

№ 4 (78), 2016
Шілде-тамыз / July-August

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап Париж қаласындағы халықаралық ISSN орталығында тіркелген. ISSN 1727-060X

Журнал зарегистрирован в международном Парижском ISSN центре с мая 2003 года. ISSN 1727-060X

The journal is registered in Paris ISSN international center since May 2003. ISSN 1727-060X

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы және ақпараттық агенттігінде тіркелген. Куәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет связи, информатизации и информации свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г.

The journal is registered by the Ministry of Investment and Development Committee of the RK communication, information and information about the certificate of registration of a periodical and news agency № 5597-Zh 18. II. 2005.

**Түркістан
2016**

ҚҰРЫЛТАЙШЫ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Редакция алкасы

док., проф. М.Йылдыз (Гази университеті, Анкара).
ф.-мат. ғ. д., проф. У.Әбдібеков (А.Ясауи университеті, Түркістан).
техн. ғ. д., проф. Т.Раимбердиев (А.Ясауи университеті, Түркістан).
ф.ғ.д., проф. К.Ергөбек (А.Ясауи университеті, Түркістан).
док., проф. Т.Қожаоғлы (Мичиган университеті, АҚШ).
ф.ғ.д., проф. А. Ахматалиев (Қырғыз Ұлттық академиясы, Бішкек).
ф.ғ.д., проф. К.Алламбергенов (Әжіняз атындағы пед.институт, Нүкіс).
т.ғ.д., проф. Д. Қыдырәлі (Түркі академиясы президенті, Астана).
ф.ғ.д., проф. Б.Бутанаев (Н.Ф.Катанов атындағы Хакасия мем.университеті, Абакан).
ф.ғ.д., проф. Н.Егоров (Тіл білімі институты, Чебоксары).
ф.ғ.д., проф. М.Х.Идельбаев (Ақмолла атындағы Баиқұрт мем. университеті, Уфа).
ф.ғ.д., проф. В.Илларионов (М.Аммосов атындағы Солтүстік-шығыс федеральді университеті, Якутск).
ф.ғ.д., проф. Д.Кенжетай (Евразия университеті, Астана).
док., проф. Я.Құмарұлы (Гуманитарлық ғылымдар академиясы, Үрімші).
ф.ғ.д., проф. Х.Миннегулов (Қазан федеральді университеті, Қазан).
ф.ғ.д., проф. К. Мусаев (РФА Тіл білімі институты, Мәскеу).
т.ғ.д., проф. А.Муминов (Еуразия университеті, Астана).
ф.ғ.д., проф. М. Жұраев (А.Науаи атындағы Тіл және Әдебиет институты, Ташкент).
ф.ғ.д., проф. А.Тыбыкова (Таулы-Алтай мемлекеттік университеті, Таулы Алтай).
ф.ғ.д., проф. М. Улаков (Кабардин-Балкар мемлекеттік университеті, Нальчик).
ф.ғ.д., проф. К. Райхл (Бонн университеті, Бонн).
доц. док. С. Гүндүз (Абант Иззет Байсал университеті, Болу).

Бас редактор
Доктор, профессор Мехмет Куталмыш
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

Бас редактордың орынбасары
Доктор Орхан Кылычарслан
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

OWNER

International K.A. Yassawi Kazakh-Turkish University

Editorial Board

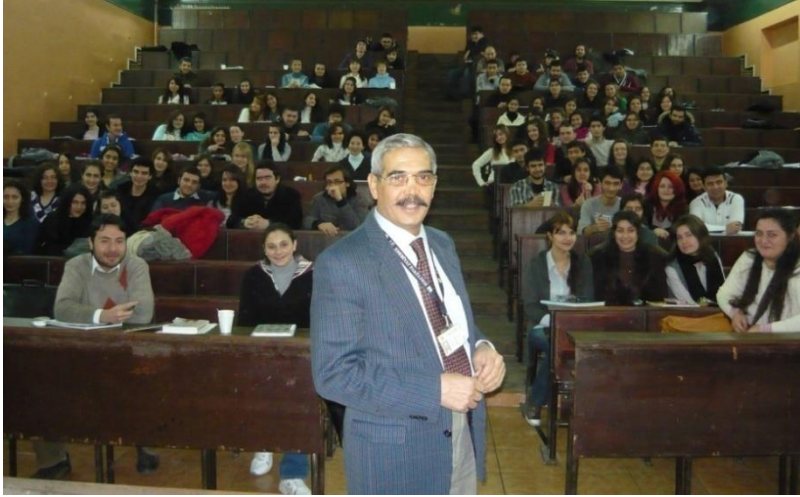
Prof. Dr. M. Yıldız (University of Gazi, Ankara).
Prof. Dr. U. Abdibekov (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. T. Raimberdiev (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. K. Ergobek (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. T. Kocaoğlu (University of Michigan, USA).
Prof. Dr. A. Ahmataliev (Kyrgyz National Academy, Bishkek).
Prof. Dr. K. Allambergenov (Ped. Institut named Azhniyaz, Nukis).
Prof. Dr. D. Qydyrali (President of the Turkic Academy, Astana).
Prof. Dr. B. Butanaev (Khakassia State University named N.F. Katanova, Abakan).
Prof. Dr. N. Egorov (Institute of Linguistics, Cheboksary).
Prof. Dr. M. H. Idelbaev (Bashkir State University named Aknulla, Ufa).
Prof. Dr. V. Illarionov (North-Eastern Federal University M.Ammosov, Yakutsk).
Prof. Dr. D. Kenzhetay (Eurasia University, Astana).
Prof. Dr. Y. Kumaruly (Academy of Sciences, Urimchi).
Prof. Dr. H. Minnegulov (Kazan Federal University, Kazan).
Prof. Dr. E. Musaev (RAS Institute of Linguistic, Moscow).
Prof. Dr. M. Muminov (Eurasia University, Astana).
Prof. Dr. M. Zhuraev (Institute of Language and Literature named A. Navoi, Tashkent).
Prof. Dr. A. Tybykova (Gorno-Altai State University, Gorno-Altai).
Prof. Dr. M. Ulakov (Kabardino-Balkar Research Institute of Language, Lit. and History, Nalchik).
Prof. Dr. K. Reichl (University of Bonn, Bonn).
Doç. Dr. S.Gündüz (University of Abant İzzet Baysal, Bolu).

Editor-in-chief
Prof. Dr. Mehmet Kutalmış
International K.A.Yassawi Kazakh-Turkish
University
Turkestan / Kazakhstan

Associated editor
Dr. Orhan Kılıçarslan
International K.A.Yassawi Kazakh-Turkish
University
Turkestan / Kazakhstan

H. AÇIKGÖZ: “NE ÖĞRENDİYSEM ŞÜPHE ADLI ÖĞRETMENDEN ÖĞRENDİM”

Röportajı yapan: S. L. Sorokina*

Halil Açıkgöz, yurt dışında ve bilhassa eski Sovyetler Birliği ülkeleri üniversitelerinde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri'nin kurulması için çalışan, Türkoloji Projesi kapsamında yurt dışında çeşitli üniversitelerde okutmanlık yapan, Türk halklarını, Rusya coğrafyasında yaşayan ve Türk halkları ile ilişkili olan halkların dilleri, kültürleri vs. konuları üzerine çalışmalar yapan bir Türk Dili ve Edebiyatı uzmanıdır. Kendisinden “Bugün Türkoloji ne durumda?” “Halklar arasındaki bilimin gelişmesinin şartı ne?” “Dil biliminde matemetiğin rolü büyük mü?” ve diğer soruları cevaplamasını rica ettik.

H. Açıkgöz: “Hiçbir Dili Öğrenmek, Zor Değil”.

- Halil Bey, sizi bakış açısı geniş, tecrübesi büyük ve bilgisi zengin olan bilim adamı olarak tanıyoruz. Ayrıca Türkoloji üzerinde çalışıyorsunuz. Kendinizden biraz bahseder misiniz? Sizin örneğiniz çok değişik ve çok farklı. Hayat koşullarınızı detaylı olarak bilemiyoruz ama

*PhD student at Istanbul University in Istanbul-Turkey. E-mail: sofya.sorokina@gmail.com

belli sebeplerden dolayı yüksek ünvanlara sahip olmadığınız veya olamadığınız biliniyor. Fakat buna rağmen siz, büyük ünvanlara sahip olan çok sayıda kişilere oranla daha çok bilgilisiniz. Çalışmaya devam ettiniz. Sizi bilim bakımından uzaklara götüren nedir? İlgi mi, sevgi mi?

- Öğrenme açlığı diyebilirsiniz buna.

- *Siz kaç tane dil konuşuyorsunuz?*

- Saymadım. Konuşmak değil de faydalanmak diyelim. Eski Moğolca, Farsça, Arapça, Almanca, İngilizce, Fransızca ve Rusça ihtiyacım olan bilgileri biraz tercüme edebiliyorum ama ben hala öğreniyorum, her gün az da olsa öğrenmeye devam ediyorum.

- *Dilleri mi?*

- Evet ve son ilgi alanım, Marice. Rusya'daki Mari El adlı özerk bir cumhuriyette konuşuluyor bu dil. On ciltlik Marica-Rusça sözlük var, onun "N" harfine kadar geldim, tercüme ediyorum.

- *Türkçeye mi çeviriyorsunuz?*

- Evet. "Nabat" Rusça ve Marice, Rusçadan alınmış "nabAt" biçiminde, vurgu ikinci hecede. "Tehlike çanı, nevbet". "Nevbet" kelimesi Rusçada "nabat" olmuş.

- *"Nevbet"? "Nöbet"le alakası yok mu?*

- "Nöbet" işte. "Nöbet" kelimesi, "nevbet"ten gelme. Türkçe onu "nöbet" yaptı. Rusçada "nabat" oldu. Mariler de "nabat" diyorlar. "Nabatlaşmak" fiili, "alarm çalmak", "nevbet vurmak"... Meselâ, bunu "nevbet vurmak" şeklinde kimse söyleyemez ama ben söylerim çünkü Osmanlı devrinde mehter "növbet vururdu" veya "nevbet vururdu".

- *Demek ki, siz Osmanlıcayla da ilişki kuruyorsunuz.*

- Ben Osmanlıca'yı da öğretiyorum. Drevniytyurkskiy yazık (Eski Türk dili) de öğretiyorum. Runik, Uygur, Mani, Grek alfabeleri... Ne kaldı? Kiril. Kirillerden hepsini. (Sözlüğü göstererek) Okuyup duruyorum. "Bit' nabat" meselâ, "nabat kılmak" demek, değil mi? Ve böyle, görüyorsun, tercüme ediyorum.

- *Rusça zor bir dil mi?*

- Hayır, hiçbir dil zor değildir. Kurallarını öğreniyorsun. Zaten kurallar öğrenmek içindir. Ben, hiçbir dil için öğrenmek zor diyemem. Meselâ, Rusçayı ben kendi kendime öğrendim. Kursu gitmedim. Benim hocam kitaplar. Rusça yazılmış bütün malzemeyi türkoloğun bilmesi lâzım. Bunun için Rusça öğrenin diyorum. Ve Çince de öğrenin. Eski Çin tarihleri var. Onların hepsinin PDF'si var bende. Hazine. Onu kullananlar Eski Türklerle ilgili bütün kayıtları çalışabilirler. Göktürk kağanlığının birinci ve

H. Açıkgöz: “Ne Öğrendiysem Şüphe Adlı Öğretmenden Öğrendim”.

ikinci Türk kağanlığının bütün malzemelerini Amerika’da bastılar. Ben ise Amerika’dan fotokopi yaptırdım. İşte *Tu-joe Toplamalar* kitabı.

H. Açıkgöz: “Ahmet Yesevi Üniversitesi’nin Daha Sistemli Çalışmasını Hayal Ederdim”.

- Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı’nda da üniversitemin izni ve kararı ile çalışıyordum o sıralarda. Kazakistan Yazarlar Birliği sekreteri ile konuştuk. 1990 yılında. Dedik ki, biz bir kongre, kurultay yapalım. “Birinci milletlerarası...” veya Kazakça söylesek “Birinşi halıqaralıq Ahmed Yesevi konferansı” diye yazdık. Kazakistan’ın Türkistan şehrinde topladık. Türkiyeden 10-12 kişi götürdüm. İçlerinde en küçük bendim.

- *O zaman üniversite var mıydı?*

- Türkistan’da doğru düzgün bir şey yoktu. Çimkent’te vardı. Orası yakın olduğu için Türkistan’da yoktu. Kazakistan Başbakanı (o devirdeki, yani 1990 yılına ait olan), Başbakan yardımcısı (bir hanım), kültür bakanı, Türkistan şehrinin idari başkanı (yani oradaki devlet temsilcisi) ve Türkiye’den götürdüğüm adamlarla birlikte bir toplantı yaptık. O toplantıda dedim ki, “Ey, dostlarımız! Ben burada bir üniversite istiyorum hem de adı Ahmed Yesevi Üniversitesi olsun ve bunun Türkiye ile ortak yapılmasını istiyorum. Türkiye’den hocalar gelsin, öğrenciler gelsin, burada okusun. Buradan da öğrenciler alınsın, hocalar Türkiye’ye gitsin. Ortaklaşa bir üniversite olsun.” Bizim Kültür Bakanlığı temsilcilerinden birisi toplantıdaydı. İsmi Kamil Toygar. O döner dönmez... Ha! Bunu da söyleyeyim. Orada Ahmed Yesevi’nin mührünü büyük bir levha yaptırıp müzeye hediye etmiştik.

- *Oradaki müzeye mi?*

- Evet, mozoleye. Baktım ki, orada su var ve duvarlar çürüyor. ENKA diye bir inşaat şirketi var Türkiye’de. Hemen döner dönmez ENKA’yla konuştuk. Sizi, dedik, Kazakistan’a sokacağız ama bir şartımız var: Ahmed Yesevi türbesini kurtaracaksınız.

- *Nasıl sokacaktınız?*

- Devlet adamları ile görüştürecektik. Rusya, Federasyon değildi daha o zaman, SSCB idi. Onlar Moskova’da iş yapıyordu. Ama onlara, Kazakistan tarafında, Orta Asya tarafında da iş yapmaları ve oralarda inşaat işleri almaları için yardım edecektik. Bunun karşılığında da Ahmed Yesevi

türbesinin tamiri, sudan kurtarılması, drenajlar – drenaj diyoruz, yani kazıyorsun ve su oraya doğru gidiyor ve kuruyor – yapılsın. Kabul ettiler ve o türbe böylelikle kurtarılabildi. Türkiye’ye geldik. O Kültür Bakanlığında Kamil Toygar rahmetli hemen gitmiş bizim Kültür Bakanına “Burada üniversite kuralım dendi” diye söylemiş. O da bu işe daldı ve ona sahip çıktı. Ben onun burnunu sokmasını istemiyordum aslında.

- *Neden?*

- Politikacı. Ama devlet diye bir şey var. O da devlet temsilcisi. Onlar girdi devreye. Bu iş benim müdahalelerimden çok az faydalandı ve Ahmed Yesevi Üniversitesi kuruldu. Ama kurulurken bir sürü yanlış yapıldı. Bu yanlışlar bu güne kadar da devam ediyor. Halbuki benim istediğim üniversite tipi o değildi. Benim hayal ettiğim, daha sistemli ve daha iyi hocaların ders verdiği sistemdir. Meselâ, o zaman da Aeroflot’tan ben uçak kiraliyordum. Adamları, daha ucuz olduğu için, bu uçak şirketi ile götürüyorduk. En azından ayda bir Türkiye’nin en iyi hocalarından oraya götürüp orada dersler verilmesini düşünmüştüm. Ama onlar böyle bir şeyi pahalı buldular. İşte, çok masraf olacak dediler. Burada para düşünülür mü?! Bilgiyi oraya aktaracak ve yeni bir tecrübe kazanacaksınız. Bundan sonra 1992’de hastalandım. Şeker hastalığı çıktı ortaya iyice. Ben artık yardım edemedim. Kendi başına yürüdü. Ama arkadaşlarımıza dedim: “Oralara gidin, çalışın”. Benim müdahalem olmadan devam etti. Yani Ahmed Yesevi Üniversitesinin adı dahil söyleyen ilk benim.

- *Kırgızistan’da da ortak bir üniversite var.*

- Celâlabat vilayetinde Celâlabat valisi Talgat Beyle Celâlabat’ta Türk dili okutulsun ve işletme fakültesi kurulsun diye anlaştık. Bunlar yapıldı. Arkasından Manas Üniversitesi kuruldu. Ben Bişkek’te değil de, neden Celâlabat’ta kuralım dedim? Niye Türkistan’da kuralım dedim? O bölgelerin çocukları okusun diye.

- *Onlar başka şehirlere gidebilirdi.*

- Gidebilir ama o şehirde üniversite olunca esnaf da para kazanacak, alışveriş yapacak, lokantaları olacak, mağazaları olacak, hocalar ve öğrenciler gelecek. Bölge yeni gelen genç ve bilgili insanlarla canlanacak, bölge bütün alanlarda kalkınacak.

H. Açıkgöz: “Bilim Alanında Gelişmelerin Olması İçin Önce Halklar Arasındaki İlişkileri Sağlam Temele Oturtmak Lâzım”.

- *Siz Orta Asya’ya daha SSCB zamanında gittiniz. O zaman Türkiye ile Rusya ve Sovyet halkları arasında ilişkiler kurmak mümkün müydü?*

H. Açıkgöz: “Ne Öğrendiysem Şüphe Adlı Öğretmenden Öğrendim”.

- Yeni yeni başlanmıştı. “Perestroyka” ve “Glastnost” politikaları vardı. İşte, o politikalar sırasında Rusya açılmıştı. İnşaat şirketlerini Türkiye’den götürdük. Gazetecileri götürdük. Başka iş adamlarını götürdük. Özbekistan’a da gittik. Kazakistan’a da gittik. Kırgızistan’a, Türkmenistan’a, Azerbaycan’a... Bizim İstanbul Üniversitesi’nin İşletme İktisadi Enstitüsü var, yüksek lisans ve doktora seviyesinde öğretim yaptırıyor. O enstitü modelinde Bakü’de Ekonomi Enstitüsü kurduk. Hocalarını hep taşıdık. İki yıl boyunca. Üst seviyedeki insanların öğretimlerini, yüksek lisans yapmalarını, bilim yapmalarını ve Türkiye bilgilerini kazanmalarını arzu ettik. Çünkü eski Sovyet devrinde, “perestroyka” (yeniden düzenleme) “perestrelka” (atışma) olmak üzereydi. “Perestrelka” olmasın diye biz yardımcı oluyorduk insanlara. “Aman, kan dökmeyin, yakında ayrılacaksınız, Gorbaçev de öyle söylüyor” derdik. Meselâ, Çernişev vardı. Sovyetler Birliğinin Türkiye’deki Ankara büyük elçisi. Türkçe bilir, kendisi Türkolog. O geliyordu, “Fazla yüklenmeyin, yakında dağılacak, her biri egemenlik kuracak” diye yalvarıyordu. Ben ise dağılmasını istemiyordum, çünkü burada bir tek muhatabımız var Sovyetler Birliği Başkanı ve temsilcileri. Ama aksi hâlde, 15 tane ayrı ayrı insanla görüşmek mecburiyetinde kalacağız. Bir yerde kalsın ama egemenlik prensiplerine göre ilişkiler kurma imkanı olsun. Tabii ki, Moskova’nın gözetimi altında diye. Yani böyle siyasî değildi benim fikirlerim, pratik amaçlıydı. Ve daha o devirde diyordum ki, sabah kahvaltımı İstanbul’da yapmalıyım, öğlen yemeğimi Bakü’de yemeliyim, akşam yemeğimi Almatı’da yemeliyim. Giderken, gelirken benden vize sormasınlar. Hatta, pasaport bile sormasınlar. Avrupa Birliği’nde öyle, değil m? Biz de kendi aramızda böyle pratik iş akışını hızlı takip etmeye imkan veren şartları hazırlayalım diyordum.

- *Hala buna ulaşmak mümkün mü sizce?*

- Mümkün. Türkiye Türkçesi öğretilsin çünkü bütün Sovyetler Birliği ülkelerindeki insanlar dünyaya çıkmak istiyor. Avrupaya çıkamıyorsunuz. Gelin, Türkiye üzerinden dünyaya açılın diyorum. Meselâ, daha o devirde iş adamlarına, askerlere, üst seviyedeki memurlara, genel müdürlere pek çok konferanslar verdim. O konferanslarda Sovyetler Birliği’nin ekonomik potansiyeline ve bu potansiyeli Türkiye üzerinden dünyaya aktarmak mümkün olup olmadığına dair konuşmalar yapıldı. Mümkün olanlar var. Yani Sovyetler Birliği ülkeleri malı hem verecek hem de alacak. Alma ve verme işlemlerini Türkiye üzerinden yapsın.

- *Peki, Türkolojinin ortak dili Türkçe mi olsun?*

- Hayır. Arada Türkçe daha kolay anlaşsınlar diye Türkçe olsun dedim. Bir dilin ortak olması lâzım. Şimdi Kazakça olduğunda diğerleri Kazakça bilmiyor. Ama herkes Türkçe öğrendiği için kendi aralarında Rusça anlaşsınlar ama bizimle – devlet idarecileriyle, memurlarla, halkla vs. sokakta, mağazalarda – hiç olmazsa Türkçe anlaşabilsinler. Ve kolay satabilsinler. Yani oradan mezun olanlar iş adamı olacak. O iş adamları derterini Türkçe vasıtasıyla çok daha kolay anlatsınlar. Bizimkiler çünkü o zaman Rusça pek bilmezdi. Rusça İstanbul’da özellikle Laleli’de, Antalya’da esnaf arasında şimdi konuşuluyor. Satış elemanı olarak buluyorlar ama o devirde yoktu Hiçbir şey. O zaman şöyle derdim. Türkiye’nin bilim adamlarıyla Sovyetler Birliği’nin bilim adamları birbirlerine gidip gelsinler, birbirlerinin üniversitelerinde çalışsınlar. Türkiye’nin iktisadî işlerinde ileri gelen firmalar oraya gitsin. Rusya’da daha sosyalizm devri idi. Ama yakında kapitalizme geçilecekti. Ben onu görüyordum. Bundan dolayı iş adamları çıkacaktı. Onlar da Türkiye’ye gelsin. Alışveriş yapılsın.

- *Alışveriş ortaya çıktığında iki tarafın kazanacak olması gerek. Onların kazancının ortada olduğu söylenebilir. Türkiye ise ne kazanabilir?*

- Türkiye de tecrübelerini vermek suretiyle bilgisini satar.

- *Satar. Ne kazanır?*

- Kazanacak olduğu şu, petrol, gaz. Hatta Rusya’nın veya Sovyetler Birliği’nin elinde helikopterler var. Amerikan helikopterlerinden daha iyi onlar. O devirde NATO veriyordu bize silâhları. Ama biz onları içeride kullanamıyorduk. Ama Rusya’dan biz kendimiz helikopter aldığımızda – ki aldık ve on yıl kadar bu helikopterler Türkiye’de kullanıldı – iç teröre karşı Türkiye’nin içinde kullanabiliriz. NATO silâhını Türkiye’nin içinde kullanamazsınız diye Almanya ambargo koydu. İçerde adam isyan ediyor, sağı solu dağıtıyor, öldürüyor. Ona karşı helikopter lâzım. Elimizdeki helikopterler NATO’nun verdiği helikopterler, şimdi ise Türkiye’de çok farklı Türk malı, Rus malı, Amerikan yapımı helikopterler var.

1988 yılında Türkiye’nin üretim fazlası ortaya çıktı. Ekonomisi o kadar gelişti ki, elinde kaldı mallar. Çünkü Avrupalılar, Amerikalılar hep kota koyuyorlar. Efendim, şu kadar cins verebilirsin, daha fazlasını almam. Kota. Böylece mal elde kaldı. Kime satacağız? Ben dedim ki, Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği ülkeleri bizim en büyük pazarımız olacak bundan sonra. Daha ortada Sovyet devri yıkılmamış, Türkiye’nin hazırlığı yok. Onun için dedim sahada uzmanlar yetiştirmemiz lâzım. Türkiye’ye öğrenciler gelsin. Lise mezunu öğrenciler gelsin. Onları Türkiye üniversitelerinde okutalım, burslar verelim. Cumhurbaşkanı Turgut Özal on bin tane öğrenci kabul

H. Açıkgöz: “Ne Öğrendiysem Şüphe Adlı Öğretmenden Öğrendim”.

ediyorum dedi bir konuşmasında. Başbakan Demirel idi. Demirel hemen bundan sonra dedi on bin tane – sanki ikisi konuşmuşlar gibi – burs veriyorum dedi. O zaman Türk öğrencileri 350 Lira burs alırken Türk Dünyası’ndan ve Sovyet ülkelerinden gelen öğrenciye 150 dolarlık burs verdik. İllâ Türk asıllı olsun diye kaygımız yok, dünyanın her bir tarafından gelsin ama Rusya’dan daha çok gelsin.

- *Rusya’dan derken siz geniş olarak mı söylüyorsunuz?*

- Tabii. Sovyetler Birliği. Bulgaristan’dan gelene de kapımız açık, Romanya’dan gelene de, Polonya’dan gelene, Çekoslovakya’dan gelene de açtık kapımız ve burslar verdik. 1992 yılından itibaren öğrenciler gelmeye başladı. Biz onlara yurtlar ve burslar verdik ve yardım ettik. Benim evim dolup dolup taşıyordu Kırgızı, Kazağı, Rusu, Tatarı, Çuvaşı... bir sürü öğrenci!

- *Fakat günümüzde bu program kapanmıyor demeyelim ama koşulları daha sert oldu.*

- Yok, sert değil. Fakat Eski Sovyet ülkelerinin öğrencileri Avrupa’ya ve Batı Avrupa’ya gitmeye başladı. Amerika’ya gidiyorlar. Çünkü onlar anladılar ki, bu ülkelere mal satabilirler, bunun da öncülüğünü oradan gelen öğrencilere kendi dillerinin yanında Avrupalılar kendi dillerini öğretmek suretiyle mallarını kolay satmak için adam yetiştirmeye çalıştılar. Şimdi Amerika’ya bir sürü adam götürüyorlar. Burslar veriyorlar. Yetiştirmek ve kullanmak için.

- *Ama orada burs almak o kadar kolay değil. Önceden Türkiye’nin bursunu almak daha kolaydı. Şimdi de kolay ama artık onu sürdürmek zor oluyor. Çünkü önceden buraya gelen öğrenciler burs alarak beş, altı, on sene kalıyordu.*

- Yok, altı sene kalırdı. İlk baştan beri. Ondan sonra iş buluyorlar, çalışıyorlar. Yedi on sene çalışanlar var. Hem çalışıp hem okuyanlar var. Bir kısmı okumayı bıraktı, iş adamı oldu. Bir kısmı okudu, memleketine dönmek mecburiyetinde kaldı, çünkü para yok. Memleketinde iş buldu. Şimdi artık orada burada herkes Türkiye’yi iyi biliyor, kolay geliyor ve kolay iş yapıyor. Bizim kanunları, tüzükleri ve yönetmelikleri biliyorlar ve ona göre iş yapabiliyorlar. Yeltsin zamanında benim yaptığım işlerden birisi ne, biliyor musun? Artık Rusya, federasyon. Dağıldı Sovyetler. Rusya Federasyonu’nun gümrük kanunu birinci kitabını tercüme ettirdim ve kendim yayınladım. İş adamları alsın, Rusya Federasyonu’nun gümrük işlerini bilerek iş yapsınlar diye.

- *Yaptığınız işler, halklar arası ilişkileri geliştiren faaliyetlerden?*

- Önce ilişkileri sağlam temele oturtmak lâzım ve ondan sonra Türkoloji için de bir büyük potansiyel doğar. Eski Sovyetler Birliği ve Rusya Federasyonu hala bu alanda önemlidir. Ama orada da Türkoloji öldü gibi şu an, çünkü o büyük türkologlar öldüler. Son temsilcilerden Sergey Klyaştorını dostumdu. Şçerbak dostumdu. Şimdi onlardan Anna Dıbo kaldı. Bir de biraz onlardan küçük olmasına rağmen İgor Kormuşın var. İgor Kormuşın İstanbul'a geldiğinde mutlaka beni ziyaret eder. Benim evde yatıp kalkmıştır çok, gelip gitmiştir. Kazakistan'daki ileri gelen adamlardan da bir kısmı gelmiştir bana. Türkmenistan'dan, Kırgızistan'dan, Azerbaycan'dan, Dağıstan'dan, Tataristan'dan, Başkurdistan'dan, Çuvaşistan'dan – bütün buralardan.

- Çok sayıda yurt dışına yolculuğunuz oldu. Siz yurt dışına Türk dili için mi gittiniz? Türk dili kursları düzenlediniz bildiğim kadarıyla.

- Hayır. Ben bu işleri Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin Cumhuriyetleri ve Rusya Federasyonu – devam etti artık – arasında işler olsun diye yaptım. Bu arada kurslar istiyorlarsa, mektep istiyorlarsa mektepler açılsın. Kendim de özel kurslara – özel derken kendi açtığım kurslar – öğretmenleri götürdüm. Kendim dersler verdim. Yetiştirdim.

Türkistan, Kazaklar ve Bilim Alanında Rusçanın Önemi Hakkında

- Siz Kazakistan'ın Türkistan şehrine daha 90'lı yıllarda gittiniz. O zaman Türkistan'ı nasıl buldunuz?

- Çok fakirdi. Köy gibiydi. Ama şimdi binalar yapılmış. Türkistan halkının çoğunluğu Özbek'tir. Özbekler ticareti sever. Okumayı pek sevmezler. Tarım ve ticaret. Yetiştirdiğini satacak.

- Kazaklar ticaret ile uğraşmayı sevmezler mi?

- Sevmezler. Ticaret ve toprakla uğraşanları da sevmezler. Onlar koyun, keçi, at yetiştirirler. Kazaklar biraz Eski Türk şeklinde kalmış. Çünkü Eski Türk de hayvancıydı. Tarımcı vardı ama az. Koyunun peşinde yaşıyor bütün ömrünü.

- Kazak dili de çok sayıda Eski Türkçenin özelliklerini taşıyor. Diğer Türk dillerine göre Eski Türkçeye çok daha yakındır. Kazakların kültürü de Eski Türklerin kültürüne yakındır. Neden bazı halklar değişiyor, bazıları köklerine daha yakın kalıyor?

- Bu işi çok iyi anlatan bir Rus bilim adamı var. Vladimirtsov. 1926 yılında Moğol dili üzerine kitap yazmıştır. Eserini okudum, hatta fotokopisi var bende. Orta Asya'da halklar ikiye ayrılır: 1) orman halkları – tam Orta Asyalı değil, daha Doğuda, Kingan dağları çevresi ve Amur havzasında

H. Açıkgöz: “Ne Öğrendiysem Şüphe Adlı Öğretmenden Öğrendim”.

yaşardı – sığır, öküz, inek, manda yetiştirir, çünkü sığırlar ormanda daha iyi yetişir ve daha iyi süt verir; 2) bozkır halkları. Bozkırda orman az, hatta yok gibi ama bozkırda ot biter, o da ancak koyun, keçi ve at için önemlidir. Bulunduğu yere göre hayatını organize ediyor. Orman halkları ormanın sunduğu imkanları, bozkır halkları da bozkırın sunduğu imkanları kullanıyor. Bozkır halkları su boylarında ve onlar üzerinde kurulmuş eski şehirlere gidiyor, malını satıyor ve ihtiyacını alıyor. Onun etrafında yaylak-kışlak hayatı yaşıyor. Dolayısıyla, onu terk etmiyor çünkü esas zenginliği o, hayvan. Koyunun, keçinin, atının arkasında. At yetiştirici de önemli çünkü at aynı zamanda bir savaş aracıdır. Nakil aracı önemli olduğu kadar savaş aracı da önemli. Dolayısıyla, at çok önemli. Çinliler Orta Asya kabilelerinden atlar alırdı çünkü onlar at yetiştirmeyi çok iyi bilirdi. Bazen orman halkları arasında kavgalar oluyor, onlar bozkıra kaçıyorlar. Kısa zamanda bozkır halkı haline geliyor. Niye? Bozkırda başka şekilde yaşayamaz. Bozkır halkları aralarında kavga ediyorlar, orman halkları arasına kaçıyorlar. Kısa zamanda onlar da orman halkı haline geliyorlar. Bundan dolayı, mesela, Moğollar ormandan çıktı ve bozkır halkı haline geldiler. Bozkır geleneklerini kullanır hale geldiler. Türklerden ayrı olan bir özelliği kalmadı, tek dilleri kaldı. Bunları Yakubovskiy ve Vladimirtsov’un eserleri üzerine çalışarak gördüm. Kitapları muhtemelen son zamanlarda Türkçeye çevirildi diye düşünüyorum. Bizim kitaplarda bunlar yer almazdı.

- *Neden?*

- Çünkü eskiden de araştırmacılar arasında Rusçayı bilen pek azdı, ancak Rusya’da yetişmiş bilim adamlarımız vardı. Zeki Velede Togan, Abdülkadir İnan, Reşid Rahmeti Arat, Ahmet Caferoğlu ve diğerleri Rusça bilirdiler. Bundan sonraki nesil Rusça bilmez. Ben tekrar Rusça bilir hale gelmeye çalıştım.

- *Rusça bilim alanında lâzım mı?*

- Lâzım. Rusya’da hemen hemen her bölgede her bölge ile ilgili dili, edebiyatı, grameri vs. ile ilgili çok çalışma var. Bunları bilmek lâzım. Bunlar Rusça yazıldığı için VAK’ta çok sayıda dissertatsiyalar var.

- *Fakat günümüzde bilim merkezi olarak Türkiye ön plana çıkıyor, değil mi?*

- Türkiye çıkıyor çünkü açıldı. Rusya ile Türkiye arasında ilişkiler arttı. Türkler Rusları, Ruslar Türkleri öğrenmeye başlayınca bu alışveriş olacak. Tabii ki, şöyle de bir şey var. Meselâ, S. S. Mayzel “*Türk Dilinde İzafe*” makalesini – aslında kitap, kitap olarak – yayımlandı. Bizde tercüme ettiler biraz. Makale gibi. “*Türk Dilinde İzafe*” yani isim tamlamaları konusunu eğer 10-15 yıl sonra yazmış olsaydı öyle yazmazdı, çünkü

Türkiye'deki gramer arařtırmaları daha o zaman onlar tarafından biliniyordu. "Ben bunu bilmiyorum" diyor meselâ. Böyle böyle olabilir diyor. Bilim adamı öyle dememeli. Bu böyledir demeli. 1958'de Türkiye'de doğrusu onun tanıtması yayınlanmıştır sadece. 1940'larda yazıldı bu kitap.

"Dilin Çekirdeđi": Fizik, Matematik ve Dil Bilimi

- *Siz çok farklı işler yaptınız.*

- Birbirinden çok farklı çünkü ben bir yıl ekonomi okudum. Türkolojiye girmeden önce. Bir yıl yüksek matematik okudum. Niye? Çünkü matematik modelleri kullanıyorum ben her zaman.

- *Yani siz alana başlayıp alanın size uymadığını anlayıp mı değiřtirdiniz yoksa program mı böyle idi?*

- Hayır, ben kendim istedim. Bunları bilmem lâzım. Türkolojiyi daha iyi yaparım diyorum. Üniversiteye girmeden önce bir yıl sosyoloji, medenî hukuk, yüksek matematik, ekonomi, makro ekonomi, mikro ekonomi, mal bilgisi teorisi gibi ve muhasebe işleri okudum ben.

- *Ama hep Türk diline ilginiz vardı.*

- Tabii. Zaten Türkolojiye gireceğim diye okudum. Niye? Çünkü o modelleri kullanacağım.

- *Sovyetler Birliđi'ndeki eğitim sisteminden bilgileriniz var mıydı o zaman?*

- Yoktu. Şimdi de yok. Çünkü benim ilgi alanım eğitim bilimleri deđil. Edebiyat fakültesine girdim. Türkolojiye. Türkolojide beş anabilim dalı var: Eski edebiyat, yeni edebiyat, eski dil, yeni dil, halk edebiyatı. Ben bütün bunları okurken bir taraftan genel Türk tarihi, sosyoloji, sanat tarihi ve Türk-İslam felsefesini de okudum. Yani yan dallardan da bilgilendim.

- *Siz şimdiki öğrencilere tavsiyede bulunursanız aynı sistemi mi tavsiye edersiniz?*

- Aynı şeyleri tavsiye ediyorum. Bir, matematik öğrensinler. Mantık, matematik.

- *Neden matematik önemli? Dil matematikten çok farklı olan bir alandır?!*

- Hayır! Tam aksine! Dilde – Türk dili; Rusça için, Batı dilleri için bunu diyemem çünkü istisnaları çok ama Türkçede istisna kategorisi yok, ancak yabancı dillerden gelen kelimelerde o istisnalar yapılabilir – matematik modeli var. Ben bunu yedinci sınıfta (orta ikinci sınıfta) anladım

H. Açıkgöz: “Ne Öğrendiysem Şüphe Adlı Öğretmenden Öğrendim”.

ve matematik üzerine kendimi yetiştirdim. Lisede de matematik şubesinde okudum. Fen ve edebiyat diye ayrılırdı şubeler. Ben fen şubesini seçtim ve orada okudum. Biyoloji, fizik, kimya, matematik, trigonometri, uzay geometrisi – bütün onları okudum. Diğer taraftan ise yazılar yazdım. Makaleler yazarken onların modellerini kullandım. Meselâ, dikey ve yatay sistemi kullandım.

- *Nasıl bir sistem bu? Makale için mi kullanırsınız?*

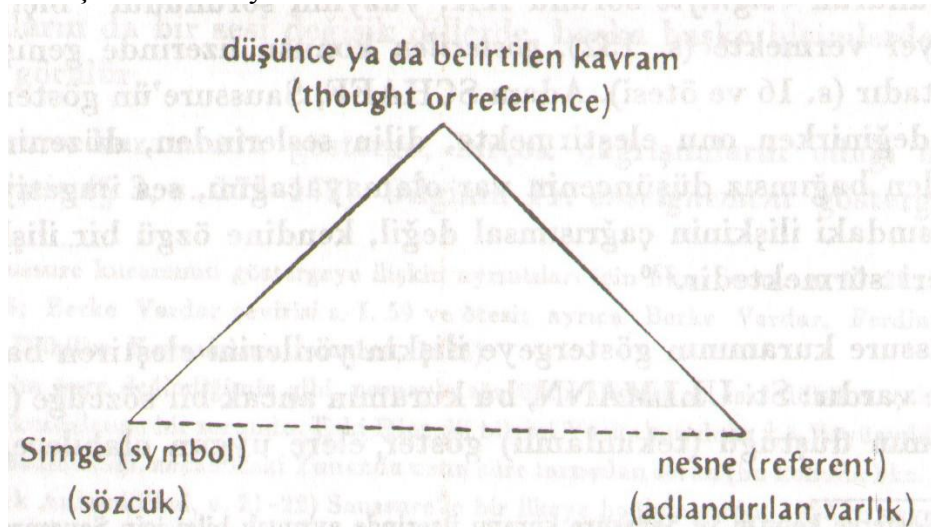
- Bir teksti analiz edeceğim. Tekstin analizini dikey ve yatay sistem içinde yapacağım. Meselâ, zamanın kullanımını tak tak tak – çıkarıyorum. Grafiğini çıkarıyorum. Paraboller ve hiperbollerle ne gibi değişimler ortaya çıkıyor.

- *Yani dil öğrenmekte matematiğin faydası büyük mü diyorsunuz?*

- Çok büyük!

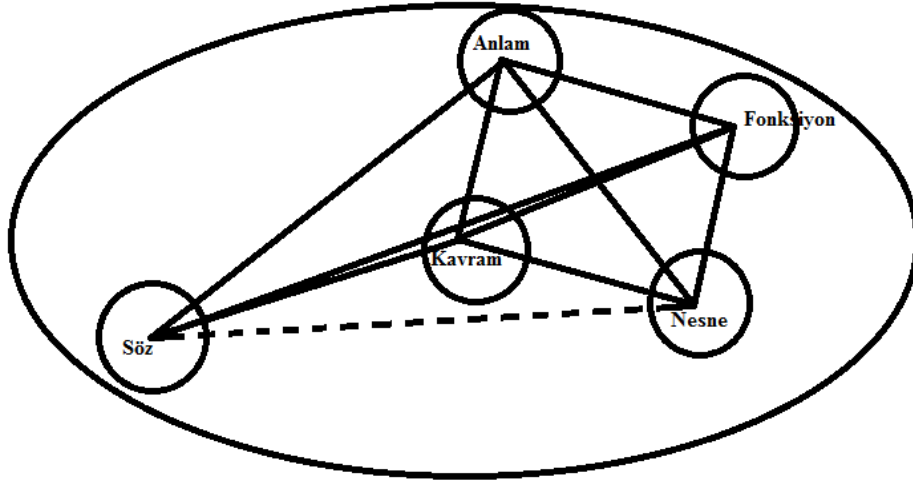
- *Peki fiziğinki?*

- Fiziğin de. Meselâ, ben fizik prensiplerini dil teorilerinde kullanıyorum. Bir örnek. Fizikte maddenin en küçük birimi nedir? Atom. Atom nelerle meydana gelir? Nötron, elektron ve proton. Elektron hareketlidir, proton ve nötron sabittir. Atomun gücü bu hareketlilik ve sabitliğin üzerinde kurulur. Nükleer güç budur. Atom gücü budur. Bende ise dilin çekirdeği dediğim bir teorim var. O teoriyi aynı sistem ile izah ediyorum. Yani dil benim için fiziki bir madde gibi. Buna dayanıyorum. Maddenin çekirdeği ne? Atom. Dilin çekirdeği de böyle bir şey. Dilin atomu. Şekille anlatayım.

Resim 1. H. Açıkgöz: “Dil bilimi alanında bu üçgen meşhurdur. Ogden ve Richards üçgeni derler buna”.

- Ogden ve Richards “Sözle anlam veya kavramın arasında ilişki doğrudandır” dedi. “Nesne ile anlam veya kavramın ilişkisi doğrudandır” dedi. “Söz ile nesne arasındaki ilişki dolaylıdır”. Düzlem geometrisi alanında anlatıyorlar bunu.

Resim 2. Halil Açıkgöz'ün dilin çekirdeği kavramını anlatırken çizdiği şekil.

- Ben ise bunu uzay geometrisi modeline döküyorum. Çünkü anlam veya kavram Batı dillerinde aynı anlamdır, “meaning of meaning” yani “anlamın anlamı”dır. Anlam diye bir şey var, kavram için de aynı şeyi kullanıyorlar; “thought or reference” görüyorsunuz “veya”lı. Halbuki, bizde “mânâ” ve “mefhum” – iki ayrı kelime var. Bu kavram (*anlatırken şekil çiziyor*). Kavram ile anlam ilişkisi doğrudan, her anlam belli bir kavrama dayanır, oradan gelişir. Söz ile kavram ilişkisi doğrudandır. Nesne ile kavram ilişkisi de doğrudandır. Anlam ilişkisi de doğrudandır. Bir de hiç düşünmedikleri bir taraf daha var. Ben fonksiyonel dil bilimi perspektifinde diyorum ki, bir de fonksiyonu var bunun. Anlam ile fonksiyon doğrudan ilişkilidir. Kavram ile fonksiyon doğrudan ilişkilidir. Nesne ile fonksiyon doğrudan ilişkilidir. Söz ile fonksiyon da doğrudan ilişkilidir. Ne görüyorsunuz? Prizmatik bir yapı. Madde. İşte, dil maddesi bu.

Her köşeyi “nedir” diye sordüğümüzde şöyle bir yapı çıkar ortaya:

SÖZ = AKNF ilişkisi ile tarif edilebilir.

ANLAM = SNKF ilişkisi ile tarif edilebilir.

NESNE = AKSF ilişkisi ile tarif edilebilir.

H. Açıkgöz: “Ne Öğrendiysem Şüphe Adlı Öğretmenden Öğrendim”.

KAVRAM = SAFN ilişkisi ile tarif edilebilir.

FONKSİYON = SAKN ilişkisi ile tarif edilebilir.

Bir şey daha var. Bu (*kesikli çizgiyi göstererek*) dolaylıdır. Atomda elektron hareketli ya, bu da hareket imkânı veriyor. Dolaylı oluşu onu hareketli kılıyor. Aslında bu bir küre içinde. Çünkü kullanımların ortaya çıkardığı yapıyla tam bir küre modeli ortaya çıkıyor. Sözün bir sürü anlam kategorileri var. Çağrışım alanları var meselâ. Nesnenin de öyle: Maddi nesnelere, manevi nesnelere. Kavram da öyle. Anlam da öyle: Mecaz anlam, düz anlam vs. var. Fonksiyonlar da öyle. Değişik fonksiyonlar var. Her birinin etrafında (*şekli çizmeye devam ederken “söz”, “anlam” vs. noktaların etrafında yuvarlak çizgiler çiziyor*) böyle bir yuvarlak var. Bu yuvarlaklar büyüyünce, birbirleriyle de kesişirler, böyle bir model çıkar. Buna ben **dilin çekirdeği** diyorum. Şimdiye kadar bunu benim gibi anlatan yok. Teorim bu.

- *İlginç bir teori ama gerçekten dile fizik bilgilerini bağlamak gerek.*

- Tabii! Madde çünkü. Ses var çünkü. Ses maddidir. Meselâ, ses bombaları binaları yıkıyor. Maddi bir şey.

- *Muhtemelen, düşünce de maddi?*

- Düşünce, maddenin sembolizasyonudur. Sese ve söze döküldüğünde maddeleşiyor. Tasarı var. O tasarı söze döküldüğü anda maddeleşir. Bizde bir atasözü var: “Söyleme, yerine gelir”. Çünkü “söz vücut bulur” derler. Meselâ, çok kötü adam. Belki kötü değil, sen o kötü dediğin için adam kötü olabilir.

- *Sizce ilksel olan söz mü düşünce mi?*

- Sıraya bakıyoruz: Önce tasarı doğar – yani düşünce – ve o tasarının anlatımı sırasında o söze dökülür, maddîleşir.

Farklı Ülkelerde Çalışmak Sevgi İçin Mi, Fayda İçin Mi?

- *Siz farklı ülkelere gittiniz.*

- Evet, Türkoloji için farklı kitaplar getirdim. Buradan gittiğim on beş yerde kütüphane kurdum. Oraya Türkiye’den ikişer bin kitap, uçaklarla götürdüm. Oradan da kütüphanemdeki kitapları getirdim bavullar dolusu ve bir sürü kitabı da hediye ettim.

- *Hangi ülkede çalışmak en çok hoşunuza gitti?*

- Ben Rusya Federasyonu’ndaki Fin-Ugor halkları üzerinde çalıştığım için fırsat bulduğumda ben oraya gitmek istiyorum. Yani Rusya Federasyonu’nda çalışmak bana faydalı, seviyorum değil, faydalıdır. Sevmek sevmemek diye bir tasnifim yok benim. Orada bir sürü kaynak var.

Bir kısmına ulaşamıyorum. Gittiğimde de kütüphanede ne fotokopi oluyor, ne de PDF formatına çevirebiliyorsun. Satın almak mümkün değil, yok çünkü. Ne yapacaksın? Gideceksin, orada kütüphanede okuyacaksın. Kazan Devlet Milli Kütüphanesi'nden hiç çıkmazdım. Giderdim kütüphaneye ve bana faydalı ne kadar çok kitap varsa okur, notlarımı alırdım. Fotokopi çıkmaya başladığında fotokopi yaptırırdım.

Edebiyatın Gelişmesi İçin Ne Gerek?

- *Siz hem edebi eserler hem de bilimsel çalışmalar yazdınız. Hangisini yazmak daha kolay?*

- Ben şiiri çok iyi söylerim. Şiir söylenir, yazılmaz. Şiir yaşanır. Osmanlı devrinde şairler “ben şiir yazdım” demezdi, “şiir söyledim” derdi. Söyleyiş esastı. Çünkü şiir anlık bir şey, söylendiği anda ortaya çıkıyor. Onu yazan oluyorsa şiiri zaptetmek için yapıyor. Koca koca mesnevileri adam birinden dinliyor, ezberliyor. Okuma yazma yok. Benim ninem dinlediği “Leyla ve Mecnun” hikayesini yaylada, çadırda kadınlara okuyordu. Ben şiiri yaşayan adamım. Ve öyle büyük şairim ben, Allah bana bir güç kudret verse bütün şairleri toplarım, Beyazıt meydanına darağaçları kurarım, her bir şairi darağacına asarım, sonra döner onlar için ağıt yakarım. Çünkü şair başka şaire tahammül edemez. Ben de tahammül edemiyorum.

- *Genel olarak baksak Türk halkı şair mi düz yazı yazan bir halk mı?*

- Eskiden şair tarafı fazlaydı. Bugünkü Azerbaycanlılar, Türkmenler, Kazaklar gibi. Onlar şairdir. Onlarda şairler en çok ön planda durur. Bizde artık o kalmadı. Günlük, pratik hayatla meşgul herkes. Sanatla meşgul olmak bir takım insanların işi, “beni ilgilendirmez” diyorlar.

- *Bir halkın sanatla meşgul olması için ülkesinde neyin olması gerek?*

- Sanatla meşgul olanların çoğaltılması gerek.

- *Rusya'da büyük yazarlar ve etkileyici düşünen adamlar daha çok 19.-20. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Günümüzde yok gibi.*

- Evet. En son temsilcisi Soljenitsin'dir. Ondan bu yana Rusya'da iyi roman yazan, iyi hikaye yazan, iyi şiir yazan adam yok. Tiyatro, senaryo var, fakat edebiyat yok. Bizde de öyle. İnsanlar çoğaldı. Eskiden azdı. Yetişen adam herkesi görüyordu. Ama şimdi o kadar çoğaldı ki, herkesi göremiyor. Kendiliğinden kaldı o büyük topluluk. İnsan kendisine sanat gerekiyor mu gerekmiyor mu diye farkında da değil.

Bilime Sevginiz Nereden Başladı?

- *Bilim alanında da aynı şey yaşanıyor. Birbirini göremiyorlar. Birbirlerini görmek çok çaba ve zaman istiyor.*

- Aynı, aynı. Meselâ, benim evime çok insan gelir gider. (*Çalışmalarından birini göstererek*) bunlardan haberleri yoktur. Türkoloji, orta ikinci sınıftan itibaren vazgeçemeyeceğim bir sevda gibiydi.

- *Sizi bu alana iten neydi?*

- İlk okulu köyde okudum. Ders kitaplarından başka kitap yoktu. Orta okulda yani 6. sınıftan itibaren şehirde okumaya başladım. Bir taraftan kiremit fabrikasında çalıştım. Kazandığım parayla kitap almaya başladım. Okulun kütüphanesinde 5 000 kitap vardı. Spor kolu vs. gibi kollar vardı. Arkadaşlarım benim ebediyat koluna gideceğimi zannettiler. Ben dedim, kütüphane kolundayım. O kütüphanenin katoloğunu kendim yazdım. Konularına, yazarlarına ve kitap atlarına göre üç fiş çıkardım. Bu ne yapar adamı? Kitap bilgisi kazandırır. Ben doğrudan doğruya ilim dedim. İlmî fiş çıkarmayı, yazı yazmayı, dipnotlar koymayı, tırnak içinde alıntılar yapmayı, fikirler ve cümleler arasındaki farkları görüp ona göre yeni fikir üretmeyi orta ikinci sınıfta öğrendim ve yazı yazmaya başladım. Gazete çıkarmaya başladım.

- *Okulda mı?*

- Hayır, şehirde. Manisa, Turgutlu. O zaman Turgutlu'nun nüfusu 13 bin idi. Şimdi 125 bin.

- *Ailenizin etkisi var mı?*

- Ailemde ilk okuyan çocuk benim.

- *Babanızın sizden gurur duyması gerek.*

- Bizde gurur duymak yoktur. Allah'a şükrederiz biz. Ben Hiçbir zaman gurur duymam. Öyle bakmam. Allah'a şükür derim. Annemin okuma yazması yoktu. Paraları bile tanımazdı. Babama da okuma yazmayı askerde biraz öğretmişler. Biraz bilirdi.

Aileniz Nereli?

- *Anne babanız Türk mü?*

- Yaylak kışlak hayatı yaşayan bozkırlılar. Orta Asya'dan ne zaman geldiğimizi biliyoruz. 1219 yılında Coci'nin önünden kaçmışız. Bizim soyumuz çok geniş. Problemleri gelip dedeme veya babama hallettirir ve akıl danıştırlardı. Bizim evden misafir hiç eksik olmazdı. Her gün birkaç

misafir olurdu. Niye? Çünkü o kadar insanın sorumluluğu var üstlerinde. Yani devlet ile olan ilişkilerinde mahkeme olmazdan önce babamın yanına gelirlerdi, babam davasına bakardı. “O haklı, sen haksızsın. Ne gerekiyorsa yapın, anlaşın” derdi. Anlaşamazlarsa mahkemeye giderdi. Aşiret hayatı böyle yaşanır, başka türlü olmaz. Bizim aşiret çok kalabalıktır. Bizimkilerin fotoğraflarını çektim. Görsen Kırgızlar dersin. Bana da Türkiye’de Türkler “Sen Kazak mısın, Kırgız mısın veya Çinli misin, Koreli misin, Japon musun” diye sorarlar. Sokakta su satan çocuklar yanıma gelip “Rusça bir şeyler söyle” diyorlar. “Niye Rusça söyleyeyim?” diyorum. “O taraflara benziyorsun abi” derler. Bunun için orta okulda, lisede ve üniversitede Türkoloji, çalışmalarımın merkezinde durdu. Ne yaptıysam Türkoloji için yaptım.

H. Açıköz: “Bilgi Alternatifler Üretmektir”.

- *Bazı makalelerinizi gazetelerde basturdunuz.*

- Orta okuldayken. Bundan sonra öğrencilik yıllarında gazetelerde makale değil de fikir yazıları – diyelim – çok yazdım hem de esas adımla değil, başka adlarla. Çünkü ben fikir adamı olmayacağım dedim, ben bilim adamı olacağım. Bilim işlerimi hep kendi adımla yazdım. Diğerlerini unuttum bile. Kalemim işlektir o bakımdan. Yani Türkçe ifade etmeyi, cümle kurmayı ve hisli cümleler kurmayı çok iyi bilirim, çünkü devamlı yazıyorum. Her gün yazıyorum. Ama artık şimdi bilim alanında.

- *Sizce Türk halkının çalıştığınız alana ya da söylediğiniz sözlere ilgisi büyük mü?*

- Hiç böyle bir şey beklemiyorum. Çalışmalarımın faydalanacak olan Türkiye’den ancak 5-6 adam çıkar. Çünkü o konulara girecek ve o konuları öğrenmek isteyen insan sayısı az.

- *İnsanlar daha çok basit şeylerle mi uğraşır?*

- Hayır, uzmanlık meselesinden dolayıdır. Türkolojide Runik yazılı abideler ile ilgili kaç tane makalem ve tebliğlerim var. Kaç kişiyi ilgilendiriyor? Az. Osmanlı devriyle ilgili aynı şekilde. Çağdaş Türk lehçeleri edebiyatlarıyla ilgili yine aynı şekilde. Hele Marice! Kimi ilgilendirir Türkiye’de?! Türkologlar bile soruyorlar: “Sen ne çalışıyorsun şimdi?” “Marice” diyorum. “Ne? Mari? Ne o?” Türkologlar bile bilmiyor Marileri.

- *Siz nasıl böyle bir dil seçtiniz?*

- Çünkü Türk dilinin eski ve yeni çağlarda ilişkide olduğu halklar var. Bu halklar üzerine Türkler çalışmadı. Türk halkları ile ilgili Türk halkı

H. Açıkgöz: “Ne Öğrendiysem Şüphe Adlı Öğretmenden Öğrendim”.

olmayan diğer halklardan bazıları çalıştı. Çok az. Ben çalışmamda aynı zamanda bir sistem, bir model kuruyorum. Meselâ, Fin-Ugor halkları konusunu ele alsak da diyorum ki, bu modeli uygularsanız çok daha iyi sonuçlar alabilirsiniz. Meselâ, Sızran’ın yanı, Çuvaşistan’ın altında Mokşa adlı bir halk yaşıyor. Erzanlar ve Mokşalar. Erzan dili de Mokşacanın bir şivesi muhtemelen. Onlardan N. V. Butılov diye birisi Tatarca, Mokşaca ve Türkçe ilişkileri açısından bir tez yazdı. Mari El’de İsanbaev Marice, Tatarca ilişkileri ile ilgili bir tez yazdı. Udmurtlardan Alatırev Udmurtçanın etimolojik sözlüğünün ancak bir cildini yayınladı. Etimolojiden dolayı yapması lâzım. Ama diğer taraftan, geçen sene yaşlılıktan dolayı ölen Takaranov Udmurtça, Tatarca, Başkurtça ilişkileri üzerine durdu. Çuvaş Egorov Marice, Çuvaşça ilişkileri üzerine biraz durdu. O kadar. Türkiye’den kimse bilmiyor bunları. Dedim ki, ben çalışayım, model kurayım, benden sonra gelenler bu modeli öğrensinler. Bilgisayar programını da geliştirdim. Bir tekst veriyorsun bana. O tekstin içinde geçtiği cümlelerden kelimeler alıyor ve iki nokta üst üste koyduruyorum. Program o cümleleri atıyor ve o cümlelerin geçtiği sayfayı belirtiyor. Yani bir saniyede tak diye koskoca metni ortaya çıkarıp veriyor. Bunu alfabetik sıraya koyduktan sonra örnekli sözlük yapılmış oluyor. Türkoloji için vazgeçilmez bir şey. Daha 90’lı yılların başlarında Orhun Runik alfabesi, Uygur, Kiril gibi 30’dan fazla yazı fontu yaptım. Üniversiteye geldiğimde teknik üniversitenin yapay zeka laboratuvarlarına gittim ve orada çok çalıştım. Fen ve matematik bilgisine sahip olmam, bana pek çok şeyi görme ve yapma imkânı veriyor. Şunu da eklemek gerek ki, bilim yanılaşmaktır. Doğrulamak üzerine olmaz bilim. Yanılaşmak üzerine olur. Benden sonra gelen de beni yanılaşsın. 1976 yılında hocam G. Doerfer’in bize ilk öğrettiği dersin ne olduğunu biliyor musunuz? “Çocuklar! Bilimin birinci basamağı, “ben Hiçbir şey bilmiyorum”dur; bilimin son basamağı, “aaaa ne kadar yanıılmışım”dır”. Hep böyle baktım. “Ya, bravo! Ben de olsam böyle öğretim” dediği anda tiyatro idolü oluşur kafada. Bu da bir büyük kabul edip onun fikirleri, görüşleri ve bilgilerinin altına girmek demektir. Yeniden neler düşünebiliriz diye düşünmemiz gerek. Bilgi, alternatifler üretmektir.

- *Şu anda Türkiye ve diğer ülkelerde Türkolojinin durumu hakkında neler söylemek istersiniz?*

- Şu anda Balkan ülkelerindeki Türkoloji alanında hoca olanları tanıdığım kadarıyla bir şeyler söyleyebilirim. Zayıflar, ne yazık ki. Diğer taraftan Rusya ve eski Sovyet ülkelerindeki yaşayanları da değerlendirmek lâzım gelirse ancak şu kadarını söyleyebilirim. Öncelikle kendi lehçe ve şiveleri ile ilgili güzel çalışmalar yapıyorlar ama kendi kimlik alanlarına

hapsolup kalmışlar. Bizde de durum pek farklı değil. Varsa da yoksa da Türkiye Türkçesi. Türk dilinin kollarını da dikkate alarak yapılacak çalışmalar daha verimli olacaktır. Hep birlikte yetişmemiz lâzım. Meselâ, Türk edebiyatı deniyor, sadece Türkiye Türk edebiyatı görülüyor. Allahtan Ankaradaki bazı kurumlar Türk dilinin ve edebiyatının lehçeler ve şivelerle birlikte bir bütün olduğunu dikkate alarak bazı ansiklopedik çalışmalar yaptılar. Bunlar iyi oldu. Ayrıca saha uzmanları da yetişmeye başladı. Bu da ümidimizi artırıyor. Ne istiyorum biliyor musunuz? Türkiye, türkolojinin merkezi olmak için bütün lehçe ve şivelerin kütüphanelerine sahip olmalı, elektronik ortam bunun için güzel bir fırsattır. Türkçe yazmalar projesi ile dünyadaki bütün Türkçe yazmaların elektronik ortama aktarılmaya başlanması sevindirici. Artık bizim neslin bin bir meşakkatle lehçelere ve şivelere ulaşmaya çalışması geride kalmalıdır. Hükümetlerden ve devletlerden bunu beklerim. Türk dili ve edebiyatı ve lehçeler bölümlerine bol kadro verilmesi şart. Biraz daha geniş makyasta bakıldığında, Türkiye kendisine biçilen tarihî rolünü oynamak istiyorsa, sadece Türk halklarının değil, bütün dünya dillerinin ve edebiyatlarının okunduğu ve okutulduğu bir ülke yolunda olmalıdır. Tabii ki, kütüphanesi ile birlikte. Dünyanın hangi dili ile ilgili bir kitaba ihtiyacım var ise ben niye Moskova ve New York, Londra, Berlin kütüphanelerine gideyim ki? Evet, bugünkü şartlar altında internet ortamı kütüphane ihtiyacımızı biraz karşılasa da bunun artmasını istiyorum şahsen.

- *Türkoloji okuyan ve akademik olarak Türkolog olmak isteyenler neler yapmalı?*

- Disiplinler arası yetişmenin yolunu bulmalılar. İhtisas körlüğü diyorum ben mevcut çalışmalara. Evet, yüksek lisans ve doktora yapıyor ama tez yazdığı konudan başka bir konuyu merak etmiyor. Bu olmaz. Bu yanlış. Gerçi şimdi yan dal, çift dal vb. uygulamalarla yan disiplinlerden de faydalanma yolları var ama bunu uygulamaya geçirmek lâzım. Meselâ, yüksek lisans tezi mi yazacak, disiplinler arası bir çalışmaya açık olmalı. Doktorasında da aynı şekilde disiplinler arası alan ihmal edilmemeli Hiçbir zaman. Tabii, bir de “ekip çalışması mühim”. Biz hep tek başımıza bilim geliştirmeye çalıştık. Halbuki bilimde ilerlemenin en mühim prensibi, kısa zamanda büyük adımlar atacak çalışma ekiplerinin içinde yetişmesi gerektiğini göstermek ve uygulamaktır.

YAYINLARI

A. Kitaplar

1. **İlmî Araştırma Yazılarında Uyulacak Esaslar**, İstanbul, 1988.
2. **Oğuz Eli Azerbaycan**, İstanbul, 1989, 1990.

H. Açıkgöz: “Ne Öğrendiysem Şüphe Adlı Öğretmenden Öğrendim”.

3. **Türkistan İllerinden Özbekistan**, İstanbul, 1990.
4. **Cemil Meriç İle Sohbetler**, İstanbul, 1993.
5. **Temel Türkçe Sözlük I-IV**, (Müşterek), İstanbul, 1985.
6. **Urallar’dan Altaylar’a, Altaylar’dan Sakalar’a Türk Torlulukları**, İstanbul, 1992.
7. **Tatarca Türkçe Sözlük**, (Rifkat Ahmetcanov ile birlikte), Kazan-Moskova, 1997.
8. **Türk Dünyası İçin Alfabe (Okuma-Yazma) Kitabı**, (Müşterek), İstanbul, 1992.
9. **Kelime Grupları**, (Muhammet Yelten ile birlikte), İstanbul, 2005.

B. Yayına Hazırladığı Kitapları

10. **Peyami Safa, Bütün Hikayeler**, İstanbul, 1980.
11. **Mehmed İzzet, Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat’ı**, İstanbul, 1981.
12. **Âşık Deryamî Hayatı ve Şiirleri**, İstanbul, 1987.
13. **Kamil Veliyev’in Destan Poetikası**, İstanbul, 1989.
14. **Azize Caferzade’nin Anamın Masalları**, (Müşterek), İstanbul, 1990.
15. **Türk Dünyası Edebiyatı I**, (haz. kitap), İstanbul, 1991.
16. **Ebülfez Elçibey, Azatlık ve Demokrasi**, İstanbul, 1993.
17. **Abdurrahim Polat Azatlıkta**, İstanbul, 1995.
18. **Azerbaycan Bayatıları**, (Günay Karaağaç ile birlikte), Ankara, 1998, Türk Dil Kurumu Yayınları.
19. **Safiye Erol, Dineyri Papazı**, İstanbul, 2001.
20. **Safiye Erol, Çölde Biten Rahmet Ağacı**, İstanbul, 2001.
21. **Safiye Erol, Makaleler**, İstanbul, 2002.
22. **Safiye Erol, Hikayeler**, İstanbul, 2002 // **Leylak Mevsimi** adıyla basıldı.,

C. Baskıya Hazır Kitapları ve Çalışmaları

23. **Çuvaş Türkçesi Grameri**, (Vasilij Andreyev ile birlikte), 1995.
24. **Altay Dilleri Sözlüğü**, 1997.
25. Vasilij Andreyev ile birlikte; **Türkçe Çuvaşça Sözlük**, 1995.
26. **Moğollar ve Moğolistan**, 1993.
27. Jeahun Jeong, **İkinci Gök Türk İmparatorluğu Çağı (682-745) Bilge Tonyukuk ve “A-shi-de” Kabilesi tezi**, 1998.
28. **Eski Moğolca Türkçe Sözlük**, 1995.
29. **Kitabu Divanu Lugati’t-Türk (Yayınların Edisyon Kritiği)**, 1999.
30. **Hurşid Bânû Nâtevân, Şiirler**, 1990.
31. **XIV. Asra Kadar Türk Dilinin Söz Hazinesi**, 1998.
32. **Türk Dünyası Alfabeleri Transkripsiyon Programları ve Bilgisayar (IBM) Uygulama Kılavuzu**, 1997.

D. Hazırlanışında Katkıda Bulunduğu Eserler

33. Dr. Ekrem Hakkı Ayverdi, **Avrupa'da Osmanlı Mimarisi I-IV**, İstanbul, 1979-1982.
34. D. Halbout du Tanney, **Yunus Emre Le Livre de l'Amour Sublime**, Paris, 1987.
35. **Rusya Federasyonu Vergi Kanunu Birinci Kitap** (Tercüme: Ali Haydar Şaydullin, Türkçe Redaksiyon ve Tashih: Halil Açıkgöz), Moskova, 1999.
36. Dr. Fazlı Ayverdi, **Vehbi Koç ile 30 Yıl**, İstanbul, 2001.

E. Hazırlanmakta Olan Kitaplar

37. **Bir İmâ Bin Mânâ.**

F. Makaleler

1983

1. "Divan Şiirine Dair", **Doğuş Edebiyat Dergisi**, Ekim 1983, Ankara.
2. "Prof. Hans Kohn, "Le Panslavisme son Hoistire et son Ideologie" (Payot yayınevi, 1963, Paris), Türkçe'ye tercüme eden: Dr. Agah Oktay Güner; "Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği", Kervan yay., İstanbul, 1983, 262 s.", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 24, Haziran, 1983, s. 200-202.

1984

3. "Gölgesi Olan Çınar: Ekrem Amca", **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, yıl 13, nr. 3, Temmuz 1984, İstanbul, s. 141-146.
4. "Osmanlı Mimarîsinde II. Beyezîd-Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520) Y. Mimar Dr. İ. Aydın Yüksel, Osmanlı Mimarîsi serisinin V. kitabı, İstanbul Fetih Cemiyeti Neşriyatı'nın 83. kitabı, 1. baskı 1983, İstanbul", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 29, Nisani 1984, s. 145-149.
5. "Türkçe'de Halı ve Halıcılık Terimleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 32, Ekim, 1984, s. 137-188.

1985

6. "Bir Dağdan Bir Dağa", **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, yıl 14, nr. 1, Ocak 1985, İstanbul.

1986

7. "Bir Romancının Roman Telakkisi", **Türk Edebiyatı**, nr. 153, Temmuz 1986, İstanbul.
8. "Cenab Şehabeddin'de Tenkid – Dil, Sanat ve Edebiyat Hakkındaki Görüşleri, Doç. Dr. Celal Tarakçı, Samsun, 1886, I-XVI+324 s.", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 42, Haziran, 1986, s. 247-249.

H. Açıkgöz: “Ne Öğrendiysem Şüphe Adlı Öğretmenden Öğrendim”.

9. “İbn Sina Felsefesi ve Orta Çağ Avrupası’ndaki Etkileri”, **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, yıl 15, nr. 3, Temmuz 1986, İstanbul.
10. “Millî Kültür Davamız, Prof. Dr. Emin Bilgiç, Boğaziçi Yayınları, 1986, İstanbul, 336 s.”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 43, Ağustos, 1986, s. 207-210.

1987

11. “Cemil Meriç Hoca İle Üslup Üzerine Bir Gezinti”, **Türk Edebiyatı**, nr. 166, Ağustos 1987, İstanbul.
12. “Cemil Meriç İle Sohbet”, **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, yıl 16, nr. 3, Temmuz 1987, İstanbul.
13. “Dost Elinden Gelen Turna – Çağdaş Azerbaycan Hikayeleri Antolojisi, Hazırlayan: Yusuf Gedikli, 1987, İstanbul, XI+469 s.”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 48, Haziran, 1987, s. 209-212.
14. “Fususu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi: Ahmed Avni Konuk; Hazırlayanlar: Dr. Mustafa Tahralı-Dr. Selçuk Eraydın, Dergah Yayınları, Şubat, 1987, İstanbul, LXIV+424, 74 s.”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 50, Ekim, 1987, s. 257-262.
15. “İki Edebiyat Bir Motif”, **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, yıl 16, nr. 4, Ekim 1987, İstanbul.
16. “Kutadgu Bilig ve Bir Çalışma”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 46, Şubat, 1987, s. 237-240.
17. “Medeniyet Daireleri ve Türk Dili”, **Türk Edebiyatı**, nr. 159, Ocak 1987, İstanbul.
18. “Türkçe’de Bitişik Kelime Meselesi”, **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, yıl 16, nr. 2, Nisan 1987, İstanbul.
19. “IV. Millî Türkoloji Kongresi (24-29. IX. 1984, İstanbul)”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1987**, Ankara, 1987.

1988

20. “Aşık Deryami”, **Türk Edebiyatı**, nr. 171, Ocak 1988, İstanbul.
21. “Azeri Edebiyatı’ndan: Mirza İsmail Gasir”, **Türk Edebiyatı**, nr. 177, Temmuz 1988, İstanbul.
22. “Kalemin Raksı: Hatt Sanatımız”, **Denizin Sesi**, nr. 64, Mayıs-Haziran 1988, İstanbul.
23. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskanı”, **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, yıl 17, nr. 1, Ocak 1988, İstanbul.
24. “Samiha Ayverdi’nin Dili ve Üslubu”, **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, yıl 17, nr. 4, Ekim 1988, İstanbul.
25. “Tevhîd’in Mimarı Koca Sinan”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, nr. 24, Aralık 1988, İstanbul, s. 1-20.
26. “Yahya Kemal ve Bir Anket”, **Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası III**, İstanbul, 1988, s. 108-111.

27. “Zeki Kuşoğlu A Master Artist of Turkish Arts”, **Image of Turkey**, nr. 12, Ankara, 1988.

1989

28. “Aydil Erol, Şarkılarla, Şiirlerle, Türkülerle ve Tarihi Örneklerle Adlarımız, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989, XXV+278 s.”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 72, Haziran, 1991, s. 169-171.
29. “Türk Onomastiği İle İlgili Bir Eser, “Afet Gurbanov, Azerbaycan Dilinin Onomastikası”, Maarif Neşriyatı, Baku, 1988, 596 s.”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 60, Haziran, 1989, s. 183-188.
30. “Mehmet Aslan ve Şehitler Deresi”, **Türk Edebiyatı**, nr. 190, Ağustos 1989, İstanbul.
31. “Süleyman Eliyarov, Buzlar Gırıld mı? Wolfgang Günter Lerch’in Mektubu Haggında”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 60, Haziran, 1989, s. 85-94 (2 faksimile).
32. “Türk Diline Saygı 1, Vurgu ve Telaffuz Meseleleri”, **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, yıl 18, nr. 1, Ocak 1989, İstanbul.

1990

33. “Azerbaycan’ın İktisadî Potansiyeli”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, nr. 38, Şubat, 1990, İstanbul, s. 54-55.
34. “Azerbaycan’ın İnşaat Meseleleri”, **Azerbaycan Türkleri**, nr. 4, 1990, İstanbul.
35. “Azerbaycan-Türkiye Turizm Münasebetleri”, **Azerbaycan Türkleri**, nr. 3, 1990, İstanbul.
36. “Dilara Eliyeva, “Koroğlu”nun Yeni El Yazma Nüshası”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 68, Ekim, 1990, s. 19-43 (çeşitli faksimileler).
37. “Türkiye-Azerbaycan İktisadî Münasebetleri”, **Azerbaycan Türkleri**, nr. 1, 1990, İstanbul.

1991

38. “Muâsır Türk Şiirinde Hâce Ahmed Yesevî”, **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, yıl 20, nr. 2, Nisan 1991, İstanbul, s. 42-57.
39. “Tataristan Türk Şiirinde Hoca Ahmed Yesevî’nin Yeri Üzerine Dr. Elfine Sibgatullina İle Sohbet”, **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, yıl 20, nr. 3, Temmuz 1991, İstanbul, s. 34-40.

1993

40. “Türk Onomastiği”, **İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi**, cilt XXVI, 1986-1993, İstanbul, 1993, s. 351-354.

1994

41. “A. H. Halikov, Bolgar Halkı ve Anıng İsmi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 90, Haziran, 1994, s. 91-99.

H. Açıkgöz: “Ne Öğrendiysem Şüphe Adlı Öğretmenden Öğrendim”.

42. “Mirkasım Osmanov’dan ‘Manas’ Destanının İki Yazması ve Onun Tarihi”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, nr. 95, Kasım 1994, İstanbul, s. 47-51.
43. “Fuad Ganiyev, Türk Lehçelerinde Analitik Morfoloji Meseleleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 93, Aralık, 1994, s. 191-195.
44. “Helif Kurbatov, İdil-Çulman (Volga-Kama) Boylarında Ele Geçen Runik Kitabeler”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 88, Şubat, 1994, s. 104-113 (Metin içi 21 şekil).
45. “Başkurt Türkçesi’nin İzahlı Sözlüğü”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 90, Haziran, 1994, s. 225-228.
46. “Tatar Folkloru I-II”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 93, Aralık, 1994, s. 231-234.
47. “Türk Dilinin Özel Bibliyografyası Nasıl Aktarılabilir”, **99 Soruda Türkçe Kültürü** (Hazırlayan İskender Pala), İstanbul, 1994, s. 254-267.
48. “Yabancı Dil Öğrenmenin Günümüzdeki Problemleri Nelerdir?” **99 Soruda Türkçe Kültürü** (Hazırlayan İskender Pala), İstanbul, 1994, s. 248-253.
49. “Aktarma: Ezher Møhemmedi’den ‘Antik Çorga Karagan Törki Elifbasına Nigizlengen Yazmalar’”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, nr. 92, Ağustos 1994, İstanbul, s. 41-44.
50. “Azerbaycan Türkçesi Nasıl Bir Dildir?”, **99 Soruda Türkçe Kültürü** (Haz. İskender Pala), İstanbul, 1994, s. 67-69.
51. “Dünyada Hangi Dilleri Kaç Kişi Konuşur”, **99 Soruda Türkçe Kültürü** (Haz. İskender Pala), İstanbul, 1994, s. 24-27.
52. “Kırgız Türkçesi Nasıl Bir Dildir?”, **99 Soruda Türkçe Kültürü** (Haz. İskender Pala), İstanbul, 1994, s. 72-74.
53. “Özbek Türkçesi Nasıl Bir Dildir?”, **99 Soruda Türkçe Kültürü** (Haz. İskender Pala), İstanbul, 1994, s. 69-72.

1996

54. “Azerbaycan Kiril Alfabesinden Aktarma: Kamil Veliyev, Lingvistik Poetika, Poetik Sintaksis, Dastan Poetikası Haggında Bir Neçe Söz”, **Uluslararası Türk Dil Kongresi 1988 (26 Eylül 1988-3 Ekim 1988)**, Ankara, 1996, s. 255-264.
55. “Bilge Kağan Yazıtı’nın Doğu Yüzünün İlk Satırında *(i)ki (e)diz k(e)r(e)kül(ü)g* mü yoksa *kid(i)z k(e)r(e)kül(ü)g* ‘keçe çadırı’ mı Okunmalıdır?”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1994**, Ankara, 1996, s. 1-10.

1997

56. “Prof. Dr. Altay Amanjolov’un Bir Eseri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 106, Şubat, 1997, s. 231-232.
57. “Türkler’in Kullandığı Alfabelerden Gök Türk Alfabesi”, **Yeni Türkiye**, nr. 15, Mayıs-Haziran 1997, Ankara, 1997, s. 234-244.
58. “Türkler’in Kullandığı Alfabelerden Kiril Alfabeleri”, **Yeni Türkiye**, nr. 15, Mayıs-Haziran 1997, Ankara, 1997, s. 245-250.

1998

59. (Leysen İştiryakova ile birlikte) Tercüme: A. Rona-Tas; Doğu Türk Runik Yazısının Menşei ve Gelişmesi Hakkında, **Türk Dünyası Araştırmaları**, nr. 114, Haziran 1998, s. 233-240.
60. “Yenisey Yazıtları Hakkında Bir Kitap ve İlk Defa Neşredilen, Yeni Bulunmuş Üç Yazıt”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 112, Şubat 1998, s. 221-236.

2001

61. “Hatıraların İçinden Safiye Erol’un Yazı Dünyası”, **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, Yıl 30, nr. 4, Ekim 2001, s. 80-88.

2004

62. “Kur’ân’da Türkçe Kelime Var Mı?”, Lefke-Avrupa Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Lefke Edebiyat Buluşması: Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi 29-30 Nisan 2004; **V.Lefke Edebiyat Buluşması Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi** (Haz. Prof. Dr. Günay Karaağaç), Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.
63. “Avarca’ya Türkçe’den Verdiğimiz Kelimeler”, Lefke-Avrupa Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Lefke Edebiyat Buluşması: Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi 29-30 Nisan 2004, **V.Lefke Edebiyat Buluşması Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi** (Haz. Prof. Dr. Günay Karaağaç), Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.

2006

64. “Metinde Gramatikal Örgüleme”, **Dağıstan Devlet Üniversitesi, Dil Bilimi Konferansı**, Mahaçkale, 2006.

2007

65. “Bilge Tonyukuk Abidesinde Bir İbare: “(A)R¹K¹UY¹”, *50th Permanent International Altaistic Conference (2007) Tatar State University of Humanities and Education, Kazan, Russia July 1-6, 2007.*
66. “Kitabu Divanu Lugati’t-Türk’te İki Dillilik ve ‘Somlım’ Kavramı”, **Tataristan Cumhuriyeti, Tatar Devlet Humanitar-Pedagoji Üniversitesi Uluslararası Bilimsel-Uygulama Konferansı “Kültürlerarası Bağlantı Olarak İkidillilik: Gerçek Ve Gelişme perspektifleri”** (Kazan, 20-22 Eylül 2007).

2008

67. “Atilla Rasih’in ‘İşan Onıği’ romanı örneğinde bir veri tabanı analizi.” // *Проблемы филологии народов Поволжья: материалы Всероссийской научно-практической конференции (13-15 марта 2008 г.)* \ отв. редактор А.Т. Сибгатуллина.- Вып.2.- М.-Ярославль: Ремдер, 2008. – s. 202-212.

H. Açıkgöz: “Ne Öğrendiysem Şüphe Adlı Öğretmenden Öğrendim”.

68. “Одно Предложение В Памятнике В Честь Бильге Тоньюкука, Связанное С Походом На Восточную Сибирь” (Bilge Tonyukuk Abidesinde Doğu Sibiryа Seferi İle İlgili Bir Cümle), «*XXV Дульзоновские чтения*» / «*25th Dulzon Readings*» 26-28 Июня 2008, Томский государственный педагогический университет, Томск.
69. “Gramatikal Organizatörlerin Metin Kesitlemedeki Rolü ve Önemi”, **VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (20-25 Ekim 2008)**, Ankara, 2008, s. 31-43, TDK yayını.
70. “Mâhurdan Gazelde Ses Düzlemi”, **Bir Medeniyeti Yorumlamak Yahya Kemal Beyatlı Sempozyumu** 3-7 Kasım 2008 İstanbul.

2009

71. “Версии «Алып» в Волго-Уральском регионе и система анализа «четырёх первоэлементов в вопросе целостности дастана» (İdil-Ural bölgesinde Alp anlatmaları ve destan bütünlüğü konusunda ‘Dört Kök Eleman’ (anasır-ı erba’a) analiz sistemi.) // *Проблемы филологии народов Поволжья: материалы Всероссийской научно-практической конференции (19-21 марта 2009 г.)* отв. редактор А.Т. Сибгатуллина.- Вып.3.- М.-Ярославль: Ремдер, 2009.- s. 168-195.
72. “İdil-Ural Havzasında Alp Batır Tipi Dönüşümü”; **Tataristan Bilimler Akademisi G. İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü KAZAN, 29 Haziran 2009.**
73. “Türk Dilinde “*Birleşik Zaman Çekimi*” Meselesi” (Проблемы терминологии сложных глаголов в турецком языке), Конференции по сточниковедению и историографии стран Азии и Африки: «Востоковедение и африканистика в диалоге цивилизаций» 22-24 Nisan 2009, St.Petersburg.
74. “Oğuz Kağan Destanı’nda Bir Cümle: “[Çalang Bulangdın Korukmaz Turur İrdi]”, **E. R. Tenishev Sempozyumu: 29 Nisan 2009 Kazan.**

2010

75. “Поход Огуз кагана в бассейн реки Волга по дастану «Огуз-наме»” (Oguz-Name’de Oguz Kagan’ın İdil (Volga) Havzası Seferi.) // *Проблемы филологии народов Поволжья: материалы Всероссийской научно-практической конференции (1-2 апреля 2010 г.)* отв. редактор А.Т. Сибгатуллина.- Вып.4.- М.-Ярославль: Ремдер, 2010.- s. 55-61.
76. “Sözel Metinlerde Yer Alan Görsel Malzemelerin Halı Tarihindeki Önemi”; **“Uluslararası Türk Halı ve Düz Dokumaları (Kilim, Cicim, Zili, Sumak) Sempozyumu”**, Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü. 1-4 Kasım 2010, ALANYA.
77. “Türk Dilinde Tekrarların Yapısı” Елабужский государственный педагогический университет Третья Международная тюркологическая конференция проводит 5-6 октября 2010 года Третью Международную тюркологическую конференцию, **ВЕСТНИК Елабужского**

государственного педагогического университета, №3\ октябрь 2010, Елабуга, с. 3-5.

2011

78. “Tukay Şiirinde Türkiye”, “Milli Kültürlerde Abdullah Tukay’ın Mirası” Uluslar Arası Sempozyum, 25 Nisan 2011; Kazan; **Tataristan Cumhuriyetinin İlimler Akademisi, Tataristan Cumhuriyetinin Kultur Bakanlığı, Tataristan Cumhuriyeti Eğitim ve İlim Bakanlığı, G. İbrahimov ad. Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü.**
79. “Kaybolan Hayvanları Bulmak İçin Halk Ritüeli” **VIII Международный Симпозиум «Языки, литература и культура народов полиэтнического Урало-Поволжья (современное состояние и перспективы развития)»** Йошкар-Ола, 18-20 августа, 2011г.

2012

80. “Türk Kitap Sanatlarından Ebru”, «**Тюркоязычная книга в контексте мировой духовной культуры**», Соорганизаторами конференции являются Министерство культуры Республики Татарстан, Академия наук Республики Татарстан, Национальная библиотека Республики Татарстан, **17-18 Октября 2012** года в г. Казань, Törki Telle Kitap gasırlar xezinesey Tuurkoyazıçnaya kniga naslediye vekov, Kazan, 2012, Tataristan Bilimler akademisi Yayını, s. 130-138.

2014

81. “XIX. Yüz Yıl Sonlarında Çeremislerden Osmanlı Sultanına Gönderilmiş Bir Dilekçe Ve Düşündürdükleri”, **VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, 30 Eylül - 4 Ekim 2013, Bildiri kitabı IV. Cilt**, İstanbul, 2014, s. 247-265.

G. Yayınlanmamış Hazır Tebliğ ve Makaleleri

82. “Doğu Karadeniz Bölgesi’nde Okunan Bir Mevlid Üzerine”, **Uluslararası Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi II**, Haziran 1988, Samsun.
83. “Halı Terimi Üzerine”, **İ. Ü. Güzel Sanatlar Bölümü: Sanat Tarihinde Terminoloji Semineri**, İstanbul, 1988.
84. “Türkçe’nin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri ve İktisadî Münasebetler Bakımından Gelecekteki Rolü”, **Türk Dünyası Kurultayı**. Bakû, 1991.
85. “Altın Ordu Sahasında Runikler”, **Tataristan İlimler Akademisi**, Haziran 1993, Kazan.
86. “Doğudan Batıya Bir Motif Akışı: “Kâkül” Geleneği” Çelyabinsk Üniversitesi, 1995; Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Ve Uygulama Merkezi, **Türk Kültüründe Ayrıntılar: Saç Konferansı**, 1995.
87. “Orhun Âbidelerinin Mesajı”, Adana, 1998.

H. Açıkgöz: “Ne Öğrendiysem Şüphe Adlı Öğretmenden Öğrendim”.

88. “Sarı Çizme”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi’nde 10-11 Aralık 1998 tarihinde düzenlenen “**Türk Kültüründe Ayrıntılar: Ayakkabı**” konulu uluslar arası sempozyum tebliği. 1998.
89. “Удмурт Элькун” sözündeki “элькун” hakkında”, «**Языковой союз Волго-Камья**», посвященной **85-летию доктора филологических наук, профессора Ивана Васильевича Тараканова**, 2 июля 2013 г. Ижевск.
90. Marice “погын”, Türkçe “bokun” ilişkisi / Соотношение корней "погын" в марийском и "bokun" в древнетюркском. **X Международный симпозиум «Языковые контакты народов Поволжья: лексикологии и стилистики»** (Ижевск, 17–19 мая 2016 г.), Ижевск, 2016.

**"УДМУРТ ЭЛЬКУН" SÖZÜNDEKİ "ЭЛЬКУН" HAKKINDA
MEANING OF WORD «ELKUN» IN COMBINATION OF WORDS
«UDMURT ELKUN»**

H. AÇIKGÖZ*

Özet

Topluluklar savaşta ve barışta, ticaret, sosyal ilişkiler, siyasi ilişkiler, kız alıp vermeler gibi çeşitli faaliyetlerinde muhtelif kelime kategorilerine ait dil birimlerini de alırlar ve verirler. Bundan dolayı halklar arası ilişkilerin en önemli göstergelerinden birisi dildir. İdil-Ural havzası halkları ile Türk halklarının ilişkisi en açık şekilde dil aynasında görülmektedir.

Bu tebliğimizde Udmurtçada kullanılan “elkun / элькун = devlet” sözünün Türk dili kaynaklarında nasıl yer aldığı hususu konu edilecektir.

Anahtar kelimeler: el, il, kün, Eski Türk dili, Türk dilleri, el gün, ele güne, Удмурт Элькун.

Summary

Societies, in their various relationships, either in war and in peace, borrow and lend some language elements in variety of categories as well as interacting such as social, political or by way of intermarriages. Consequently, one of the most important signs of interactions between nations is language. The interaction between Turkic nations and Idel-Ural region nations can explicitly be seen in the mirror of language.

In this paper, we discuss how “elkun / элькун = state” word is used in the Turkic language resources.

Key Words: el, il, kün, Old Turkish Language, Turkic Languages, «Udmurt Elkun».

GİRİŞ

Türk dili ile yazılı belgeler, farklı alfabeler ile yazılmış olsa da VIII. yüzyıl eski Türk tarihi belgelerinden itibaren takip edilebilmektedir. Buna mukabil Udmurt dilini ise ancak XVIII. yüzyıldan bu yana gözleme imkânına sahibiz. Her iki dile ait gözleme imkanı tarihlerinin başlangıçları arasında neredeyse bin yıllık bir zaman aralığı olsa da Udmurt dilindeki bazı Türk dili için arkaik veya arkaikleşmiş biçimlerin saklanmış

* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Okutmanı. İstanbul-Türkiye.
Istanbul University, Faculty of Literature, teacher of Turkish and Literature, Istanbul-Turkey.
edelveys95@gmail.com

olması her iki dili kullanan halklar arasındaki ilişkilerin çok daha öncelere dayandığını söylemeye imkan vermektedir.

Prof. Dr. İvan Vasilyeviç Tarakanov'un 85. yaş günü için düzenlenen bu toplantıda kendisine şükranlarımızı sunmadan geçemeyeceğim. Çünkü Tarakanov araştırmalarında 1973 yılından beri Udmurt dili ve Türk dili ilişkilerine de yer vermektedir [1].

Tarakanov'un ve başkalarının çalışmalarından öğrendiğimiz kadarıyla Udmurt dilinin komşu diller ile olan ilişkisi çok eskilere kadar dayanmaktadır. Nitekim III-V. yüzyıllar Asya Hunlarının Orta Avrupa'ya kadar yayıldıkları bir devirdir ve Hunların bu hareketi Ural bölgesinden başlayarak Avrupa içlerine kadar bütün kavimleri yerinden oynatmıştır. Dolayısıyla günümüz Udmurt, Perm ve Komi dillerinde halen kullanılan 20 kadar arkaik kelime, yakın çevredeki Çuvaş, Tatar ve Başkurt dillerinde kullanımdan düşmüş olsa da diğer bazı Asya Türk dillerinde varlığını sürdürmektedir [2]. Hun akınlarının arkasından bilhassa VII-VIII. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyinden Kama, Vyatka kollarına kadar bütün havzaya Bulgarlar hakim olmuştur ve bu süre zarfında artık mahalli diller Bulgar dili ile daha çok temas kurar hale gelmiştir. İdil-Ural havzası halklarının Bulgar konfederasyonu içinde çok sık temas kurduğu Türk topluluklarının dillerinden aldıkları unsurlar gittikçe artmıştır. Tarakanov ve başkaları bu konuda Udmurt diline 200 kadar Türkçe kelime girdiğine dair sayılar vermektedir [3]. Bulgar, Hazar, Torki, Ogur, Kıpçak, Moğol akınları ve hakimiyetleri sonunda kurulan Altın Orda ve Kazan Hanlığı devirlerinde havzanın kat kat Türk şive ve lehçelerinin tesir dairesinde kaldığı göz önüne alınırsa dil alışverişlerinin gittikçe arttığı gözlemlenebilir. 1552 yılında Rus çarlığı tarafından Kazan'ın alınmasından sonra da bölge Fin-Ugor halklarının Türk toplulukları ile gelenek görenekte, ticarî alışverişlerde ve en geniş biçimde dilde ortak kodların benimsenmesine imkan vermiştir. Bu zaman zarfında din ve dil farklılıklarına rağmen uzun süreli birlikte yaşamanın getirdiği bir ortak kültür alanı doğmuştur. Bu ortaklığın hemen yanı başında Rus dilinin de gittikçe artan bir grafik ile havuza katıldığı görülmektedir. Bilhassa XIX. asrın ortalarından itibaren Rus dili tesiri bölge halklarının dillerine mektepler, gazeteler ve resmî yollarla girmeye başlamıştır.

Türk dili tesirlerinin kolay oluşunun sebepleri daha geniştir. Her iki dil grubunun paralel bir yapıya sahip olmasının payı büyüktür. Sabit kelime köklerine eklenen muhtelif ekler, artikellerin olmayışı, kelimelerde cinsiyetin bulunmayışı, kelime grubu ve cümle birimlerinin sıralanma

paralellik vb. havza dillerinin Türk dilinden pek çok dil birimini kolayca almasına yol açmıştır.

Bu kısa tarihî ve kültürel çerçeve dahilinde şunu söylemek mümkündür: Türk dilleri ile Fin-Ugor dilleri İdil-Ural bölgesinde son iki bin yıllık zaman süreci içinde kat kat ve sürekli bir alışveriş içinde bulunmuştur.

Bu tebliğimde VIII. yüzyıldan kalma Kök Türk âbidelerinden itibaren gözlemleyebildiğimiz Türk dili verileri içinde İdil-Ural havzasında ya arkaik veya aktif dil planında kullanılan dil birimlerinin bir dökümünü yapacak değilim. Fakat burada sadece “Удмурт Элькун” adındaki “**elkun**” teriminin Eski Türk dili izleri takip edilecektir.

“Удмурт Элькун = Udmurt Devleti” adlandırmasındaki “элькун” sözünün morfolojik bakımdan “эль” ve “кун” sözlerinin birleştirilmesiyle ortaya çıktığı açıktır. Nitekim en eski Türk dili belgelerinde aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi “el / il” sözleri müstakil birer kelimedir ve anlamca da aynıdır.

Udmurt Sözlüğünde “эль, кун, элькун”:

Удмурско-Русский Словарь [4]’da yer alan “эль” ve “эль” ile birleştirilmiş, açıklanmış kelime dünyasına bakacak olursak aşağıdaki tespitleri yapmak mümkündür.

A. “эль”:

1. эль I: 1. край, сторона; страна; мир (вселенная) [= diyar, yöre, kırlık, yan, taraf, yön, memleket, kenar; ülke; vatan, dünya (kainat), âlem] (Як) **2. община** [= semaat, cemiyet, topluluk] || общинный [= topluluk ile ilgili, topluluğa ait] **3. княжество.** [= prenslik] *Волжской Булгарилэн музъемёсыз люкылэмын вал люкетьёсл – эльёслы* (Даур куарра 1998, с.11); **эль II:** община, [= semaat, cemiyet, topluluk] см. тж. **дэменлык, эшточ** (Лебедев 1994, с. 22) // Ud. эль, ET el/il

VIII. yüzyıl Kök Türk metinlerinde “el/il: halk, ülke, devlet, saltanat”; “**elig:** devlet sahibi, devletli”; “**elsire-:** devletsiz kalmak”; “**elsiret-:** devletsiz bırakmak (bkz. **ilsiret-**)”; “**il:** halk, ülke, devlet”; “**ilig:** hükümdar, hakan”; “**ille-:** devlet kurmak”; “**ilig:** devleti olan, devletli (bkz. **ellig)**”; “**ilsiret-:** devletsiz bırakmak, devletsiz komak” [5]. Ve ayrıca **il**, “**il tut-:** yurt edinmek, yönetilmek” (KT G 4, 8, 10; BK G 9, K 8) şeklinde kullanılmaktadır. Ayrıca **il** ile çeşitli ünvanlar kullanılmıştır: **İteriş, İlbilge, İ/Elteber, El Almış, El Buga, El Kirmiş, El Ötüken, El Temür, El Tergüğü El Togan Tutun, el begi**, vb.

Burada dikkat çekici bir kullanış karşımıza çıkmaktadır. Udmurtça "эль П"nin sinonimleri olarak sıralanan дэменлык, эштос sözleri de analiz edildiğinde karşımıza yine Türk dili unsurları çıkmaktadır.

а. дэменлык: община [= cemaat, cemiyet, topluluk]; см. тж. эль П, эштос (Лебедев 1994, с. 22)

дэменлык: дэмен^{і.к.}-лык^{і.і.}; дэмен "сходка, совет [= toplantı, meclis, kurul konsey]; см. тж. кенеш 1. Burada karşımıza çıkan -лык eki ise Türk dilindeki -lık eki ile aynı fonksiyona sahip bir son ektir.

в. эштос: эш+тос iki kelimenin teşkil ettiği birleştirilmiş bir söz ile karşı karşıyaız.

эштос: 1. товарищество; кооперация; общество [= arkadaşlık, yoldaşlık; ortaklık; kooperatif ortaklığı, topluluk; dernek; meclis; şirket] karşılıkları sözün anlamını Rusça anlatmak için kullanılmaktadır. Halbuki bu iki kelime Türk dilinde "eş dost" şeklinde sinonim olarak halen aynı anlamda kullanılmaktadır.]; **адями** ~ человеческое общество [= insan/adam topluluğu] (СГТ 2003, с. 31) **2.** община, духовный орден [= cemaat, cemiyet, topluluk; ruhî grup/topluluk] (Лебедев 1994, с. 23, 22) **3.** организация [= örgütleme, kurma, teşkilat, kuruluş, organizasyon]; **эшъёс-юлтошьёс:** друзья-товарищи [= arkadaşlar ve yoldaşlar]; **эшъёс-юлтошьёс:** эш-ъёс-юлтош-ъёс. Burada da görüldüğü gibi эш ve юлтош sözlerinin Türk dilinde eş ve yoldaş ile aynı olduğu, gelen ёс ekinin de birer çokluk eki olduğunu söylemeye ihtiyaç yoktur. Dolayısıyla burada karşımıza çıkan "эш" sözü için verilen karşılık:

эш: товарищ, друг, приятель || дружеский, товарищеский, приятельский [= yoldaş, arkadaş, ahbar]; **батыр эш** друг-герой [= kahraman dost/arkadaş]; **боевой эш** боевой друг [= savaş arkadaşı, asker arkadaşı]; **матысь эш** близкий друг [= yakın arkadaş]; **ужья эш** коллега, друг по работе [= iş/meslek arkadaşı, meslektaş]; **эшъёс-юлтошьёс** друзья-товарищи [yukarıda gösterildi]; **сюрес был эш** попутчик, спутник [= yol arkadaşı]; **эш мылдыдын** (с) дружеским приветом [= dostça selam]; **эшъёслэн судзы** товарищеский суд [= arkadaşça mahkeme]; **эш карыны** считать другом [= dost saymak]; ~ луыны стать другом [= dost saymak], быть другом (товарищем) [= dost/arkadaş olmak]; *эш губи лисички* (Бор); **эшлык:** эш-лык дружба, товарищество [= eşlik, dostluk, arkadaşlık].

тос: Ne yazık ki Udmurtça-Rusça sözlükte madde başında “**тос**” kelimesi yer almamıştır. Halbuki kelime en yakın Türk dili kollarından biri olan Tatarca’da halen kullanılmaktadır: **дус** “dost”.

2. эльвалтйсь: правитель [= hükûmet başkanı, devlet başkanı, lider, hükümdar, yönetici] (Лебедев 1994, с. 26). Burada da yine iki sözün birleştirildiği görülmektedir: **эльвалтйсь: эль+валтйсь**.

валтйсь: вожак; поводырь || вожатый; ведущий, главный, основной [= lider, önder, öncü; kılavuz; başkan, temel].

3. эльвалтос: правительство [= hükûmet, devlet], см. тж. **кивалтос, кунвалтос, мервалтос** (Лебедев 1994, с. 26).

Sinonimler de dikkat çekici olmaktadır.

а. кивалтос: правительство [= hükûmet, devlet], см. тж. **кунвалтос, мервалтос, эльвалтос** (Лебедев 1994, с. 26)

б. мервалтос: правительство [= hükûmet, devlet], см. тж. **кунвалтос, кивалтос, эльвалтос** (Лебедев 1994, с. 26)

с. кунвалтос: правительство [= hükûmet, devlet], см. тж. **кивалтос, мервалтос, эльвалтос** (Лебедев 1994, с. 26). Burada yer alan “**кун**” üzerinde sırası gelince durulacaktır. Kelimenin **кун+валтос** şeklinde iki kelimenin birleştirilmesiyle oluştuğu görülmektedir.

д. валтос: орудие защиты; орудие [= араç, savunma aracı] □ **миндэр** ~ наволочка [yastık/minder kılıfı]; **шаньги** ~ раскатанное тесто для ватрушек (сочней) [börek için açılmış hamur]; ~ **вал 1**) лошадь на поводу [= koşum atı], **2**) коренник [= üç atlı koşum takımında genel yükü çeken (ortadaki) at]; ~ **пöзь** кожаные рукавицы; голицы обл [deri eldiven].

4. эльвалтос-ужась: государственный, правительственный чиновник [= devlet memuru, memur] (Лебедев 1994, с. 10). Kelimenin **эльвалтос-ужась: эль+валтос-уж-ась; уж** “iş”. **уж I:** 1. работа, служба, труд, дело, занятие [= iş, memuriyet, memurluk, emek, çalışma, iş, meşguliyet]; **кун уж** государственная служба [= devlet memurluğu, devlet işi] (Инвожо 1996)

5. эльвозёс: государство [devlet], см. тж. **кун, эль** (Лебедев 1994, с.10). Burada görüldüğü gibi “**кун, эль**” sözleri sinonim karşılıklar olarak yer almıştır. **эльвозёс: эль+возёс**.

а. возёс: хозяйство [= ekonomi, işletme, iş] (ТОК); **гурт** ~ сельское хозяйство [= tarım işi]; сельскохозяйственный [= tarım işi]; *агроклиматология – климатологилэн куазез гурт возёсэн гер* *Заса эскерись люкетэз* (СГТ 2003).

6. эльгазак: бт. **1.** летун, непоседа [= serseri, el gezer]. **2.** человек, у которого нет ни кола, ни двора и не думает обзавестись хозяйством [= evsiz barksız, yersiz yurtsuz insan] (Тар.1993:155). **эльгазак:** эль+газак "el gezen"

7. эльдыр-гельдыр ~ ветлыны: диал. бродить, бездельничать [= paldır küldür dolaşmak, gezip tozmak, aylak aylak gezinip durmak].

8. эльйыр: князь [= prens]; **быдзым ~:** великий князь [= büyük prens] (Козмач 2002: 495), ТОК. **эльйыр:** эль+йыр şeklinde iki ayrı kelimenin birleştirilmesiyle teşkil edilmiş sözdür.

а. йыр: 1. голова || головной [= baş, başkan, lider]; **быдзым ~** вождь [= lider] (Кротов 1995: 17)

9. элькун: республика, страна [cumhuriyet, ülke]; ~ **йыр:** глава республики [= cumhur başkanı, devlet başkanı] (УКШГК 402). **элькун:** эль+кун. Görüldüğü gibi burada iki ayrı kelime birleştirilmiştir.

10. эльмуç, инсьөрму: (Лебедев): астр. планета [= gezegen]. **эльмуç:** эль+муç "ülke tümseği"; **муç** "tümsek".

11. республика элькун: автономная республика [= özerk cumhuriyet devleti].

12. арагатэль: райская планета [= cennet gezegeni] (Лебедев 2003, с.6). **арагатэль:** арагат+эль

13. эльчи: гражданин [= vatandaş, yurttaş], см. тж. **улошчи** (Лебедев 1994, с. 10). Kelimenin analizi yapıldığında karşımıza Türk diline benzer ama anlamca farklılaşmış bir yapı çıkar. **эльчи:** эль^{i.k.}-чи^{i.i.}. Nitekim aynı karşılığın gösterildiği "улошчи" sözünün de anlamı birdir: "ulusçu". Kelime her ne kadar Moğolcadan alınmış olsa da Türk dilinin çoğu kollarında kullanılmaktadır.

14. юрттэм-эльтэм: диал. безродный [= yersiz yurtsuz, köksüz]. Kelime юрттэм-эльтэм biçimiyle yakın manalı tekrar (sinonim) olarak kullanılmaktadır. **юрттэм-эльтэм:** юрт-тэм-эль-тэм; -тэм. Bu ek Udmurtçada olumsuzluk, yokluk bildiren bir ektir.

15. ят: юж., тат. чужой, незнакомый; посторонний [= yad, yabancı, tanıdık olmayan, bilinmeyen (kimse)]; **ят мурт:** чужой человек [= yabancı kimse]; **ят кыл:** неродной язык [= yabancı dil]; **ят эль:** чужая сторона, чужбина [= yabancı ülke, yabancı devlet]...

16. кивалтос II: правительство [= hükümet, devlet], см. тж. **кунвалтос, мервалтос, эльвалтос** (Лебедев 1994, с. 26).

17. кивалтэт: *полит.* правительство, исполком [= hükümet, devlet, yönetim kurulu]; **Удмурт Элькунысь Кивалтэт** Правительство Удмуртской Республики [= Udmurt Cumhuriyeti Hükümeti] (ТОК).

18. кункрезь: гимн [marş]; **Кун** ~: государственный гимн [= Millî/Devlet Marşı] (ТОК); *радио пыр элькун мылэн кункрезез чузьяське* (Даур куара 1998). Bu söz **кункрезь:** **кун+крэзь** iki ayrı kelimenin bitişirilmesiyle teşekkül etmiştir. **кун** “devlet”; **крэзь** “мелодия, мотив” [= melodi, motif].

19. мурт-эльем, мурт-куньем: иностранный [= yabancı (kişi), yabancı insan] (Лебедев 1994, С. 15); **мурт:** человек, личность [= insan, kişi].

20. мурт-эльчи: иностранец [= yabancı] (Лебедев 1994, С. 15).

21. Элькун Төро: *адм.* Глава Республики [= Cumhurbaşkanı] (ТОК). Bu kullanım da “**төро:**” kelimesinde alt kullanım olarak verildiği için, kısaca “**төро:** старшина, староста [= baş, başkan, aksakal; başçavuş, muhtar]” kelimesinin Türk “töre” kelimesiyle aynı olduğuna işaret edebiliriz.

22. Orta Türkçe devrinden itibaren “**il/el**” kelimesi Türk dilinin muhtelif kollarında sıkça geçer.

a. “äl: bk. il” [6, 70]; “**il: 1.** memleket. **2.** devlet. **3.** hükümdar. **4. äI**” [6, 92]; “**il äbi:** hükümdar konağı” [6, 92]; “**ilig: 1.** hükümdar, kral. **2.** el, bk. **ilik**” [6, 92]; “**ilig bäg:** şehzade, kral” [6, 92]; “**ilig kan:** kral, padişah.” [6, 92]; “**ilik: bk. ilig**” [6, 92]; “**il örgin:** saray. Moğ. **örgügä** > **örgä** ‘saray, şehzade evi’” [6, 93].

b. “il bodun: “halk”: **alku il bodun açıp körüp arturu sevinişip...** (= bütün halk açıp, bakıp son derece sevinip...)” [7].

c. Clauson “**el/il**” için şunları kaydetmektedir: “**é:l:** [= bağımsız bir hükümdar tarafından düzenlenen ve yönetilen bir siyasi birim]; [= ülke]. [= toplum, bölge halkı], [= avlu], [= ev sahibinin bölgesi]. [= insanlar, halk], [= ülke, il, insanlar, toplum (özellikle, yabancılara karşı kendi kişisi)] [= barış] [8, 121-122].

d. Doerfer “**653.** ایل (*el*) için “[= barış, huzurlu devlet]; ‘el, eyalet, vilayet, kavim’; ‘memleket, il; devlet; hükümdar’; **él** ‘il, vilayet’; **él bol-** ‘sulh olmak, barışmak’, **él** ‘iki bey arasında barışıklık’; **el** ‘el, ülke’; **il gün** ‘territorio e gente’; ‘el, memleket; sulh’; ‘il, ülke, sulh [= aslında iyi, barış ve uyum içinde birlikte yaşama; çuv. **yal** ‘Dorf’ [= köy], **äl** ‘Dorf’ [= köy] [9], anlamlarını vermektedir.

e. Türk Dil Kurumu sözlüklerinde; “**el:** (III) a. **1.** ülke, yurt, il: *Çöller, Yemen ellerinden betermiş.* -A. **Gündüz.** **2.** halk, ahali.

3. halk. oba, aşiret: *Kalktı göç eyledi Afşar elleri / Ağır ağır giden eller bizimdir.* -Dadaloğlu. *Güncel Türkçe Sözlük*; **el**: memleket. *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*; **el**: bir yerde yaşayanlar, oturanlar. *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*; **el**: el, yabancı. *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*; **el**: il, ülke, yer. *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*; **el**: il, memleket. *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*; **el**: ET **el/il**: memleket; yabancı. memleket; yabancı kimse. *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*; **el**: yabancı. *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*; **el**: şehir, diyar. *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*; **el**: yabancı, dost olmayan. *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*; **él**: yabancı, başkası. *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*; **il**: a. **1.** ülkenin vali yönetimindeki bölümü, vilayet: *İllerin idaresi yetki genişliği esasına dayanır.* -Anayasa. **2.** şehrin niteliklerini taşıyan büyük yerleşim yeri. **3.** ülke, yurt. **4.** tar. Eski Türklerde devlet. *Güncel Türkçe Sözlük*; **il**: yabancı. *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*; **il**: **1.** yabancı yer; **2.** vatan. *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*; **il**: il, vilâyet. *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*; **il**: el. *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*; **il**: yurt, memleket. *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*; **il**: yabancı, el. *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*; **il** (II), (**el**): **1.** diyar, iklim, memleket, ülke, yurt, vilâyet. **2.** halk, ahali, kendisine yabancı olanlar, başkası. **3.** hısım, akraba, yabancı olmayan, dost, yâr. **4.** oba, aşiret. *Tarama Sözlüğü* 1967 [10].

f. Yeni Tarama Sözlüğü'nde **il** için "**il I**: [el] **1.** memleket, ülke, yurt, diyar, iklim, vilayet. **2.** halk, ahali, kendisine yabancı olanlar, başkası. **3.** hısım, akraba, yabancı olmayan, dost. **4.** oba, aşiret. **il açmak**: ülke fethetmek. **il basmak**: bir ülke üzerine yürümek. **il eri**: zabıta gücü. **il eylemek**: barış yapmak. **il gün**: memleket, halk. **il issi**: vali, hükümdar. **il kavmi**: memleket halkı. **il kayıran**: üstüne gerek olmadığı halde halkın işiyle uğraşan. **il olmak**: barış içinde bulunmak, dost olmak. **il ortası**: halkın arası, herkesin ortası. **il urmak**: memleket yağma etmek. **il yazıcı**: emlâk yazım memuru" [11]. Sözlükte "**gün**" için bir kayıt yok. // bilgileri elde edilmiştir.

g. Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü'nde "**el II**: memleket" [12, 1702]; "**el IV**: bir yerde yaşayanlar, oturanlar" [12, 1702]; "**elağız, el ağzı, el ağzına bak-** gibi kullanışlarda, **el** kelimesinin kazandığı anlam "başkası"dır"[12, 1702]; "**el gün maskarası**: herkese alay konusu olan, kişiliği olmayan 'kimse) [12, 1714]; "**il I**: yabancı; **il III**: yabancı yer" [12, 2517] karşılıkları verilmiştir. "**el gün**" veya "**ele güne**" biçimi DS'de yer almamaktadır.

h. Tietze'de "**el, él**" için "**él / el II**: 'ülke' Meninski 1680 I, 504; < ET **él** a.m. Clauson 1972, s. 121-122. 'ahali, halk, millet'; **el âlem/ elâlem**

‘(kendinden başka) insanlar, başkaları’; **él III**: ‘başkası, yabancı, âileden olmayan biri, namahrem kimse’ Meninski 1680 I, 364” [13]; **il II**: ‘hısım, akraba, yabancı olmayan dost, yâr’ TS 2029-34. < krş. **illik, iller** ‘tebaa’; **il evi** ‘umuma açık bina’ [14] kayıtları vardır ve Tietze’de **gün** kelimesi yer almaz.

i. Yaşar Çağbayır’ın derlemesi de şimdiye kadar yapılan çalışmaların bir nevi yeniden sınıflandırılıp ortaya konması biçimindedir.

el²: *is.* **1.** yakınların dışında kalan kimse; yabancı; başkası. **2.** kabile; oba; aşiret; kavim. **3.** bir yerde oturanlar; halk; ahali. **4.** ülke; yurt; memleket. **5.** devlet; imparatorluk; hükümdarlık. **6.** ülke; eyalet; vilayet. **7.** iki bey arasındaki barış. **8.** açıklık; bolluk. **9.** atı anlatan bir isim. **10.** hısım akraba; yabancı olmayan; dost; yar” [15].

“il¹: *is.* **1.** yurt; memleket; ülke. **2.** halk; ahali. **3.** kabile; oba; aşiret. **4.** devlet. **5.** saltanat. **6.** hükümdar. **7.** hısım; akraba. **8.** yabancı olmayan; dost; yar. **il açmak**: ülke almak; memleket fethetmek. **il basmak**: bir ülke üzerine istila amacıyla yürümek. **il ebi**: hükümet konağı. **il eri**: güvenlik görevlisi; zabıta kuvveti. **il eylemek**: barış yapmak. **il gün**: **1.** ülke. **2.** halk. **il issi**: **1.** vali. **2.** hükümdar. **il kavmi**: ülke halkı. **il kayıran**: sorumlu olmadığı halde halkın işleri ile uğraşan. **il olmak**: barış içinde bulunmak; dost olmak. **il ortası**: halkın arası; halkla iç içe olma durumu. **il örgin**: saray. **il urmak**: ülke yağmalamak. **il ügesi**: bir rütbe. **il yazıcı**: tapu kayıt memuru” [16].

“il²: *is.* vali tarafından merkezi hükümet adına yönetilen coğrafya durumuna, ekonomik durumuna ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre ülke üzerinde yayılmış yönetim bölümlerinden her biri; vilayet. **il başı**: vali. **il daimi encümeni**: il genel meclisi üyeleri arasından seçilmiş valinin başkanlığında toplanarak il özel idare işlerini yürütmekle görevli kurul. **il genel meclisi**: il özel idaresinin karar organı olan ve seçimle iş başına gelen kurul. **il idare kurulu**: valinin veya vali yardımcısının başkanlığında hukuk işleri müdürü, defterdar, milli eğitim, bayındırlık, sağlık, tarım müdürleri ile gerektiğinde diğer şube başkanlarının da çağrı ile katılabildiği, hem idari hem de yargı görevi olan kurul. **il özel idaresi**: başı ve yürütme organı valilik, karar organı il genel meclisi ve il daimi encümeni olan tüzel kişiliğe sahip yerel yönetim” [16, 2132].

“il⁴: *is.* prens ve şehzadelere verilen unvan” [16, 2132].

“il⁷: *is.* **1.** yabancı; başkası; el. **2.** yabancı yer. **il gün**: herkes. **il iyisi**: başkalarına sürekli iyilikte bulunup da kendi çoluğunu çocuğunu gereğince düşünmeyen kimse” [16, 2133].

j. İlhan Ayverdi de el için şunları kaydetmiştir: **“el**: **1.** yakın

olmayan kimse, yabancı. 2. halk, ahâlî, başkaları, herkes. 3. ülke, memleket, yurt, diyar. 4. aşiret, kabile. **el gün**: herkes, el âlem, dost düşman. **ele güne (karşı)**: herkese (karşı), dosta düşmana (karşı)" [17]; **gün** kelimesi müstakil olarak yer almaz.

к. Татарча'да "**ил**" için şu açıklamalar yapılmıştır: "**ил I**: а. 1. билгеле бер хөкүмәте булган дәүләт, мәмләкәт. 2. туып-үскән җир, ватан. 3. диал. авыл. 4. халык, коллектив. 5. күч. сир. дуслык, татулык." *Ayrıca deyimler de var*: "**ил гизү**: сәяхәт итү, чит җирләрдә йөрү. **илгә чыгу**: 1) ил буенча сәяхәт итү. 2) халык арасына чыгу. **ил авызы**: халык теле. **ил авызын тыгу (иләк белән ябу)**: халыкка сөйләргә, үз фикерен әйтергә мөмкинлек бирмәү. **ил агасы (карты)**: иск. авылның, ыругның өлкән, хөрмәтле кешесе; аксакал. **ил аралау**: ил буенча сәяхәт итү, төрле кешеләр белән аралашу. **ил арасына керү**: халыкка үзен теге яки бу яктан күрсәтү; танылу. **илдә бер (кеше)**: тирә-якта иң хөрмәтле (кеше). **ил дәрәсәнчә**: иск. халыкта булганча; горейф-гадәтне җиренә җиткереп. **ил кеше(се)**: халыкка хезмәт итә һәм халык тарафыннан хөрмәт ителә торган кеше. **ил козгыны тирг. к.** ил корткыч. **ил корткыч тирг.** халыкны талаучы, хәерчелеккә, бөлгенлеккә төшерүче (кеше). **ил корыту**: халыкны талау, хәерчелеккә төшерү. **ил кыдыру**: диал, авылдан авылга, өйдән өйгә йөрү **ил уртасында тору (булу)**: халык арасында, кешеләр арасында булу. **ил фетнәсе**: тирг. халык арасына коткы салучы, җәнҗалчы кеше. **ил өстендә иләмән йомыркасы**: илнең кадерлесе" [18, 377-378].

ил-ана: җый. и. шигъ. туган ил [18, 378]; **ил-ат**: җый. и. сир. халык, ил [18, 378]; **илбасар**: башка илне корал көче билән басып алучы кеше [18, 378]; **илбасарлык**: илбасар буллу [18, 379]; **илбаскын**: и. сир. к. илбасар [18, 379]; **илгизәр**: и. сәяхәтчә [18, 379]; **илгәзәк**: ачык йөзле, киң күңелле, ягымлы, түбәнчелекле, кечелекле [18, 379]; **илгәзәклек**: и. илгәзәк буллу [18, 379]; **илгәзәкленү**: ф. үзен илгәзәк тоту [18, 379]; **илгәсзәр**: и. диал. ил күләмәндә тилеләрнең тилесе, илнең тилесе [18, 379]; **илдәтнә**: и. диал. өйдән өйгә кереп йөрергә яратучы, биләмче хатын [18, 379]; **илдәш**: и. 1. кем белән дә булса ватаннары бер булган кеше, ватандаш. 2. якташ [18, 379]; **ил-йорт**: җый. и. 1. туган як, туган авыл, йорт-җир. 2. туган як халкы; халык [18, 379]; **ил-күз**: җый. и. халык, авыл халкы [18, 379]. **илкүләм**: с. бөтен ил өчен гомуми, әһәмиятле [18, 379]; **ил-күрше**: җый. и. күрше-тирә халкы,

туган авыл халкы [18, 379]; **ил-көн:** *щый. и. 1.* ил һәм аның халкы, **2.** тормыш, хужалык (семья рамкасында) [18, 379]; **илсатар:** и. сир. *ватанына хыянэт итүче, ватанын сатучы кеше* [18, 381]; **ил-су:** жый. и. сөйл. **1.** туган авыл, туган як; *йорт-жир. 2.* халык, авыл халкы [18, 381]; **илсөяр:** с. **1.** туган иленә, туган халкына *мәхәббәт һәм бирелгәнлек белән сугарылган; патриотик. 2.* и. мәгъ. *үз ватанын, үз халкын яратучы, үз ватанына, үз халкына бирелгән кеше; патриот* [18, 381]; **илсөярлек:** и. туган илгә, туган халкына *мәхәббәт, бирелгәнлек* [18, 381].

1. Başkortça'da “ил I: и. 1. үз сиге, халкы, идараһы булған дәүләт. **1)** сит дәүләт; **2)** ят урын. **2.** (йәки тыуған ил) тыуып үскән, йәшәгән ер; ватан. **3.** халык. **4.** *һөйл. ауыл. // Башкорт Теленең һүзлеге I, Moskova, 1993, s. 372 // Bunlara ilaveten Başkort dilindeki il ile ilgili deyimler de şunlardır: ил агаһы:* оло, дәрәжәле, абруйлы ир кеше. **ил азаматтары:** илдә ақылы, якшы эше, кыйыулығы менән дан алған кешеләр. **ил ауызы:** күмәк халыктың һөйләгән һүзе, теле. **ил аяғы һил булыу:** караңгы төшөп, кеше йоклап бөтөп, тирә якта тынлык урынлашыу. **ил ғәрибе** тыуып үскән иленән айырылып, алыста йәшәгән кеше. **ил карттары:** күп йәшәп, күпте күреп, халык араһында хөрмәт казанған асыллы карттар; аһакалдар. **илдән сыккан:** азақкы сиккә еткән, нык бозолған. **ил өштө:** ил, халык араһы” [19, 372]. Yakin manalı tekrarlar da var: “ил-йорт: и. *йыйн.* тыуған ил һәм шунда йәшәгән халык” [19, 372].

m. Mari dilinde “эл: 1. страна, государство. Ср. **кугыжаныш. 2.** родина; родная страна, отечество, отчизна. **3.** страна; местность, территория, край. Ср. **кундем. 4.** *в поз. опр.* страны, родины, отечества, края; относящийся к стране, родине, отечеству, краю. ♦ **Марий Эл 1)** Марий Эл (равнозначное наименование Республики Марий Эл). **2)** марийский край” [20, 69].

“**кугыжаныш: Г. кугижаншы. 1.** государство. Ср. эл. **2.** *уст.* царство, государство во главе с царём. **3.** *перен.* страна, мир, царство, область, круг. **4.** *в поз. опр.* государственный, относящийся к государству” [21, 69].

“эл: 1. страна. Л. В. 2. деревня. В кнг. -*тат. башк. ил* страна, государство, *башк. диал. ил* деревня, *кирг. эл, тур. әл, чув. ял, др. тюрк. эл. Räsänän 25*, Иначе: Ахметьянов 1989: 107. Ст. удм. эл страна, край” [22, 195].

В. “кун”:

Udmurtça sözlükte “**кун**” ile ilişkili kelimeler şunlardır:

1. кун: 1. страна, государство || государственный [= ülke, vatan; devlet; diyar, memleket; devlet ile ilgili, devlete ait]. 2. царь князь [= çar prens], государь [= kral], правитель [= hükümdar], король [= kral], царь [= çar], император [= imparator] (WW 131) **3. власть** [= güç] (WW 131)

2. кункусыпо: международный [= devletler/ülkeler arası] (Лебедев 1994, с.180). Kelime iki sözün bitişirilmesiyle teşekkül etmiştir: **кункусыпо: кун+кусыпо; кусып** “ara, boşluk, mesafe, aralık”.

3. кункыл: *суц.* государственный язык [= devlet dili, resmî dil]. İki kelimenin birleştirilmesiyle teşkil edilmiş söz: **кункыл: кун+кыл; кыл** “dil”.

4. кункышет: *суц.* флаг [= bayrak, devlet bayrağı, resmî bayrak] *Агриколалэн нуналаз быдэс кунын кункышетъёс ошыло* (Финляндия... 1997, с.42). **кункышет: кун+кышет; “кышет: 1. платок; косынка** [= örtü, şal, baş örtüsü, yemeni, bez sargı]; 2. *диал.* полотенце [= havlu, el bezi, peşkir].

5. кунлушкес: государственная тайна [= devlet sırrı] (УКШГК, с. 197). İki kelimenin birleştirilmesi ile teşekkül etmiş bir söz: **кунлушкес: кун+лушкес; “лушкес: 1. тайком, тайно, незаметно; втихомолку, исподтишка разг. || тайный, незаметный** [= gizli, sır, bilinmez; gizlice; el altından; belirsiz]; 2. загадка [= bilmece].

6. кунлык: государственность [= devlete ait, devletlik]. **кунлык: кун^{ik.}-лык^{ik.}. -лык** eki Türk dilindeki isimden isim yapan -lık eki ile aynıdır.

7. кунмурт: гражданин [= vatandaş, yurttaş]. ki kelimenin bitişirilmesiyle teşekkül etmiş bir sözdür. **кунмурт: кун+мурт; кун** “ülke, yurt, vatan”; **мурт** “insan, kişi, adam, şahıs”.

8. кунмуртлык: гражданство [= vatandaşlık, yurttaşlık] (Инвожо 1996), ТОК. Kelimenin aldığı ek de Türk dilindeki ek ile aynıdır. **кунмуртлык: кун+мурт-лык; -лык** eki Türk dilindeki isimden isim yapan -lık eki ile aynıdır.

9. кунмуртлыко: гражданский [= sivil, medenî].

10. кунпуш: *прил.* (внутри) государственный [= devlet ile ilgili, devlete ait]. İki kelimenin bitişirilmesiyle teşekkül etmiş bir sözdür.

кунпуш: кун+пуш; пуш “1. внутренность, пространство (*внутри помещения, огороженного места и т. д.*) [= iç, iç alan, iç boşluk (kapalı mahfazanın vb.) içi]; 2. внутренности; нутро прост. || внутренний; нутряной [= iç, dâhilî, içe ait, iç ile ilgili boşluk]; 3. полость [= çerçer]; 4. основа послелогов [= edaların temeli]; 5. внутренний, духовный [= içe ait, iç ile ilgili, mânevî, ruhanî]. Burada пуш kelimesinin Tü. “boş” ile aynı olduğunu belirtelim.

11. Tarakanov, “эль: бавль [= Bavlî ağızı]. бт. “страна, край; государство” [= ülke, diyar, bölge, vatan; devlet] < тат., баш. ил “тж.” el 1) “племенной союз, племенная организация” [= kabileler ittifakı, kabileler organizasyonu]; 2) “нерод” [= üvey]; эльгазак: бт. 1) “летун, непоседа” [= serseri, el gezer] ; 2) “человек, у которого нет кола, ни двора и не думает обзавестись хозяйством” [= evsiz barksız, yersiz yurtsuz insan] < тат. илгазак, башк. илгәзәк “радушный, приветливый, любезный” (возможно, илгизәр “путешественник. странник (имя собственное, мужиков)” [= güler yüzlü, gönül okşayıcı, hoş, (belki de ilgizer) nâzik, kibar, mültefit, seyyah, (erkekler için özel ad) gezgin, gurbetçi, göçmen] açıklamasını yapmıştır [23, 155].

12. Tarakanov “кун: ‘государство, страна’ [= devlet, ülke, yurt, vatan] < чув. хун, хон ‘хан’, тат., башк. хан ‘тж.’; *qan ‘хан’, ‘правитель, предводитель, повелитель’ [= hükümet; başkan, lider, reis; hükümdar, kağan, hakan, han] (ДТС: 417; Егоров 1964: 303-304. Иваче: Munkacı 1896: 221).” Demektedir [23, 87]. Çuvaşçada “хун (hun): han. хун хәрә han kızı” [24, 270], Doerfer’in kelimeyi Moğolca کۈن (kümün) ‘insan, kişi, adam’ ile birleştirdiği görülür [25, 656-657].

Udmurtça “кун” ile Türk dilindeki “𐰽 kan”, Çuvaşça “хун, хон” kelimelerinin ilişkisi yoktur. Çünkü, VIII. yüzyıl Türk metinlerinden itibaren “𐰽 kan” kelimesi zaten vardır. Ayrıca Eski Türk dili belgelerinde “کون” kelimesi de mevcuttur. Ve üstelik Moğolcadan alınan اولوس “ulus” ile aynı anlamda ve sinonim olarak kullanıldığı görülmektedir [26, 194-201]; XI. yüz yılda Kutadgu Bilig’te de kelime 13 yerde ايل کون şeklinde kullanılır.

“muñar meñzetür söz sınamış kişi / sınamış kişi bildi il kün işi (= Tecrübeli insan sözü buna benzer; tecrübeli insan elin-günün işini bilir)” [27, 40]. Burada da görüldüğü gibi “کون kün: halk, memleket” anlamındadır.

13. Doerfer “کون = kün” için “kün: ‘Volk, Leute, Untergebene’ ← (çağ.) kün id. Cf. ETY IV 65 kün: “kavim, halk”; MALOV 1951, 397 kün

‘narod’. TZ 24 ‘إد’كون ‘*alam* ‘**alam** (‘Welt, Leute’ **el kün**, auch ID), Oghuz 6 **yilqılarnı yel künlärni yer erdi** ‘er fraß Vieh und Volk’ (OGHUZ/SÇERBAK 24 *el künlärni*), 10 (mehrfach) **el künlär, el kün** ‘Leute, Volk’, DEDE 342 *il* (s.h. **el**) **gün** ‘territorio e gente’ (besser ‘Leute’), BAB 125b **el küniğä baqmai** ‘ohne auf seine Leute zu achten’, PC 133 **ایل کون, ایل وکون** ‘le peuple, les gens, la suite’ (Zitate aus BAB), 477 **کون** ‘bannière et corps de troupes qui marche sous une bannière ; gens’ (zitiert aus BAB : **öyläri birlän yetmiş kün boldılar** ‘mit ihren Zelten bildeten sie siebzig Abteilungen’ u.a.), KUNOS 86 **ilkün** s.h. **el kün**, R II 1435 **kün** sag. uig. (QB) ‘Volk’ (QB nur im Kompositum **el kün**, sag. ebenfalls in Zusammensetzungen wie **äl** [= **ağil**, s. **اغيل**] **kün, tura** [s. **توره**] **kün** ‘Dorf’). S. auch BROCK 144 **il** (s.h. **el**) **kün** ‘Volk’ (RABGUZĪ u.a.). TRKM / CHAMZAEV 385 **il-gün**, also kurzvokalisch” [28, 656] bilgisini vermektedir.

Anlaşıldığı kadarıyla “**kün**” sözünün anlamı “kavim, halk, insanlar, adamlar, ağıl, köy, herkes vb.” karşılıklarıyla Türk ve Moğol dili kollarında kullanılmaktadır. Ama “**kün**” sözünün bir ek olduğu konusunda ileri sürülen görüşler Doerfer tarafından inandırıcı bulunmaz [28, 656-657].

14. Clauson “**kün**” için “E 2 **kün** has been read in various passages, almost certainly wrongly. In O, Kir, IX ff, the word read **kün** in *Mal* 3, 1 etc. is in fact spelt **kin** and seems to be **ekin**, q.v. The phr., or word, transcribed **él kün** in KB and several later authorities seems to be in fact **elgün**, i.e. 1 **él**, q.v., with the Collective Suff. **-gün**. It is possible that the word transcribed **küydeki** and listed under I **kuy**, q.v., should in fact be transcribed **kündeki**, wih was F. W. Müller’s reading. If so, this **kün** seems to be a 1.-w. fr. Chinese **k’un** ‘the door to the womens’ apartments’ (Giles 6.550). See *Doerfer III* 1689, which is partly based on unreliable authorities” [29, 726-727] der. Clauson her ne kadar Doerfer’in açıklamasını kısmen güveniliriz olarak değerlendirse de kendisi de doğru dürüst bir açıklama getirmemiş, kelimeyi Çince “**k’un**” ile birleştirmeye kalkışmıştır. Halbuki Çince’deki “**k’un**” [= harem dairesi] anlamındadır ve bunun Türk dilindeki karşılığı “**كۈن** **kün**” [= cariyedir ve Kök Türk ve Uygur belgelerinde imlâsı farklıdır.

15. Mari dilinde “**кундем: Г. кындем 1. местность, край, сторона, округ; страна. Ср. вел. 2. место; пространство земной поверхности, которое занято или может быть занято чем-л. Ср. тура. 3. в поз. опр. краевой, областной, районный, республиканский**” [30, 131].

“кундемысе: **1.** имеющийся, живущий, находящийся, расположенный в какой-л. местности, крае. **2.** такой, который связан с административно-территориальной единицей: районный, краевой, республиканский, областной, относящийся к району, краю, республике, области [30, 132].

“кугыжаныш: **Г. кугижаншы. 1.** государство. Ср. эл. **2. уст.** царство, государство во главе с царём. **3. перен.** страна, мир, царство, область, круг. **4. в поз. опр.** государственный, относящийся к государству” [30, 80].

16. “көн” kelimesi Tatarca sözlükte müstakil madde başı olarak yer almaz. II cilt 264 s.

17. “көн” kelimesi Başkortça sözlükte müstakil madde başı olarak yer almaz.

С. “el/il kün”:

Bu iki kelimenin Türk dilinde yakın anlam (sinonim) ile eskiden beri kullanıldığını görmekteyiz. “**إِلْ كُونْ il kün**” biçimindeki kullanım Kutadgu Bilig’de 13 yerde geçer.

Udmurtçada “**элькун**” sözü sözlükte madde başında yer alır.

1. элькун: республика, страна [cumhuriyet, ülke]; ~ **йыр:** глава республики [= Cumhur başkanı, devlet başkanı] (УКШГК 402). **элькун:** эль+кун.

2. Элькун Төро: адм. Глава Республики [= Cumhurbaşkanı] (ТОК). Bu kullanım da “**төро:**” kelimesinde alt kullanım olarak verildiği için, kısaca “**төро:** старшина, староста [= baş, başkan, aksakal; başçavuş, muhtar]” kelimesinin Türk “**töre**” kelimesiyle aynı olduğuna işaret edebiliriz.

3. Clauson “**el kün**” sözünü “**elkün=elgün**” biçiminde tek kelime gibi görmek meylindedir [29, 141-142]. Fakat Türk dilinde “**-kün/-gün**” biçiminde bir isimden isim yapma eki yoktur. Röhrborn “**älgür**” maddesinde şüpheli olarak “**älgür:** in UjgRuk III 19 lies besser → **elgün** “Volk”? (= halk, millet, ulus, kalabalık, insanlar)” [31, 363] anlamına şüpheli de olsa işaret etmiştir. “**kün** kelimesi için *Древнетюркский Словарь*’da şu açıklama yapılmıştır: “**kün III: el kün** “народ, люди”: **синамш киши bildi el kün işi** “испытанный человек знает дела людей” (QBH 18₂₅); **уылкларни el күнлери yer erdi bedük yaman bir kik erdi** “он пожирал скот и людей, очень плохой был зверь” (LOK 3₅)” [32, 326].

4. Tatarcada “**ил-көн**” yakın anlamlı kelime tekrarı kategorisinde kullanılmaktadır.

Н. Ачыкгöz. "Удмурт Элькун" Sözündeki "Элькун" Hakında.

ил-көн: жый. и. 1. ил һәм аның халкы. 2. тормыш, хужжалык (семья рамкасында) [33, 379].

5. Başkort dilinde "ил-көн" kelimesi sözlükte madde başı olarak geçmez.

6. Mari dilinde "элкун" biçiminde bir birleştirme yer almaz.

SONUÇ

Udmurtçadaki "Элькун" sözünün öncelikle iki kelimedен birleştirilmiş bir kelime olduğu görölmektedir: **Элькун: Эль+кун.**

1. Udmurtça "эль" sözü, Türk dilinin bütün tarihî kat ve kollarında VIII. yüzyıldan itibaren "el/il" imlâsıyla, bugün de kullanılmaktadır. Karşılığı da ta baştan itibaren, siyasi organizasyon ile birleşmiş kabile, kavim ve sosyal gruplar adıdır. Fakat bu kelimenin anlam genişlemesiyle çok zengin bir kavram alanı kurduğu açıktır. Sadece isim olarak değil çeşitli yardımcı fiillerle fiil köklerinde de kullanıldığı görölmektedir.

Türk dilinde "el/il" "1. devlet, kağanlık, hükümdarlık, saltanat; 2. ülke, yurt, vatan, memleket, şehir, diyar, eyâlet, vilâyet, iklim, bölge, köy; 3. halk, ahâlî, millet, cemaat, cemiyet, topluluk, aşiret, oba; bir yere yerleşip oturanlar; 4. yakın olmayan kimse, yabancı; elâlem, başkaları, âileden olmayan biri, namahrem kimse, âileden olmayan herkes; 5. prens ve şehzadelere verilen unvan; 6. hısım, akraba; yabancı olmayan, dost, yar, eş dost; 7. sulh, barış, barış ve uyum içinde birlikte yaşama; 8. açıklık, bolluk" anlamlarında kullanılmıştır. Ve yine "kün" sözü Eski Türk dili çağından beri sadece Türk dilinde değil, komşu dillerden bilhassa Moğolcanın da çeşitli dallarında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Udmurtçada olduğu gibi müstakil olarak "Ud. кун; Tü. күн" sözü tek başına değil, daha çok "el/il" ile birlikte "el күн; el gün" biçimiyle sinonim olarak varlığını sürdürmüştür.

Udmurt dilinde de эль: 1. "diyar, yöre, kırlık, yan, taraf, yön, memleket, kenar; ülke; vatan, dünya (kainat), âlem; cemaat, cemiyet, topluluk; topluluk ile ilgili, topluluğa ait; prenslik" anlamlarına kullanılmaktadır ve ayrıca дэменлык "cemaat, cemiyet, topluluk", эштос 'arkadaşlık, yoldaşlık; ortaklık; kooperatif ortaklığı, topluluk; dernek; meclis; şirket"; "eş dost"; адями эштос "insan/adam topluluğu"; 2. "cemaat, cemiyet, topluluk; ruhî grup/topluluk"; 3. "örgütlenme, kurma, teşkilat, kuruluş, organizasyon" karşılıkları verilmiştir.

Udmurtça'da "эль" ve "кун" sözlerinin başka kelimelerle birleştirilmiş biçimleri de az değildir: "1. эльвалтйсь; 2. эльвалтос; 3. эльвалтос-ужась; 4. эльвозёс; 5. эльгазак; 6. эльйыр; 7. элькун; 8.

республика элькун; 9. эльчи; 10. юрттэм-эльтэм; 11. ят эль; 12. кункрезь; 13. мурт-эльем, мурт-куньем; 14. мурт-эльчи; 15. Элькун Төро; 16. кун; 17. кунвалтос; 18. кункусыпо; 19. кункыл; 20. кункышет; 21. кунлушкес; 22. кунлык; 23. кунмурт; 24. кунмуртлык; 25. кунмуртлык; 26. кунпуш”.

2. Bu arada Udmurtça'nın komşusu olan Fin-Ugor dillerinden Marice'de de “эл = el” kelimesinin ve “кун = kun” kökünden alınma “кундем” sözlerinin kullanıldığını gözlemekteyiz. Ayrıca Türk dilinin kollarından Tatarca'da “ил”, “көн”, “ил-көн” biçimleriyle paralel anlamda kullanıldığına şahit oluyoruz. Yalnız, Başkortça sözlükte “ил-көн” ve “көн” sözleri madde başlarında yer almamıştır. Ama bu Başkort ağızlarında “ил-көн” sözünün olmadığı anlamına gelmez.

3. Udmurt edebî ve resmî dilinde kullanılan “Удмурт Элькун” sözündeki “элькун = эль+кун” kelimelerinin Türk dili ile ilişkili olduğu muhakkaktır. Ve bu ilişkinin Fin-Ugor halkları ile Türk halklarının eskiden (en azından VIII. yüz yıldan) beri tarihî, ticarî, sosyal ilişkiler, evlenmeler ve ortak kültür ortamında yaşama gibi şartlara bağlı olarak “benzeşik kültür” dairesinde yaşadıkları hükmüne götürdüğü söylenebilir. Dolayısıyla Udmurt dilinin Türk dili ile ilişkilerini son iki yüz yıldan çok daha önceki tarihlere götürdüğünü söylemek mümkündür.

КАЙНАКЛАР

1. Тараканов И. В. *Об особенностях развития островных говоров и некоторых явлений интерференции: (на материале удмуртско-татарских языковых контактов)* / И. В. Тараканов. *Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка: Тез. докл. и сообщ.*, Ереван, 2-5 окт. 1973 г.- М., 1973.- С. 142-144; И. В. Тараканов. *Служебные слова тюркского происхождения в удмуртском языке* / И. В. Тараканов // *Вопросы советского финно-угроведения: Языкознание: Тез. докл. и сообщ. на XV конф. по финно-угроведению, посвящ. 250-летию АН СССР / АН СССР. Ин-т языкознания. Карел, фил. Ин-т яз., лит. и ист.* - Петрозаводск, 1974. - С. 93-95.; И. В. Тараканов. *История изучения удмуртско-тюркских языковых контактов* // СФУ. 1975. № 2 (XI). С. 135-141; И. В. Тараканов. *Служебные слова тюркского происхождения в диалектах удмуртского языка* / И. В. Тараканов // *Вопросы удмуртского языкознания.* - Ижевск, 1975. - Вып. 3. -С. 169-190. - Рец.: Игушев, Е. А., Ляшев, В. А. // *Советское финно-угроведение.* - 1976. - XII, №4. - С. 315; Szij, E. // *Nyelvtudományi Közlemények.* - 1980. - LXXXII, №1-2. - О.384.; И. В. Тараканов. *К вопросу об употреблении и значении суффиксов -la, -lan, -las в удмуртском языке* / И. В. Тараканов // *Советское финно-угроведение.* - 1975. - XI, №3.-С. 173-178.; И. В. Тараканов. *Некоторые особенности лексико-семантических изменений татаризмов в удмуртском языке* / И. В. Тараканов // *Исследование финно-угорских языков и литератур в их взаимосвязях с языками и*

Н. Аçıkgöz. "Удмурт Элькун" Sözündeki "Элькун" Hakkında.

- литературами народов СССР: Тез. докл. Всесоюз. науч. совещ. финно-угроведов. - Ужгород, 1977. - С. 70-71; И. В. Тараканов. *Тюркизмы в удмуртских диалектах по письменным памятникам XVIII века* / И. В. Тараканов // Вопросы удмуртской диалектологии: Сб. ст. - Ижевск, 1977. - С. 85-100. - Ред.: Загуляева, Б. // Советское финно-угроведение. - 1980. - XVI, №1. - С. 59; И. В. Тараканов. *Некоторые особенности лексико-семантических изменений татаризмов в удмуртском языке* / И. В. Тараканов // Финно-угристика: Межвуз. темат. сб. науч. тр. - Саранск, 1979. - Вып. 2. - С. 104-117; И. В. Тараканов. *О болгарских заимствованиях в удмуртском языке* / И. В. Тараканов // Труды Чувашского научно-исследовательского института. - Чебоксары, 1980. - Вып. 97: Проблемы исторической лексикологии чувашского языка. - С. 127-136; И. В. Тараканов. *Проникновение тюркских элементов в удмуртское словообразование* / И. В. Тараканов // Финно-угристика: Межвуз. темат. сб. науч. тр. / Морд. гос. ун-т. - Саранск, 1980. - Вып. 3. - С. 23-51. - Ред.: Агафонова, Н. // Советское финно-угроведение. - 1982. - XVIII, № 1. - С. 70; И. В. Тараканов. *Иноязычная лексика в современном удмуртском языке: Учеб. пособие* / И. В. Тараканов; Удмурт, гос. ун-т им. 50-летия СССР. - Ижевск, 1981. - 104 с. - Рец.: Насибуллин, Р. Удмурт кылын тюркизмъёс / Р. Насибуллин // Молот, 1983. - №5. - 52-53-тй б.; И. В. Тараканов. *Удмуртско-татарские языковые контакты и некоторые явления интерференции* / И. В. Тараканов // Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum. - Budapest, 1981. - P. III: Acta sectionalis linguisticae. - С 444-449.; И. В. Тараканов. *Заимствованная лексика в удмуртском языке: (Удмуртско-тюркские языковые контакты)*. - Ижевск: Удмуртия, 1982. - 188 с. - Рец.: Насибуллин, Р. III. // Молот. - 1983. - № 5. - 52-53-тй б.; И. В. Тараканов. *Удмуртско-тюркские языковые контакты: Дне. ...д-ра филол. наук* / И. В. Тараканов; Удмурт, гос. ун-т им. 50-летия СССР. - Ижевск, 1984. - 511 с. - Рец.: Алвре, П. // Советское финно-угроведение. - 1987. - XXIII, № 1. - С. 70-73.; И. В. Тараканов. *Удмуртско-тюркские языковые контакты: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.* / И.В.Тараканов; АН СССР. Ин-т языкознания. - Устинов, 1985. - 44 с.; И. В. Тараканов. *Удмуртско-тюркские языковые взаимосвязи: (Теория и словарь)*. - Ижевск: Изд-во Удмурт, унта, 1993. - 170 с. - Ред.: Напольских В. *О древнетюркских заимствованиях в удмуртском языке* / В. Напольских // Финно-угроведение. - 1995. - № 3-4. - С. 38-43.
2. Тараканов И. В. 1982: 16–21; 1992: 63–64'den naklen Елена Рябина, *Основные цветообозначения в пермских языках*, Dissertationes Philologiae Uralicae Universitatis Tartuensis 11, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011, s. 17.
 3. Тараканов И. В. 1992: 64; 1993: 25; Цыпанов 2009: 89'dan naklen Елена Рябина, 2011, s. 17.
 4. *Удмурско-Русский Словарь*, Ижевск, 2008.
 5. Talat Tekin. *Orhun Yazıtları*, Ankara, 1988, Türk Dil Kurumu yayını, s. 133-134; 138-139.
 6. Caferoğlu A. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1968, Türk Dil Kurumu yayını, s. 70.
 7. Geng, Shimin-Hamilton, James, "L'Inscription ouigaur de la stele commémorative des Iduq qut de Qoco", Turcica, Revue de études turques, S. 13, 1981: 17)'den naklen // Serkan Şen, *Eski Uygur Türkçesinde İnkilemeler*, Samsun, 2002, s. 118, Ondokuz Mayıs Üniversitesi yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

8. Sir Gerard Clauson. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972, s. 121-122.
9. Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Band II, Wiesbaden, 1965, s. 194-201.
10. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts
11. Cem Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara, 1983, s. 113-114, Türk Dil Kurumu yayını.
12. *Derleme Sözlüğü*, Ankara, 1972, Türk Dil Kurumu yayını, s. 1702.
13. Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, İstanbul-Viyana, 2002, Simurg yayını, s. 706.
14. Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı II*, Viyana, 2009, s. 381
15. Yaşar Çağbayır, *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı Ötüken Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 1410.
16. Yaşar Çağbayır, *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı Ötüken Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, Ötüken Neşriyatı, s. 2132.
17. İlhan Ayverdi, *Asırlar boyu târihi seyri içinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2010, Kubbealtı yayını s. 335.
18. *Татар Теленең Аңлатмалы Сүзлеге I*, Kazan, 1977, Tataristan Kitap Neşriyatı, s. 377-378.
19. *Башкорт Теленең һүзлеге I*, Moskova, 1993, s. 372.
20. *Словарь марийского языка*, X том, Йошкар-Ола, 2005. Марийское книжное издательство, s. 69.
21. *Словарь марийского языка*, III том, Йошкар-Ола, 1994. Марийское книжное издательство, s. 80.
22. Исанбаев Н. И. *Марийско-Тюркские Языковые Контакты*, Йошкар-Ола, 1994, s. 195.
23. Тараканов И. В. *Удмуртско-тюркские языковые взаимосвязи: (Теория и словарь)*, Ижевск: Изд-во Удмурт, унта, 1993, s. 155.
24. Bülent Bayram, *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük*, Konya, 2007, s. 270.
25. Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band III*, Wiesbaden, 1967, s. 656-657.
26. Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band II*, Wiesbaden, 1965, s. 194-201.
27. Yusuf Has Nacib, *Kutadgu Bilig*, [245 Fergana: 30], (Haz. Reşid Rahmeti Arat), İstanbul, 1947. Milli Eğitim yayını. s. 40.
28. Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band III*, Wiesbaden, 1967, s. 656
29. Sir Gerard Clauson. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972, s. 725-726.
30. *Словарь марийского языка*, III том, Йошкар-Ола, 1994. Марийское книжное издательство, s. 131.
31. Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen texte aus Zentralasien*, Wiesbaden, 1-6 (1977-1998), s. 363
32. *Древнетюркский Словарь*, Ленинград, 1969, Академия Наук СССР Институт Языкознания уауни, s. 326.
33. *Татар Теленең Аңлатмалы Сүзлеге I*, Kazan, 1977, Tataristan Kitap Neşriyatı, s. 379.

ӘОЖ 811.512.1

**ТҮРКІ ХАЛЫҚ-ТІЛДЕРІНІҢ ШЫҒУ ТЕГІНЕ ЭТНОСАРАЛЫҚ
ҚАРЫМНЫҢ ҚАТЫСЫ**
ROLE OF INFLUENCES OF HYBRIDIZATION OF TURKIC TRIBES
WITH DIFFERENT ETHNOS IN THE ORIGIN OF TURKIC PEOPLE
AND LANGUAGES

О. БЕКЖАН *

Түйіндеме

Өткен ғасырдағы ғалымдар түркі тілдерін негізінен дыбыстық өзгешелікке, варианттылыққа сай саралаған. Олардың таптастыруында түркі тілдерінің бір-бірінен ажырау себептері ашылып көрсетілмеген. Мақалада автор түркі тілдерінің ажырауының негізгі себептерінің бірі ретінде шет халықтармен түркі тайпаларының қандық және тілдік тұрғыдан қарымдасуы деп көрсетеді. Сондай-ақ түркі тілдерін территориялық орналасуына қарай да үшке бөлген.

Кілт сөздер: Түркі тілдері, классификация, варианттылық, этностық-тілдік қарым, негіз тіл.

Summary

Mahmud Kashgari is the first researcher of turkic languages, great son of turkic people, created classification of turkic languages on the location of turkic tribes and on variants phonology and morphology. The Researchers-turcologists of XX century continued to classify turkic languages on the method of M. Kashgari. In connection with that in labours reasons of branching of turkic languages do not open up for classification of those turcologists.

To correct the lacks of those turcologists an author in the article exposes reasons of separations of turkic languages on different groups. He distinguishes one of these reasons, as hybridization of turkic tribes with different ethnoss, that renders a large role in the division of turkic languages. And also he classifies on territories of turkic people on three groups.

Keywords: Turkic languages, classification, variance, ethnic and linguistic mix, main language.

*филология ғылымдарының кандидаты, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Түркістан-Қазақстан.

Candidate of philology sciences, senior scientific worker of the scientific-research in the Institute of Turkology. International K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University. Turkistan-Kazakhstan. e-mail: bekor53@mail.ru

Түркі тілдерінің таптастырылуы (классификация) жайында көптеген ғалымдардың еңбектері бар, бірақ олардың көпшілігі өзге халық-тілдердің өкілдері екені аян және олар таптастыруды негізінен жиырмамыншы ғасырдың бірінші жартысында жасады. Бұл ғалымдар түркі тілдерін таптастыруда тілдердің туыстығына, фонологиялық және лексика-морфологиялық жақындығы мен айырмашылықтарына көңіл бөлді. Ал ол айырмашылықтардың туу себептеріне назар аударуды қажет деп таппады.

Біздің ойымызша, бір халықтан жеке ерекшелігі бар тағы бір халық-тілдің тууына бірден-бір себеп бар, ол экстралингвистикалық әсер. Экстралингвистикалық әсер екіге бөлінеді: 1) этносаралық қарым (субстрат); 2) тіларалық қарым (языковой субстрат). Тіларалық қарым тілдері бөлек екі халықтың қатар немесе аралас отыруына сәйкес екі тілдің бір-біріне әсері негізінде болады. Бұл бір тілдің белгілі бір элементі екінші тілге ауысуы арқылы жүзеге асады. Мұндай әсер көбінесе лексикалық ауысым түрінде көрінеді. Бұған қарағанда этносаралық қарым күрделі болып келеді. Себебі этносаралық қарым әсері биологиялық-физиологиялық процесс, бір ұлт пен екінші бір ұлттың будандасуынан пайда болатын жаңа бір ұлттың туу құбылысы. Ол ұлтта екінші ұлттың анатомия-физиономиясы және түрлі мәдени дәстүр-салттық ерекшеліктері, тілдік дыбыстау жүйесі белгілі-бір дәрежеде сақталады. Зер салып қараған зерттеушіге ол бет-бейнелік, тілдік ерекшеліктер анық байқалады. Осылайша этносаралық қарым тілден, халықтың физиономиясынан және гендік (<қандық) құрылымынан да айқын көрінеді.

Тіларалық қарымнан ауысқан сөздер негізінен ендірілген тілдің заңдылығына сәйкес «қорытылып» (самовар – самауыр, самаурын) кетеді. Ал этносаралық қарымның нәтижесі бұған қарама-қарсы түрде негізделеді. Мысалы, көпшілік түркі тайпасының ортасындағы парсы тілді он үйдің ірі басты өкілдері өздеріне сәйкес дыбыстарды сол күйінде дыбыстаса, ал сәйкес емес, біршама бөлек дыбыстарды өз дыбыстарына орайластыра айтады. Олар қазақша ШШ деген сөзді өз дыбыстауына сай ИЧ деп дыбыстайды. КЕЛ деген сөзді ГЕЛ немесе ГӘЛ деп тектік дыбыстау жүйесіне сәйкес өзгертеді. Осылайша **парсы-түркі этнос-тіл аралық қарым** негізіндегі жаңа бір тілдің негізі қаланады. Парсы мен түркі этностарының қандық қарымы жаңа жыл санауға дейінгі дәуірлерде-ақ орын алған үрдіс болған. Дарийдың

жазбасында айтылатын **соғыд, сарыд** халықтары осындай парсы-түркілік будандасудан пайда болған этностар болатын. Бұл этнонимдер түркілік **сақ, сар** атты тайпалар атауынан туған. *Сақ, сар* этнонимдері **САРҚ // ЖАРҚ >жарық** сөзінен шыққан атаулар. Біріншісі Р дыбысының (са(р)к), екіншісі Қ дауыссызының (сар(к)) қысқаруы арқылы пайда болған сөздер. Түркі халықтарының ең басқы бабасы **Оғыз** қағанның балаларының аттары **Күн, Ай, Жұлдыз** болып аталғаны мәлім. Аттарына сәйкес бұл ұлдар да космостық нысандарға баламаланған. Сондықтан да бұлардың ұрпақтары **сарық** (//жарық) болып аталған.

Бұл сөз жиі қолданыла келе *сақ, сар* болып қысқарған. *Құншақ, қайсақ*, тәрізді тайпа есімдері алғашқыда **күнк//қанк сарықыт(ы)** болып қолданылған, бұл *күннің жарықтары* деген мағынаны білдірген. Уақыт өте *сарықыт* өз алдына жеке айтыла келе *сарық* сөзіндегі Р дыбысы қысқарып, **сақыт** формасына түскен. Бұл сөздегі - **Т** дыбысы ежелгі заманда көптік жалғауының қызметін атқарды. Осылайша түркілік *сақыт, сарыт* аталған тайпалар парсылармен будандасып жаңа халықтың негізі қаланады.

Отырықшылардың қанында жерге жақындық күшті болады, әрбір отбасы өзіне бөлінген жермен бір өзі ғана айналысып, психикалық мінез-құлқы тар болып, басқалармен ісі болмайды. Өз мекенінен басқа жаққа аттап баспайды. Сондықтан да оларда материалдық дүниеге ынтызарлық зор болып келеді де, жалпы әлеммен байланысы болмай қалады.

Ал көшпелілерде кең дүниеде кезіп жүргендіктен рухани құндылықтар басым болады. Оларда негізгі тіршілікке қатысты заттар ортақ болып, бәрі бір тұқымнан тарағаннан кейін бауырмалдық мықты болады, барлық істі бірігіп атқарады.

Осы себептен екі қанның буданынан пайда болған ұрпақта фетишизмге бейім отырықшылардың психика-физиологиялық бітім-болмыстары тартқыш келеді. Алайда оларға көшпелілердің дарындылық қуаты да ауысады. Сондықтан да отырықшы халықтар көшпелілермен қан араластыруға құмар болған.

Жоғарыда аталған *сақыт, сарыт* этнонимдері парсылық тіл әсерімен **соғыд, сарыд** болып өзгерген. Сақыт сөзіндегі А, Қ, Т дыбыстарының О, Ғ, Д дыбыстарына өзгеруі анық парсы тілінің әсері екені айқын. Осы тектес будан тайпалар екі тілді де біліп, өмір-тіршілігінде пайдаланған. Бұл туралы М.Қашқари былай дейді: «Ең таза тіл – тек қана бір тілді біліп, парсылармен араласпайтын, жат-

жұртқа барып-келіп, қарым-қатынас жасамайтын адамдардың тілі. Екі тіл білетін және шаһар халықтарымен араласып тұратын адамдардың тілдерінде шұбарлық бар. Соғдақ, канжак, арғу тайпалары дәл сондай екі тіл білетіндерге жатады» [1, 11]. М.Қашқари мұндағы арғу сөзінің мағынасын былай түсіндіреді: «**Арғу** – екі таудың арасы. Осы сөзден алынып, Тираз (Талас) бен Баласағұн аралығындағы шаһарлар да арғу деп аталады. Себебі олардың барлығы екі таудың арасына салынған» [1, 14]. Осы себептен ол арғу атымен екі тау арасын және сол аралықтағы шаһарлар мен тайпаларды да атайды.

М.Қашқари атаған соғды мен арғудың мағыналары белгілі болса, **кәнжәк** туралы олай айта алмаймыз. Өйткені ол туралы түсінік берген ғалымдар пікірі кездеспейді. Бұл сөздің мағынасы жайында біз мынадай тұжырымға келдік. Әзірбайжан жерінде **Гянжа** атты қала бары аян. Бұл маң ежелгі заманнан түркілер мен парсылардың араласып тұрып келе жатқан мекендерінің бірі. Бұл қалада парсының атақты ақыны Низами Гәнжәуи және армян тарихшысы Киракос Гандзакизи (XIII ғ.) өмір сүрген. Сондай-ақ интернетте Гянджа қаласының негізі 859 жылы қаланғаны жайындағы мәлімет [2] беріледі. Отырықшы халықтар бұрынғы өткен аталарын түгендеп, ру-руға бөлінбейтіні мәлім. Сондықтан да олар тәшкендік, самарқандық, бұқарлық болып тұрақ-мекенінің атымен аталады. Кәнжәк этнонимі де осындай Гәнжә қаласынан барған парсылық саудагер, қолөнер шеберлері сияқты қоныс аударғандар болуы ықтимал. Алғашында олар өздерін гәнжалықпыз деп атаса, кейін түркілер Г дыбысын К дыбысына өзгертіп *кәнжәк* деп атап кеткен тәрізді. Бұл этноним *кәнжалық*, *кәнжәқы* // *кәнжәкі* аталымдарынан қалыптасқаны айқын. Бұндай әрбір парсылық қалалардан келген қоныс аударушылар аз болмаған және олар сол бұрынғы өз мекендерінің атымен аталғаны сөзсіз, бірақ оларды түркілер ішіндегі ең саны көп біреуінің, яғни, кәнжәктің құрамына қосып, бір атаумен атай берген.

Түркі тілдерінің классификациясын түзген оқымыстылардың ішінен көпшілік ғалымдардың мойындағаны Н.А.Баскаковтың таптастырымы болып саналады. Н.А.Баскаков негізінен түркі тілдерін аумақтық тұрғыдан Шығыс ғұн (ШҒ) және Батыс ғұн (БҒ) деп екі тармаққа және оларды тілдің туыстық-жақындығына қарай топтарға [3, 99] бөлген. ШҒ тармағын іштей екі топқа – ұйғыр-оғыз және қырғыз-қыпшақ – деп таратады. Біздіңше, Н.А.Баскаков түркі тілдерін таптастыруда біршама қателіктер жіберген. Оларды санамалап айтар болсақ: **1) – түркі тайпа-тілдерін тек құнқтардан (хүн) таратуы;**

2) – жазба ескерткішер тілін қазіргі тірі тілдердің қатарына қосуы;
3) – түркі тайпаларының өз тұрақ-мекендерінде тұйықталып тұрып қалуын елемей; 4) – түркі тілдерінің түр-түрге бөлінуіне этнос-тіларалық қарымның ықпалын ескермеуі.

Бірінші кемшілігіне түсінік берейік. Құнқ-күн ұрпақтары күннің шығатын қиыр шығысын жайлаған. Еурокіндікшілдер (еуроцентристер) түркілерді ұнатпайды, оның басты себебі оларды құлдыққа жеккен тек қана Атилла мен Шыңғыс қағанның түркі жұрағаты болғаны ғана емес, есте жоқ ескі замандардағы түркілік бабалардың атақ-даңқының кескін-кейпі, айбаты болып тұр. Оларда ол туралы көптеген ашылмай жатқан мәліметтер болуы бек ықтимал. Бірақ оны қанша жасырғанмен болған іс, ақиқат жарыққа шықпай қоймайды. Еурокіндікшілдер құнқ түркілердің қытайлардан (олар қазіргідей таза қытайлар емес, қытайланған түркілер болды) қашып, Еуразияның орталығы мен батысына қоныс аударуын бүкіл түркілердің қоныс аударуы деп әлемге жар салып, оны ғылымда орнықтырғысы келді. Алайда шындық олай емес болатын, Еуразияның орталығы мен батысын жайлап жатқан **Ай мен Жұлдыз**, оларды былай қойғанда жердің басқа өңірін мекендеп жүрген **Көк, Тау, Теңіз** ұрпақтарын қайда қоясыз. Қазір Дарий мен Геродот жазбаларында айтылатын сақтардың түркі екені біртіндеп дәлелденіп келеді. Осы тұрғыдан алғанда Батыс ғұн, Шығыс ғұн деп бөлудің қисыны келмейді.

Екінші кемшілігі – жазба ескерткіштер тілін қазіргі тірі түркі тілдеріне қосып таптастыруға қосуы деп түйіндедік. XI ғасырға дейінгі жазба ескерткіштердің бір-бірінен айырмашылықтарынан гөрі бір-біріне жақындықтары көп, бұлардың ішінде табылған жазбалардың қоры жағынан алғанда салыстыруға келетіні көне күлбіз (руна) және көне түркі-соғды (ұйғыр) жазулы ескерткіштер ғана. Бұларды ғалымдар көне оғыз және көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі деп бөледі. Біздің ойымызша, бұларды екіге бөлудің түкке қажеті жоқ. Бұлардың айырмашылықтары жоққа тән, тек түркі-соғды жазулы жазба ескерткіштердегі термин сөздерде ғана **В, Х** дыбыстары қолданылады, бұларды айырмашылық деуге келмейді. Бұларды бөліп көрсету еурокіндікшілерге: «Ұйғыр жазулылар соғдылық (үндіеуропалық) тектен шыққан, яғни, түркілерге мәдениетті апарған үндіеуропалықтар» деу үшін керек болған. Күлбіз жазуын да осы соғдылық жазудан шыққан деп өрепсуі де осыдан туған «қара дерт» болатын. Осы екі жазба ескерткіштен өзгелерін, мысалы, **бұлғар**,

хазар, печенег, половец, хун тілдері [4, 539] деп бөліп айтатындай, тілдік ерекшеліктерге саралайтындай материалдар да жоқ, оның үстіне ол замандағы түркі тілдерінде көп ерекшелік бола қоймайды. Егер болса, жалпы түркі тіліне тән варианттылықтар ғана болуы ықтимал. Мысалы, Солтүстік Кавказдан табылған күлбізік жазулы ескерткіштерде **доғ, джер** [5, 52] деген сөздер кездескен, бұлар орқұн-енесей жазуларында **йоғ** (өлгенге ас беру рәсімі), **йер** болып қолданылған. Алдағы уақытта біздің дәуірдегі жазба материалдар шығып жатса, бұлардың бәрі де **көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі** деп аталуы тиіс. Ал біздің дәуірге дейінгі жазба ескерткіштер «**ежелгі түркі жазба ескерткіштері**» болып аталып, шыққан жеріне қарай **сақ, құнқ** жазбалары болып ерекшеленуі керек. Бұлар, **ежелгі және көне жазбалар тілі**, сондай-ақ **орта түркі жазба ескерткіштерінің тілі** қазіргі түркі тілдеріне **негіз** тілдер болады, сондықтан олар түркі тілдерінің таптастырымына **негіз тілдер** ретінде ғана енуі қажет. Орта ғасырлардағы жазба ескерткіштердің транскрипциясын сараптау қажет. Оларды әрбір халық өздеріне ыңғайлап оқып, ескерткіштердің оқылымында ала-құлалық орын алған. Оларды ғылыми тұрғыдан зерттеп, негізгі түп-тегіне сай саралау кезек күттірмейтін мәселе.

Үшінші, ежелгі заманда түркі тайпалары Тынық мұхиты мен Атлант мұхитының арасындағы жазық далада бір-бірімен араласып, қарым-қатынас жасасып, тек бейбіт жарыстар өткізіп, өмірлерін қызықшылықпен өткізген. Қазіргі айтылып жүрген «коммунизм» соларда болған. Ақшаның түкке қажеті жоқ, бірінің үйіне бірі барса, ақы сұрау болмайды, өйткені өзі де солай ақысыз қатынас жасасады. Міне, сол уақытта түркі тілі біртұтас болып қалыптасқан. Жазуы – бірыңғай күлбізік әліпбиіне негізделген жазу, қазіргі табылған жазбалардағы сегіз бірігіңкі дыбыстар таңбаларынан басқа **РҚ, РС, РЧ, ЛҚ** тәріздес бірігіңкі дыбыстарға да таңбалар арналған болуы ықтимал, қазіргі жазбаларда бұлар кездескен жоқ, бірақ алдағы күндердегі табылған жазбалардан кездесетініне күмән жоқ. Заман өте жалпы түркілік жазықтан ажырап, тұйықталған тайпалар көбейе бастады. Бұндай тұйықталған тайпалар тілінде жалпы түркілік сөздердің жоғалуы байқалады. Мысалы, ежелгі, көне замандардан бастап тұйықталған чуваш, якут-саха тілдерінде қазақ тілінде сақталған **ЗІЛ** сөзі кездеспейтіні анық. Бізде ол сөз *зілдей (зілмандай) ауыр* тіркесінде ғана қолданылады. Бірақ оның пілден де ауыр болғаны

жорамалданып мамонт атауының баламасы ретінде алынып жүр. Қазақ фольклорында, нақты айтқанда қыз бен жігіт айтысының бірінде, бұл сөзді «жерді көтеріп тұрған көк өгіздің астындағы нән балық» деп түсіндірген. Осындай тұйықталған тілдерде ескі замандағы түркілік, немесе басқа тілдерден енген қосымша және сөздер сақталып қалады. Тілдердің өзгеріп ерекшеленуіне осындай да себептер әсер етеді.

Н.А.Баскаковтың **төртінші** кемшілігі түркі тілдерінің өзгеруіндегі үлкен себеп – түркілермен өзге этностық және тілдік қарымның (субстрат) әсерін байқамауы болып табылады. Екі халықтың тілдік қарымы арқылы да тілде өзгерістер болады, алайда бұл жағдайда тілге кейбір қосымшалар мен көптеген сөздер енуі мүмкін, бірақ ендірілген тіл ол сөздерді өз заңдылығына сай өзгертіп, сіңіріп жібереді де, ол сөздер төл сөздерден ажыратылмайтындай болып кірігіп кетеді. Бұл дүниежүзіндегі барлық тілдерге тән құбылыс. Өзге тілден сөз қабылдамаған тіл болмайды. Ал этностық қарымның жөні басқа. Жоғарыда келтірілгендей этностық қарымда алғашқыда өзге ұлттың өкілі басқа этностың арасында тұрақтап, сол тілмен қатынас жасағанда өзге тілдегі өзгеше дыбыстарды өз тіліндегі сәйкес дыбыстармен атай бастайды. Сөйтіп өзгешелігі бар жаңа тілдің негізі қаланады. Бұл құбылысты түсіндіру үшін түркі тілдеріндегі **Қ** дыбысының орнына түрік тіліндегі **К** дыбысының қолданылуын мысалға келтіруге болады. Қазіргі оғыз тілдеріндегі көп сөздердегі Т-ның Д-ға өзгеріп ұяңдануы және К-нің Г-ге, Б-ның В-ға айналуы да парсылық және еуропалықтардың әсерінің ықпалы екені даусыз.

Шет этнос-тілдік қарым (Ә-ТҚ) әсері өзбек пен ұйғырда дауыстылардың үндестігінің бұзылуы түрінде көрінеді, сондай-ақ өзбекте А-ның О-мен айтылуы және екеуінде де Е орнына Ә-нің қолданылуы, оларға В, Х, Һ дыбыстарының енуі парсылық-түркілік қандық қарымның әсерінен екені айқын. Келесі Ә-ТҚ әсері деп қазақтан басқа барлық түркі тілдерінде **І** орнына өзге тілдік **И** дауыстысының қолданылуын айтуға болады. Бұл өзгеріс қазаққа жақын қыпшақ тілдерінде, әсіресе, өте жақын қарақалпақ пен ноғай тілдерінде де қалыптасқан. Бұл олардың айналасындағы кавказ, славян тілдерінің қарымдық әсерінен пайда болған. Кавказдықтардың арасындағы түркілердің олармен қандық қарымға түскені кескін-кейіптерінен де аңғарылады. Қарақалпақтарға түркімендік Ә-ТҚ әсері болған деуге болады. Чуваштардағы Ә-ТҚ айналасындағы финн-угор, славян халықтарымен араластықтан туғаны мәлім. Башқұрт пен

татарға келсек, татар славяндармен Э-Т қарымға түскен, ал башқұрт татар, славяндармен этностық-тілдік тұрғыда қарымдасқан.

Келесі Э-Т қарымға түскен түркілік тайпалар Еуразияның шығысында орналасқан. Н.А.Баскаковша айтқанда, Шығыс Ғұн бұтағы. Бұлар XIII ғасырға дейін шоқ-шоқ болып тұйықталып өмір сүрді. Тілдерінде көне түркі күлбізік ескерткіштеріндегі дыбыстар сақталды. Яғни, олар I(i) тілді халықтар болды. Бұған енесей жазба ескерткіштері куә. X ғасырда қытайн-қалмақтар (қидан-қалмақтар) Ұйғыр қағанаты мен Қытайды басып алды. Бұдан кейін Қытай билігі манчжурларға қарады. Осы аралықта қытайн-қалмақтар қытайдың түркілерді өзіне сіңіріп ассимиляциялау саясатын үйренді. Қытайлар бұндай саясатқа осыған дейінгі 3000 жыл бойы әбден машықтанған болатын. Шыңғыс хан құрған түркілік Манғол империясы кезінде қытайн-қалмақтар бұрынғы әдетінше патша сарайындағы әкімдік қызметтерде жұмысын жалғастыра берді. Бұлардың түркілік манғол атына өлердей қызыққаны осы кезден басталады. Ұлы тарихшы Рашид ад-Диннің айтуынша сол заманда манғол болғысы келмеген халық болмаған екен. Кейін Төленің ұрпақтары империя тағына иелік еткен соң, оның ұрпақтарының бірі қазіргі Монғолияға жеке қаған болуды бастаған. Бұлардың мұрагерлері де ары қарай өздерін манғолмыз деп айтатыны белгілі жәйт. Осылайша түркілік манғол аты қытайн-қалмақтардың төл атына айнала бастаған еді. Төле ұрпақтарының қол астында қанша түркі тайпалары болғанын бір Алла Тағала біледі. Бұлардың бәрі де қазіргі маңғұл-қалмақтардың санын көбейтті, көбейтіп қана қойған жоқ, түркілік жауынгерлікті де сыйлады. Бұлар манғол-түркі атын жамылып айналасындағы түркі тайпаларын қалмақтандыруды үздіксіз жүргізе берді. Оның бір дәлелі қалмақ тілдес буряттың елдік есімі бола алады. Бурят – қырғыздың ескі елдік атауы **буруттан** шыққан елесім (этноним). Сол жерді мекендейтін буруттарды қалмақтар ассимиляциялаған, алайда олар өздерінің халықтық атауларын сақтап қалған. Бұлардың арасындағы бір бөлігі қалмақтанса, қалған бөлігі түркілігін сақтап қалатыны да белгілі жайт. Міне, осылардан қалмақтық **созылыңқы** дауыстыларды мұраға алып қалған қазіргі **қырғыз** тілді халық қалыптаса бастайды. Бұлардың тіліндегі бірыңғай еріндік дауыстылардың үндестігі де осы қалмақтық тілдің нышаны болып табылады. Көне енесей жазба ескерткіштерінде көрініс берген **I** дыбысы қалмақтық **И** дауыстысына орын беруге мәжбүр болған.

Қалмақтың түркілерді өздеріне сіңіру саясаты Сібірдегі барлық түркілерге қолданылғаны байқалады. Соның жемісі – қазіргі Н.А.Баскаковша шығыс ғұндық түркі тілдері түгелдей қалмақтық дауыстылардың **созылықлығын** және **И, Х, Ц** тәрізді дыбыстарын мұра етіп алып қалған. Шығыс ғұн тілдеріне қарама-қарсы батыс ғұн тілдерінде тек **түркімен** мен **гагауыз** тілдерінде ғана созылықты дауыстылар бар. Бұлар, біздің ойымызша, көне дәуірдегі арабтардың түркілермен қандық қарымының нәтижесі деп білеміз.

Этнос-тіларалық қарымға түспеген, өзінің ежелгі қалпын сақтаған бірден-бір түркілік этнос – ол **ҚАЗАҚ** халқы. Дүниежүзінде басқа халықтармен қандық қарымға түспейтін ұлт болмайды. Дегенмен қазақтың қанына қосылған шет халықтың қандық мөлшері ұлттық-тілдік сипатты айтарлықтай өзгертетін деңгейде болмаған. Оған негізгі себептің бірі қазақтардың тектік тазалықты сақтауды берік заңдылық ретінде қалыптастыруы болатын. Осы тұрғыдан алғанда **ҚАЗАҚ ТІЛ** өзінің ежелгілігін сақтаған, ішкі тілдік заңдылықтармен дамуын үздіксіз жалғастырған, **бүкіл түркі халықтарына ортақ НЕГІЗ ТІЛ** болып саналады. Енді өзіміздің тарапымыздан жасалған түркі тілдерінің таптастырымын ұсынайық.

Түркі тілдерінің территориялық жағынан таптастырымы:

I. Шығысқы түркі тілдері: Бұған якут-саха, хакас, алтай, тува, сары ұйғыр, салар, фуюий қырғыздары және басқа түркі халықтары тілдері кіреді. Бұлардың ішіндегі **шор, чулым** сияқты ұсақ сандылар да осылардың құрамына енеді. Шекарасы – Обь-Ертіс өзендері бойынан Маңғол Алтайына, одан Үнді мұхитына дейінгі аралықтан шығысқа қарайғы аумақ.

II. Ортаңғы түркі тілдері: Шығысқы шекарадан Орал тауы-Жайық өзені-Каспий теңізі, одан Ауғанстанның батыс шекарасы бойы. Бұған **қазақ, қарақалпақ, түркімен, өзбек, қырғыз, ұйғыр және басқа түркі халықтары** тілдері жатады.

III. Батысқы түркі тілдері: Ортаңғының батыс шекарасынан Атлант мұхитына дейінгі аумақ. Бұларға **татар, башқұрт, чуваш, ноғай, қарашай-балқар, құмық, қырым татары, қарайым, гагауыз, балқан түркілері, әзірбайжан, түрік және басқа түркі халықтары** тілдері жатады.

Түркі тілдеріне ортақ НЕГІЗ ТІЛДЕР:

I. Барлық түркі тілдеріне ортақ, ертедегі негіз тілдер: **ежелгі, көне, және орта түркі жазба ескерткіштерінің** тілі.

II. Ешқандай шет этностық-тілдік қарымға түспеген, ертедегі негіз тілдерден үздіксіз жалғасып келе жатқан қазіргі негіз тіл: **ҚАЗАҚ ТІЛІ.**

Түркі тілдерінің этностық-тілдік қарым тұрғысындағы таптастырымы:

I. Қытайн-қалмақтық этностық-тілдік қарымға түскен тілдер: **якут-саха, хакас, алтай, тува, сары ұйғыр, салар, қырғыз, фууйий қырғыздары** тілдері.

II. Араб, парсы, финн-угор, славянмен этностық-тілдік қарымға түскен тіл: **чуваш** тілі.

III. Кавказ халықтары, славяндық (татар арқылы) этностық-тілдік қарымға түскен тілдер: **ноғай, қарақалпақ** тілдері.

IV. Славяндық этностық-тілдік қарымға түскен тілдер: **татар, қырым татар** тілдері.

V. Славян, татарлық этностық-тілдік қарымға түскен тіл: **башқұрт** тілі.

VI. Кавказ халықтарымен этностық-тілдік қарымға түскен тілдер: **құмық, қарашай-балқар** тілдері.

VII. Көне еврей, литва, славян этностық-тілдік қарымға түскен тіл: **қарайым** тілі.

VIII. Парсы, араб этностық-тілдік қарымға түскен тілдер: **өзбек, ұйғыр** тілдері.

IX. Араб, парсы этностық-тілдік қарымға түскен тілдер: **түркімен, гагауыз, орта ғасырға дейінгі салар** тілдері.

X. Парсы, араб, үндіеуропа халықтарымен этностық-тілдік қарымға түскен тілдер: **түрік, балқан түріктері** тілдері.

XI. Парсы, кавказ халықтарымен этностық-тілдік қарымға түскен тіл: **әзірбайжан** тілі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Махмуд Қашқари. Түбі бір түркі тілі. Алматы, «Ана тілі», 1998, 11-б.
2. www.smilerlanet.ru/azerbaijan/geandza/
3. Бүркіт О. Түркітану. Алматы, «Арыс», 2003, 99-б.
4. Тюркские языки. Бишкек, изд. дом «Кыргызстан», 1997, С. 539.
5. Байчоров С.Я. Древнетюркские рунические памятники Европы. Ставрополь, книж. изд., 1989, С. 52.

ӘОЖ 419.99

**ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРДЕГІ ЕСІМ СӨЗДЕРДІҢ
ГРАММАТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ КЕЙБІР
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

(«Чингиз-наме» және «Тәварих-и мусикиун» ескерткіштері негізінде)
**SOME FEATURES OF GRAMMATICAL CATEGORY NAMES IN THE
WRITTEN MONUMENTS**

(based on monuments "Chingiz-name" and "Tawarih-i musiqiun")

Х. В. МАСИМОВА*

Түйіндеме

Жазба ескерткіштер тілі орта ғасырлардағы жазба тіл мен қазіргі түркі тілдерін байланыстыратын маңызды саты болып табылады. Ескерткіштердің нақты морфологиялық ерекшеліктерін зерттеу ескі түркі тілдері мен жаңа түркі тілдерінің тарихи байланысын, қалыптасу, даму барысын анықтауда маңызы зор. Мақалада «Шыңғыс-наме» (XVI ғ.) және «Тәварих-и мусикиун» (XIX ғ.) ескерткіштерінің тіліндегі есімдердің грамматикалық категориялары қарастырылған. Ескі ұйғыр жазба әдеби тіліне тән грамматикалық, көне (архаикалық) формалар «Шыңғыс-наме» және «Тәварих-и мусикиун» ескерткіштері тілінде көп кездескенімен, ол негізінен жалпыхалықтық тілге негізделген. Жазба ескерткіштердің тілі, жалпы алғанда, шағатай дәуірінің және одан кейінгі классикалық жазба әдеби тілдің морфологиялық ерекшеліктерін сақтаған. Алайда бірқатар грамматикалық көрсеткіштер азын-аулақ өзгерістерге ұшыраса, енді бірқатары жаңа сапалық өзгерістерге түскен.

Кілт сөздер: Ескерткіш, тіл, грамматикалық категория, жазба ескерткіштер тілі, «Чингиз-наме», «Таварих-и мусикиун».

Summary

The language of written sources started linking medieval Turki and modern Turkic languages. Research of concrete morphological particularities of the monuments has great significance in determining historical interactions and formation of the development of medieval and modern Turkic languages. When comparing languages of monuments «Chingiz-name» (XVI c.) and «Tawarih-i musiqiun» (XIX c.) with medieval and modern Uyghur languages, including morphological particularities of the texts of the monument, we can reveal continuity between Old Uyghur literary language and modern Uyghur language. The article examines languages of the monuments «Chingiz-name» (XVI c.) and «Tawarikh-i mussiqiun» (XIX c.). The language of «Chingiz-name» exposes

* филология ғылымдарының кандидаты, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы/Қазақстан.

Candidate of philological sciences, Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov. Almaty-Kazakhstan. E-mail: khalminam@mail.ru

particularities typical to Old Uyghur language. Research on grammatical categories of Nouns in «Tawarikh-i mussiqiyun» shows that starting from the second half of the XIX century transformation from literary traditions of Old Uyghur language to the norms of the modern Uyghur language occurs.

Keywords: Monument, language, grammatical category, «Chingiz-name», «Tawarikh-i mussiqiyun»

Түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдері арасындағы жалғастық генеологиялық, типологиялық, ареалдық, функционалдық аспектілерде, жекелеген тілдердің, тілдік топтардың материалдары негізінде ХІХ ғ. бастап зерттеліп келеді. Түпнұсқада сақталып бүгінгі күнге жеткен тарихи жазба мұраларымыз сирек те болса кездеседі. Солардың ішінде ортағасыр жазба әдеби тілінің ескерткіштері – ХVІ ғасыр мұрасы «Шыңғыс-наме» және ХІХ ғасыр мұрасы «Тәварих-и мусикиун» трактаты болып есептеледі.

«Шыңғыс-наме» ескерткішін зерттеуде Қазақстан ғалымдарынан шығыстанушы В. П. Юдиннің еңбегі ерекше. В. П. Юдиннің еткен еңбегі негізінде Ю. Г. Баранова және М.Х. Әбусейітова қолжазбаның факсимиле, аударма және транскрипциясын алғаш рет 1992 жылы жариялады [1]. 2004-2006 жж. арналған «Мәдени мұра» атты мемлекеттік бағдарлама аясында Шығыстану институты Ұйғыртану орталығының лингвист-мамандары тарапынан «Шыңғыс-наме» ескерткішінің алғаш рет көрсеткіш-сөздігі түзіліп баспадан шықты [2]. «Шыңғыс-наме» ескерткіші тарихшы-ғалымдар зерттеулерінде біраз зерттелген болса, тілші мамандар тарапынан әлі зерттеу нысаны болмаған. Проза жанрында жазылған шығармалар мәтіні поэзия жанрында жазылған шығармалар мәтінінен тіл ерекшеліктері бойынша ерекшеленеді. Сондықтан «Шыңғыс-наме» ескерткіші ХVІ ғасыр түркі тілінің, «Тәварих-и мусикиун» трактаты ХІХ ғасыр ұйғыр тілінің проза жанрында жазылған шығарма ретінде тіл білімінде жан-жақты зерттеуді талап етеді. Осы мақсатқа орай төменде «Шыңғыс-наме» және «Тәварих-и мусикиун» ескерткіштерінің тіліндегі зат есімдердің грамматикалық категорияларының кейбір ерекшеліктеріне тоқталамыз.

Бұл ескерткіштер тілі орта ғасырлардағы жазба тіл мен қазіргі түркі тілдерін байланыстыратын маңызды саты болып табылады. Ескерткіштердің нақты морфологиялық ерекшеліктерін зерттеу ескі түркі тілдері мен жаңа түркі тілдерінің тарихи байланысының қалыптасу, даму барысын анықтауда маңызы зор.

«Шыңғыс-наме» ескерткіші тілінде зат есімдердің көптік категориясы - *лар*, *-ләр* жалғауларының көмегімен жасалады: Мысалы,

Йәнә он йеті оғул өзгә *зәйфәләриндін* болуб әрді. Сізләрнің *аталарыңызгә* теләгән һәм салмады. Бір бөләк *марал-кейікләр* йолукды. Ескі түркі тилинде көптік тұлғасы *-ан* қосымшасы арқылы жасалатыны аталады. Бұл аффикс *оғул* және *әр* сөздеріне жалғанған: *оғул* – ұл, *оглан* – балалар; *әр* – ер адам, *әрән* – ерлер. «Шыңғыс-наме» тилинде *оғул* және *оглан* тұлғаларының екеуі де кездеседі. Бірақ мұнда *-ан* қосымшасы өзінің көптік мағынасын жоғалтып, сөзге әлеуметтік мән үстемелейтін сөзжасам жұрнақтары қатарына өтеді. *Оглан* сөзі *-лар* жалғауының көмегімен көптік сипатқа ие болады: Мысалы, Әмма Йожы-хан барчә *огланларындын* улуғрақ әрді. Үч йәрдә Шәйбан-хан *огланлары* Тохтамыш-хан билә Темүр-Қутлы вә Урус-хан *огланларыгә* фәхр қылыб мақтанурлар... . *Оғул* және *оглан* сөздерінің қолданысында да өзгешелік бар. *Оғул* сөзіне кейде *-лар* жалғауы жалғанбайды, оған көптік мағына сан есімдердің көмегі арқылы үстемеленеді. Мысалы: Бір анадан туған *екі оғул* вә өзгә анадан туған *он йеті оғул* барчасы қошулуб Улуғ-хан көрүнүшігә бардылар.

-лар аффиксі «ұлдар» мағынасындағы да, «жауынгерлер» мағынасындағы да *оглан* сөзіне жалғанады. Ол кім Сайын-хан *огланлары* Бердібек-хандә тәмам болды ерсә, Жанбек-ханның анасы Тай-Дуалы-бегім: Әмді йурыт тәқы ханлық Шәйбан-хан *огланларыгә* тегәр... және т.б.

«Тәварих-и мусикиунда» зат есімдердің көптік категориясы морфологиялық, синтаксистік, лексикалық сияқты үш түрлі тәсілмен жасалады және кейбір сөздер көптік мағынада қолданылады. «Тәварих-и мусикиун» ескерткішінің тілі зат есімнің көптелу категориясы жағынан қазіргі ұйғыр тілінен төмендегідей ерекшеленеді. Зат есімнің көптік жалғаулары *-лар*, *-ләр* жалғанған тұлғалары тәуелдік тұлғасын алғанда жеке тұлғаның сыпайы түрі ретінде қолданылады. Мысалы: Мәликә, Аманнисахеним сұлтан Абдурешитхан падишаһнің *зәвжалари* ирди.

«Тәварих-и мусикиунда» кездесетін араб-парсы тілдерінен енген кейбір зат есімдер сол тілдерден өзінің негізгі көптік мағынасында қолданылады. Мысалы: *ақабир*, *тәварих*, *әшғар*, *күтүб*, *әсрар* т.б. Ескерткіште кейде арабша немесе парсыша көптік тұлғалардың үстіне қазіргі ұйғыр тіліне тән көптік жалғаулары (*-лар//ләр*) үстемеленіп жалғанғаны көрініс береді. Мысалы: Хас алим мусики устазлиридин... әмир Низамиддин Әлишир Нәвайи муршидимнің бу фән һәққидә путқан *күтүб-рәсайилларидин* бәһриманд болдум т.б.

«Шыңғыс-наме» және «Тәварих-и мусикиунда» тәуелдік жалғаулары жекеше және көптік тұлғада кездеседі. Бұл ескерткіштердегі тәуелдік жалғауларында палаталь-веляр гармония, еріндік үндестігінің әсері анық сезіліп тұрады. Жекеше және көптік тұлғалар сөз түбірінің сипатына немесе дауысты, дауыссыз дыбыстармен аяқталуына қатысты болып келеді: «Шыңғыс-наме» тілінде тәуелдік мынадай жалғаулардың көмегімен жасалады:

I жақ (жекеше түрі) *-(i)м, -ым, -үм, -ум;* (көпше түрі) *-іміз, -мыз.*

II жақ (жекеше түрі) *-ің, -ың;* (көпше түрі) *-іңіз, -ыңыз, -үңіз.*

III жақ (жекеше түрі) *-і, -ы, -сі, -сы;* (көпше түрі) *-і, -ы, -лары, -ләрі*

Атам орунға ағам сән. *Әмма атамыз* сені бисйар сүйіп әрді. Сенің *ханлығыңғә* мән чыдармән. *Әмма менің ханлығымғә* сән чыдымассән. ... тәб *ағасыға* көп тәкліф қылды. Мән һәм *сөзүмні* әрз қылайын... сіз һәм *сөзүңізні* әрз қылыңыз. ...Улуғ-хан көрүнүшігә бардылар. ... *оғланлары* дур, теб екі бағлығ әлні бізгә бәрді және т.б.

«Тәварих-и мусикиунда» тәуелдік жалғауларының төмендегі түрлері қолданылған. Жекеше және көптік тұлғалар сөз түбірінің сипатына немесе дауысты, дауыссыз дыбыстармен аяқталуына қатысты болып келеді:

I жақ (жекеше түрі) *-м, -им, -үм, -ум;* (көпше түрі) *-миз, -имиз.*

II жақ (жекеше түрі) *-иң, -уң;* (сыпайы түрі) *-иңиз;* (көпше түрі) кездеспейді.

III жақ (жекеше түрі) *-и, -си;* (көпше түрі) *-и, -лари, -ләри*

«Тәварих-и мусикиунда» зат есімдердің тәуелдік категориясында I жақ көптік жалғауы езулік *-миз, -имиз* тұлғасында ғана кездеседі. Ескі ұйғыр тілінде жазылған басқа ескерткіштерде көп қолданылатын I жақ көпше түрінің *-биз* тұлғасы «Тәварих-и мусикиун» тілінде мүлде қолданылмайды. II жақ жекеше тұлғасы қазіргі тіліміздегідей II жақ жекеше тұлға зат есімдерге *-иң, -уң, -үң* жалғауларының жалғануы арқылы, II жақтың сыпайы тұлғасы зат есімге *-иңиз* жалғауының қосылуы арқылы жасалады. Ескі ұйғыр тілінде зат есімдердің II жақ көпше түрі *-иңиз, -уңиз, -үңиз* жалғаулары арқылы жасалған болса, қазіргі ұйғыр тілінде II жақ көпше *-иңлар* (варианттарымен) жалғауы арқылы өрнектеледі. Ескерткіште ескі ұйғыр тіліндегідей тәуелдіктің III жақ *-и, -си* жекеше тұлғасы мен III жақтың *-лари, -ләри* көпше тұлғасы қолданылады. Қазіргі ұйғыр тілінде тәуелдіктің III жағы жекеше және көпше түрі үшін *-и, -си* жұмсалады.

Түркілік септік жүйесі қазіргі кезде талас тудырып отырған өзекті мәселелер қатарына жатады, сондықтан да оған айрықша мән берілуде. Қазіргі түркі тілдерінде септеу парадигмасы біркелкі емес. Мысалы, қазақ тілінде 7 септік, өзбек тілінде 6 септік, татар тілінде 10 септік бар.

Жазба ескерткіштерде көрініс тапқан көне түркілік септеу жүйесінде зерттеушілер 9 септік бар екенін айтады. Шағатай тіліне қатысты ғылыми еңбектерде септіктер жөнінде түрлі пікірлер айтылды. Түркітанушы А.М. Щербак көне өзбек тілінде жеті септік бар десе [3, 100-110], Хәмит Төмүр мен Абдуруп Полаттар ескі ұйғыр тілінде 11 септік бар екенін айтады [4, 25-31]. Түрколог Я. Екмани шағатай тілінде тоғыз септік бар деп есептейді [5].

Ескерткіштер тіліндегі септік категориялары басқа дәуірлерге тән жазба ескерткіштерден және қазіргі ұйғыр тіліндегі септік категорияларынан мағыналары, грамматикалық қызметі бойынша көп ерекшеленбейді.

Ескерткіштер тілінде септік жалғаулары дыбыстар үндестігіне бағынып та, бағынбай да қолданылғаны байқалады. Сондай-ақ, ерін үндестігіне, қатаң және ұяң дауыссыз дыбыстардың байланысына көңіл бөлінбейді.

«Шыңғыс-наме» ескерткіші тілінде жалпы қабылданған алты септіктік парадигманың сыртында септіктің ұқсату тұлғалары, сонымен қатар орын және нышан-белгі септіктері бар.

«Тәварих-и мусикиун» тілінде зат есімдердің 10 септігі бар.

Атау септік. Атау септігінің морфологиялық көрсеткіші болмайды. Басқа септік формаларын жасау үшін негіз қызметін атқарады. Ескерткіштердегі атау септік қазіргі ұйғыр тіліндегімен бірдей болып келеді. Мысалы: Сурнайни... *Әрдишир* атлиғ бир киши кәшф қилди.

Ілік септік. «Шыңғыс-намеде» ілік септігі *-ның, -нің, -нуң* жалғаулары арқылы жасалады: Мамайның ләшкәрі, мунуң сөзігә кіріб, ләшкәрниң оңы-соңы йетүшді.

«Тәварих-и мусикиун» ескерткішінде қазіргі ұйғыр тіліндегі ілік септігінің *-ниң* жалғауы қолданылады. Ілік септік жалғауының *мән, сән* сияқты жіктеу есімдіктерге жалғанғанда қосымша құрамындағы [н] дыбысы түсіп қалады. Мысалы: Нәфиси *мениң* тәхәллусум. Әбятлар *сениң* һәмидиңда әшъарлар һәбибиң нәъитида язғаймән.

Ілік септігінің Орхон жазба ескерткіштері тілінде және ескі ұйғыр тілінде көп қолданылған *-ың, -иң* тұлғасы «Тәварих-и мусикиунда» және «Шыңғыс-намеде» кездеспейді.

Табыс септік. «Шыңғыс-намеде» табыс септігінің *-ны, -ні* жалғаулары орын алады: *сөзүмні* әрз қылмайын, *Хызыр-ханны* ... хан қылды.

«Тәварих-и мусикиун» тілінде табыс септігінің *-ни* жалғауы жиі қолданылады. Мысалы: Бу *гәзәлни* кәйәрдин өргүнүп ирдиниз. Ескерткіште кейде табыс септік III жақ тәуелдік жалғауынан кейін *-н* қосымшасын қабылдайды. Табыс септігінің бұл формасы *-ни* қосымшасы сияқты поэзия тіліне де, проза тіліне де тән болып келеді. Мысалы: ... бағрим қара *қанин* сия қилип әзгаймән... . «Тәварих-и мусикиун» тілінде орта ғасыр ескерткіштер тілінде өнімді жұмсалған табыс септігінің *-и* қосымшасы мүлдем кездеспейді.

Шағатай дәуіріндегі ескерткіштер тілінде табыс септігі жинақталып, бірізділікке түскені байқалады, оларда табыстың *-ны, -ні, -ни* жалғауынан басқа көрсеткіштері кездеспейді.

Ескі ұйғыр тіліндегі ескерткіштерге тән ілік пен табыс септігіне ортақ *-ни* жалғауы «Тәварих-и мусикиун» тілінде функционалдық және грамматикалық сараланғандығы байқалады, яғни ілік септік үшін *-ниң*, табыс септік үшін *-ни* жалғауы қолданылады. Табыс септікте тәуелдіктің III жағынан кейін *-н* қосымшасы жалғанады.

Барыс септік. «Шыңғыс-намеде» бағытты білдіретін барыс септігі *-гә, -га* қосымшалары көмегімен жасалады: Қыйат Ысатайғә ... бәрді. Қашанәсіғә таш кірпіч қойғандә. Әлні бізгә бәрді.

«Тәварих-и мусикиун» ескерткіші тілінде барыс септік *-га, -гә, -гә, -қа, -кә, -қә* жалғаулары арқылы беріледі. Барыс септігінің жалғауы «Тәварих-и мусикиунда» сөздің жуан және жіңішкелігі ескерілместен, буынды талғап та, талғамай да жалғанады. Мәселен: *-га* варианты дауысты немесе ұяң дауыссыз дыбысқа аяқталған жуан сөздерге жалғанады (Мысалы, *йолга, абадига, дуняға*), *-қа* варианты қатаң дауыссызбен аяқталған жуан сөздерге жалғанады (мысалы, *яшқа*) яғни, негізінен фонетикалық заңдылықтарды сақтайды.

Ескерткіште барыс септігінің *-га, -гә, -қа, -кә* жалғауларының орнына ескі ұйғыр тілінде кең қолданылған *-гә* жалғауы ғана қолданылады. Мәселен, қатаң дауыссызбен аяқталған бірқатар сөздерге *-гә* варианты жалғанады. Мысалы: *сандуқгә, Таримгә, шеиримгә* т.б.. Кейбір сөздерде *-қа* вариантының орнына *-қә* варианты қолданылады. Мысалы: *достлуққә, иқапқә, яшқә*. Қатаң дауыссыз

дыбыспен аяқталған сөздерге ұяң дауыссыз дыбыспен басталған жалғаулар жалғанғаны да орын алады. Мысалы: *фәзиләтгә, бекгә, хотәнликгә* т.б. Барыс септігінің мұндай қолданысы Орхон-Енисей ескерткіштеріне де тән. Енисей мәтіндері және ежелгі ұйғыр тілі ескерткіштерінде - «Қутадғу билик» және «Дивану лугәт-ат түркте» жуан түбірлі сөздерге барыс септігінің *-қа* варианты жалғануы да, *-га* вариантының жалғануы да кездеседі. Орхон ескерткіштерінің мәтіндерінде осындай сөздерге тек *-қа* варианты жалғанғаны мәлім [6, 12-13; 7, 149-150].

«Тәварих-и мусикиун» тілінде сингармонизм заңына бағынған сөздер де баршылық. Мысалы: *мәликәгә, мусибәткә, яшиқа* т.б.

Орхон-Енисей, ежелгі ұйғыр тілі ескерткіштерінде «Қутадғу билик», «Дивану лугәт-ит түрк», «Ғибәт-ул һәқайиқ», «Гүлистан», «Кисекбаш кітабы» [8, 108] және ескі ұйғыр тілінде кең қолданылған барыс септігінің *-а, -ә* қосымшалары «Тәварих-и мусикиунда» кездеспейді.

«Шыңғыс-намеде» және «Тәварих-и мусикиун» тілінде *-га, -қа, -гә, -кә* барыс септік жалғауы *мән, сән, у* жіктеу есімдіктерінен кейін келсе, *маңа, саңа, аңа* тұлғасы пайда болады, сөз фонетикалық өзгеріске – диссимиляцияға ұшырайды. Мысалы: *Маңа* нә охшар. Сәнсән *мәңа* фәрядирәс.

Шығыс септік. Ескерткіштерде шығыс септігінің тек ұяң [д] дауыссыз дыбысымен басталған варианттары ғана қолданылады. «Шыңғыс-намеде» шығыс септігі *-дын, -дін* жалғауы қолданылған. Мысалы, *Мәсжиддін* йәнә өйгә бармады. *Біздің* бір мәғләт ... ішітді. ... тәб *тәнурдін* чықды. *Андын соң* йәнә сөһбәт дәркәрд болды. Бәрдібәғ-ханның *падшаһлығыдын* үч йыл өтді. «Тәварих-и мусикиунда» шығыс септігінің *-дин* варианты ғана келеді. Мысалы, Бу әзиз шубу *Могулстандин* ирдиләр. ...илим өрганишдин номус қилма *илимсизлиқдин* номус қил. Султан *Мәһмуддин* сордики, чәмбүр челип бәргәй. Мисирға берип *каһнлардин* илми каһанәт билан үч қисим хәт өрганди.

«Тәварих-и мусикиунда» шығыс септігінің қатаң дауыссыз дыбыспен басталатын *-тин* варианты қолданылмайды. Сондықтан қатаң дауыссыз дыбыстармен аяқталған сөздерге де *-дин* жалғанады. Негізінен ескерткіш тілінде шығыс септігі қосымшаларын қолдануда дыбыс үндестігі сақталмаған деуге болады. Мысалы: *Ирақдин, гунәһдин, тилсизлиқдин* т.б. «Тәварих-и мусикиунда» ескі ұйғыр тілінде кең қолданылған шығыс септік жалғауы III жақ тәуелдік

тұлғасындағы сөздерден кейін жалғанатын *-ндин* жалғауы мүлдем кездеспейді.

Жатыс септік. «Шыңғыс-намеде» жатыс септігінің *-дә* морфологиялық тұлғасы негізінен посесивті *-ында, -інде* көрсеткіштері құрамында көрініс береді. ... күзнүң *башында* хан хәстә болды. Орда *ічіндә* кі өтәк күйін қобсай башласа... . Сарай *вілайәтіндә* хан қылды.

«Тәварих-и мусикиун» ескерткішінде жатыс септік сөз түбірінің жуан-жіңішке қасиетіне қарай *-да, -дә, -тә* жалғауларымен беріледі. Мысалы: *баргаһида, динидә, шәриәттә* т.б. Дегенмен жатыс септікке қатысты ескерткіштің өзіне тән ерекшеліктері де жоқ емес. Жатыс септік жалғауларында, жалпы алғанда, дыбыс үндестігі сақталғанымен, септіктің қолданылуында дыбыс ассимиляциясына тән фонетикалық талаптарға сай келмейтін тұстар да орын алады. Мәселен, «Тәварих-и мусикиунда» қатаң дауыссыз дыбыспен аяқталған сөздерге ұяң *-да, -дә* варианты жалғанады. Мысалы: *алимликда, туғутда, балагәттә* т.б. «Тәварих-и мусикиунда» қатаң дауыссыз дыбыспен аяқталған сөздерге жатыс септіктің қатаң дауыссыз дыбыстағы *-тә* варианты [т] дыбысымен аяқталған *һәйрәттә* және *шәриәттә* деген сөздерге ғана жалғанады. Кейде бір түбір үшін бұл септіктің жуан варианты да (*-да*), жіңішке варианты да (*-дә*) қолданылған: *ишқида//ишқидә, чәмәндә//чәмәнида, китабида//китаплардә* т. б.

Орын-белгі септігі. «Шыңғыс-наме» ескерткіші тілінде орын-белгі септігі *-дақы, -дәкі* жалғаулары арқылы жасалған. Мысалы, *Тәбә башындақы* бір кішідін. Ол тебәдәкі кіші. Қасындақы чөрәләрі. *Йақындақы* әлләр. Теңіз-Буганың *ишқиндәкі*. «Тәварих-и мусикиунда» орын-белгі септігі ескі ұйғыр тіліндегі *-дағы, -дақы, -дәкі* тұлғасында өрнектелмей, қазіргі ұйғыр тіліндегідей *-дики* жалғауы арқылы беріледі. Бұл тұлға сөйлемде анықтауыш қызметін атқарып, анықталушы сөздің орын жағынан белгісін білдіреді. Мысалы: һәр кичә кирип истиқамәт қилған *Ниймәти Абаддики* лухәдларигә тарихниң сәккиз йүз тоқсан тоққузида дәфн қилиндиляр.

Ұқсату септігі. Бұл септіктегі зат есімдер сөйлемде *-дәк, -тәк* аффикстері арқылы беріледі. Бұл жалғау теңеу жасауда жиі қолданылады. Мысалы: Бейік *тебәдәк*. Алимликда һәзрәти Әбу Нәсир *Фарабидек*, һәкимликда һәзрәти *Ибни Синадек*, шаирликта һәзрәти *Нәвайидек*, муғәнниликда тәхи *Қидирихандек* ирдиляр. Ескерткіште басқа септіктер сияқты ұқсату септігі де кей жағдайда түсіп қалады: ... ғәрип-йитимлар атаси, фуқира мискинләр рәһнәмаси, *Жәмиид сәвләт*,

Сулғайман дәвләт, йолбарс хәшм, Искәндәр һәшм... шаһи Хотән Өлишир һеким бегим.

Шектеу септігі. Ескі ұйғыр тілінде шектеу септігі *-гәчә, -қәчә, -гәчә, -кәчә* аффикстері арқылы берілсе, «Тәварих-и мусиқиунда» *-гәчә* варианты және қазіргі ұйғыр тіліндегі *-гичә* варианты қолданылады. Мысалы: Бу әзизни падишадин *ғудагәчә*, әвлиядин *тәрсагәчә* дост тутмайдурған киши йоқ ирди. Өзһал муқамики, әлһал барчә муғәнниларғә мәълумдур, биринжи, иккинжи, үчүнжи *мәргәләларигичә* кәшф қилған ирдилар.

Көмектес септігі. Түркі тілдер дамуының кейінгі дәуірлерінде, әсіресе XV ғасырдан бастап көмектес септігі грамматикалық қасиетін жоғалтып, септік категориясы ретінде қолданыстан шыққан [9, 61]. Сондықтан *-н, -ын, -ун, -үн* жалғауларымен берілген көмектес септік тұлғасы «Шыңғыс-наме» және «Тәварих-и мусиқиун» тілінде байқалмайды. Ежелгі ұйғыр тілі дәуірінде жиі қолданылған бұл жалғау «Шыңғыс-наме» және «Тәварих-и мусиқиун» жазылған дәуірге келгенде аналитикалық формаларға ауысқан. «Шыңғыс-намеде» бұл септік «бірлә, бірлән, билән, билә» сөздерімен, ал «Тәварих-и мусиқиунда» бұл септік «билән» септеулігінің көмегімен жасалады. Мысалы: ... ханаданның нәмәті *бірлә* фәрфәрдә болуб тиләр әрдім кі... Пәһливан Мухәммәд Көштингир *билан* һәмсәһбәттә болдум.

«Шыңғыс-наме» және «Тәварих-и мусиқиун» ескерткіштерінің морфологиясын қазіргі ұйғыр тілімен сабақтастықта қарастырудың нәтижесінде мынадай қорытындыға келуге болады:

«Тәварих-и мусиқиун» ескерткіші тіліндегі көптік, тәуелдік, септік категорияларының саралануына байланысты сапалық өзгерістер – ескі ұйғыр жазба тілі мен қазіргі ұйғыр әдеби тілі аралық, өтпелі кезеңнің өзіндік ерекшеліктерінің көрсеткіштері.

Ескі ұйғыр жазба әдеби тіліне тән грамматикалық, көне (архаикалық) формалар Өтеміс қажының «Шыңғыс-наме» және Исмаулла Мөжизидың «Тәварих-и мусиқиун» трактатында көп кездескенімен, ол негізінен жалпыхалықтық тілге негізделген. Жазба ескерткіштердің тілі, жалпы алғанда, шағатай дәуірінің және одан кейінгі классикалық жазба әдеби тілдің морфологиялық ерекшеліктерін сақтаған. Алайда бірқатар грамматикалық көрсеткіштер азын-аулақ өзгерістерге ұшыраса, енді бірқатары жаңа сапалық өзгерістерге түскен. Бұл ескерткіштер тілінде сондай-ақ, үндестік заңының сақталуында бірізділіктің жоқ екені байқалады.

Бұл жалпыхалықтық тіл ХІХ ғасырдың соңы және ХХ ғасырдың бас кезінде ескі ұйғыр әдеби мұралар тілінің дәстүрінен біртіндеп қол үзіп, қазіргі сөйлеу тіліне бет алғанын Исматулла Мөжизидың «Тәварих-и мусикиун» трактаты тілінен анық көруге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Утемиш-хаджи. *Чингиз наме* (Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П.Юдина). Подготовила к изданию Ю.Г. Баранова. Комментарии и указатели М.Х. Абусеитовой. Алма-Ата, 1992.
2. *Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері*. III том. Өтеміс қажының «Шыңғыс-намесі» тілінің көрсеткіш-сөздігі. Алматы, «Дайк-Пресс», 2006. –304 б.
3. Щербак А.М. *Грамматика староузбекского языка*. – М.–Л., 1962. – 276 с.
4. Хәмит Төмүр, Абдуруп Полат. *Чағатай тили*. – Қәшқәр уйғур нәшрияти, 1987. – 430 б.
5. Janos Eckmann. *Čağatayca el kitabı*. – Istanbul, 1988. – 290 с.
6. Кондратьев В.Г. *Очерки грамматики древнетюркского языка*. – Ленинград, 1970. – 270 с.
7. Айдаров Г. *Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века*. – Алма-Ата, 1971.
8. Наджип Э.Н. *Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сараи и его язык*. Часть I. – Алма-Ата, 1975. – 210 с.
9. Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. *Узбек тилининг тарихий грамматикаси*. – Тошкент, 1973. – 452 б.

ӘОЖ 930.2:81'286

**АРМЯН ЖАЗУЛЫ ҚЫПШАҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ
ТІЛІНІҢ ТАРИХЫ МӘСЕЛЕСІ**
ARMENIAN-KIPCHAK MONUMENTS AND PROBLEMS OF THE
KAZAKH LANGUAGE HISTORY

С.Ж. ҚҰДАСОВ*
С. ТӨРЕБЕКОВА**

Түйіндеме

Бұл мақалада XVI-XVII ғасырлардағы армян жазулы қыпшақ ескерткіштері тілі негізгі сөздік қорының қазіргі қазақ тіліндегі баламаларымен салыстырғандағы өзіндік ерекшеліктері сөз болады. Салыстырылған тілдердің фонетикалық және семантикалық жүйелі сәйкестіктері мен өзгешеліктері анықталады.

Кілт сөздер: Фонетика, қыпшақ тілдері, негізгі сөздік қор, армян-қыпшақ ескерткіштері, тарихи грамматика.

Summary

This article discusses the features of the basic word stock of the Armenian-Kipchak written monuments XVI-XVII centuries in comparison with the corresponding equivalents of the Kazakh language. Determined systemic phonetic and semantic matching or differences of vocabulary of these languages.

Keywords: Phonetics, Kipchak Languages, Basic Vocabulary, the Armenian-Kipchak Monuments, Historical Grammar.

Қазіргі көптеген түркі халықтарының этникалық және тілдік тұрғыдан қалыптасуына ұйытқы болған қыпшақ ру-тайпаларының, қыпшақ тайпалық одақтарының, қыпшақ мәдениеті мен қыпшақ тілдерінің тарихтағы орны мен рөлі ғылыми зерттеулерде жеткілікті бағамдалып, бағаланбай келеді. Бұл, бір жағынан, олардың тарихи және қазіргі заман тұрғысынан зерттелуінің жетімсіздігінен болса, екінші жағынан, еуропалық тарихнамада түркілерге, олардың тарихы мен мәдениетіне менсінбей, кемсіте қараушылықтан туындаған

* Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері. Түркістан-Қазақстан.

Senior scientific worker of the scientific-research in the Institute of Turkology. International K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University Turkistan / Kazakhstan. E-mail: skudassov@mail.ru

** Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты. Астана-Қазақстан. PhD students of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University. Astana-Kazakhstan. E-mail: saule_torebekova@mail.ru

жайттың нәтижесі. Осыдан келіп, Еуропа ғалымдары түрк халықтарының әлемдік тарих пен мәдениетке қосқан үлесі туралы кейде жанамалай айтқанымен, көп жағдайда үнсіз қалып отырады. Тек соңғы кездерде орыс зерттеушісі Ю. Н. Дроздов өз еңбектерінде ежелгі антикалық және ерте ортағасырлық жазба дереккөздеріндегі мәліметтерге сүйене отырып, ежелгі еуропалық тайпалар мен халықтардың этнонимиясы мен өзге де терминологиясын зерттеу нәтижелерін ұсына отырып, бұл тайпалар мен халықтардың этнонимдерінің түркітілдес екенін анықтайды және зерттеу нәтижелерінің негізінде б.д.д. 3 мыңжылдықтан бастап Еуропаға алдыңғы Орал мен Орта Еділ аймақтарынан X-XII ғғ. дейін қоныс аударған Еуропа халқының басым бөлігі түркітілдес болған деген батыл болжам жасайды [1; 2].

Академик К.М. Мұсаевтың пікірінше, еуроцентристердің ойлап шығарған «халықтардың ұлы қоныс аударуы» деген аңыздары сияқты қыпшақтардың батысқа «жылжуы» тек XI ғасырдан басталатыны туралы пікір де ешқандай сын көтермейді. Батыста XI ғасырға дейін де қыпшақтардың ата-бабаларының өмір сүргендеріне үндіевропа тілдеріндегі түркілік тілдік фактілер жарқын мысал болады [3, 9].

Түркі тілдерінің ішінде қыпшақ тілдері тобына жататын қазіргі қазақ тілінің тарихи даму жолын, атап айтқанда, тарихи фонетика тұрғысынан – жекелеген фонемалардың дыбыстық өзгеріске ұшырау процесі мен дыбыстардың жүйеленуін, фонетикалық заңдылықтардың тарихи қалыптасуын; грамматикалық тұрғыдан – түркі тілдеріндегі грамматикалық категориялар мен формалардың тарихи дамуы мен қалыптасуын; сөзжасамдық жүйенің, түбірлердің тарихи және семантикалық құрылымын анықтауда; сөздік қор мен сөздік құрамның тарихи дамуын, осы аталған тілдік жүйенің ареалдық ерекшеліктері мен ортақ белгілерін айқындауда қыпшақ тіліндегі орта ғасыр жазба ескерткіштерінде көрініс тапқан тілдік деректердің орны мен рөлінің ерекше екендігі түркологиялық еңбектерде зерттеулердің басты нысанына айналып отыр. Дегенмен түркі тілдерінің, оның ішінде қыпшақ тілдерінің, даму тарихындағы кезеңдердің бәрін қамтыған жазба мұралардың тапшылығы немесе олардың түрлі себептермен толық ғылыми айналымға енгендіктері жекелеген түркі тілдерінің тарихи грамматикасы мен фонетикасын, тарихи сөзжасам мен лексикологиясын, тарихи сөздіктерін жасауда белгілі деңгейде қиындықтар туғызып отырғаны аян.

Диахрониялық тұрғыдан зерттеудің ғылыми принципінің негізгі постулаттарының бірі – тілдік бірліктерді хронологиялық тұрғыдан жүйелеп салыстыру. Осы мәселеде жазба ескерткіштердің материалдары аса зәру болады. Оның үстіне түркі тіліндегі ортағасырлық жазба мұралардың өзі әр дәуірде, түрлі географиялық аймақ пен саяси-әлеуметтік ортада, түрлі әліпбилермен хатқа түсіп жеткен. Сондықтан олардың қазіргі түркі тілдеріне бірі тікелей қатысты болса, екіншілерінің қатысы жанама болуы заңды құбылыс. Осыдан келіп, ортағасырлық жазба мұралардың өздерін іштей өзара салыстырып, ареалдық белгілерін анықтау мәселесі туындайды. Бұл салада Б. Серебренников пен Н. Гаджиеваның қазіргі түркі тілдерін ареалдық тұрғыдан зерттеген еңбектері түркологияға қосылған үлкен үлес деп білеміз [4].

Араб, көне готика, көне армян, көне еврей, көне грузин жазуларымен хатталып, бүгінге жеткен ортағасырлық жазбалар тілін транслитерациялау мен транскрипциялауда да қиындықтар молынан кездеседі. Себебі кез келген жазу шартты, ескерткіштер тіліндегі кейбір дыбыстардың сапалық көрсеткіштерін анықтауда бірізділіктің болмауынан зерттеуші қай түркі тілінің өкілі болса, оларды (жазба мұраларды) сол тілге, сол халыққа ғана тән мұра деп танып жүргендері жасырын емес. Бұл жерде түркі халықтарының тарихи қалыптасу процесіндегі оларды құраған ру-тайпалар тілінің орны мен рөлін есте естен шығаруға болмайды және ортағасырлық жазбалардағы тілдік элементтердің фоно-семантикалық, грамматикалық тұрғыдан қазіргі түркі тілдерімен сабақтастығын жүйелі түрде зерттемейінше көптеген сұрақтар шешуін таппай қала бермек.

Орта ғасыр қыпшақ жазба ескерткіштері тілінің қазіргі қазақ тілімен тарихи-генетикалық сабақтастығынан докторлық диссертациялар [5; 6] қорғалып, кандидаттық диссертациялар жазылды. Ескерткіштер тілі материалдары тарихи-лингвистикалық зерттеулерде, жұмыстың мақсатына қарай, айналымға түсірілді [7; 8]. Аталған еңбектерде жазба мұралар тілін қазіргі түркі тілдерімен сабақтастыра зерттеудің теориялық тұжырымдары жасалды. Десе де зерттеу нысанына айналғандары, негізінен, Алтын Орда мен Мысыр қыпшақтары тіліндегі ескерткіштер болып отыр.

Орта ғасыр жазба ескерткіштері XI-XV ғасырларды қамтиды. Осы кезеңнен бастап түркі тайпалары тілдік, этникалық, саяси бірлесулер тұрғысынан өз алдарына жеке-жеке отау тіге бастағаны белгілі. Олай болса, XV ғасырдан кейін жеткен жазба ескерткіштерді

қай халықтың мұрасы деп танымыз? Мәселенің түйіні осында. Мұндай сұрақ тудыратын XVI-XVII ғасырларда Оңтүстік-Шығыс Еуропа аумағында көне армян әліпбиімен жазылып жеткен, түрлі жанрдағы, мол көлемді «армян жазулы қыпшақ» ескерткіштері. Олар жазылған кезеңде өз алдарына хандық құрған түркі халықтарының алды дүниенің бестен біріне билігін жүргізсе, енді біреулері Ресейдің боданына айналған болатын. Десе де, осы кезде славян халықтарының ортасында, құрылымы мен жүйесі бөлек өзге тілдердің қоршауында қалып, тірлік кешкен армян колониялары тұрғындарының ауызекі сөйлеу тілі жазба әдеби тілге айналады. Бұл жерде армян жазуы Дешті Қыпшақ даласына тарап, қыпшақтар христиан дініне бой ұрған екен деген ойдан аулақ болуымыз керек. Армян жазуын пайдаланып, қыпшақ тілінде мол мұра қалдырғандар, шамамен алғанда, 1500-дей отбасының төңірегінде [9]. Ал олардың тілі, армян, славян тілдерінен енген кірме сөздерді, діни еңбектер мен сөздіктерді аударғанда, түпнұсқа тілдегі грамматикалық формаларды сөзбе-сөз беру мақсатымен жасалған, қыпшақ тілінің жүйесіне тән емес кейбір жасанды формаларды есептемегенде, орта ғасырлық жазба ескерткіштердің тілімен сабақтасып отырады. Бірқатар зерттеушілердің армян-қыпшақ ескерткіштерін «Кодекс Куманикус» тілі мен қазіргі қыпшақ тілдерін жалғастырып жатқан алтын көпір деп бағалаулары да сондықтан. XVI-XVII ғасырларды қамтитын бұл мол мұраның тілін қазіргі түркі, оның ішінде қыпшақ тілдерімен тарихи-генетикалық сабақтастық, диахрониялық тұрғысынан зерттеу, ареалдық белгілерін айқындау сияқты өзекті мәселелерге ғалымдар назарын аударуымыз қажет.

Ескерткіштерде көрініс тапқан тілдік фактілер қыпшақ тілі лексикасының барлық тақырыптық топтарын қамтиды. Негізгі сөздік қорын жалпытүркілік лексика құрайды. Тарихи даму мен сыртқы лингвистикалық әсерлерден сөз мағыналарының кеңеюі және жаңа ұғымдарды беру мақсатында қыпшақ тілінің негізінде жасалған жаңа сөзқолданыс байқалады. Бұл үрдіс кірме сөздерден сөзжасамдық жолмен, яғни жұрнақтар жалғау арқылы жаңа сөз тудыруда да қолданылған.

Ескерткіштер тілінде сол дәуірге тән түрлі құбылыстар мен заттар атауы, халықтың наным-сенімінен, мәдениетінен хабар беретін сөздер молынан қамтылған, қыпшақ тіліндегі баламасы жоқ болғандықтан түпнұсқа тілден қабылданған кірме атаулар да бар.

Сөздік құрамда төл сөздермен қатар кірме сөздердің қамтылуы барлық тілдерге тән құбылыс болып есептеледі.

Ескерткіштер тілінің негізгі сөздік қоры қазіргі қыпшақ және басқа да түркі тілдеріне ортақ сөздер, яғни жалпытүркілік сипаттағы сөздерден тұратынын жоғарыда айтып өткенбіз. Көне дәуірлерден жеткен түркілік сөздердің үлкен бір тобы, қазіргі түркі тілдерінің өзіндік жүйесін құрайтын фонетикалық өзгерістерге ұшырағанымен, негізгі тұлғалары мен лексикалық мағыналарын сақтағанын көреміз. Жазба дереккөздерге сүйене отырып, көне түркіден бастап, кейінгі дәуір ескерткіштері тілінен көрініс тапқан бұл сөздердің тілдің даму нәтижесінде фонетикалық, семантикалық, тұлғалық өзгеріске түсу процесін белгілі дәрежеде бағамдауға болады. Жалпытүркілік сөздік қор – қазіргі түркі тілдеріне ұйытқы болған, олардың одан әрі дамуына негіз болған ортақ қазына.

XVI-XVII ғ.ғ. жеткен армян әліпбиімен жазылған қыпшақ тіліндегі жазба мұралар тілінің негізгі сөздік қорын қазақ тілімен салыстыра зерттеудің қазақ тілінің тарихы үшін маңызы зор һәм «армян-қыпшақ тілі» деген сорақылау естілетін атаумен аталып келе жатқан мол мұраның тілі қазіргі қыпшақ тілдерінің қайсысына жақын, ортақ белгілері мен айырмасы қандай деген түйіні мол мәселені түйіртпектеп шешуге де септігін тигізері сөзсіз.

Ескерткіштер тіліндегі есім сөздердің қазақы баламалары:

ата “ата, әке”. Қазіргі түркі тілдерінде *әке*, *ата*, *баба* мағыналарында қолданылып жүрген бұл лексема орта ғасыр ескерткіштерінің басым көпшілігінде тек *әке* мағынасында қолданылған. Қазіргі тілімізде «ата-ана» қос сөзі мен «қайыната» деген біріккен сөз құрамында *әке* мағынасы сақталған. Негізінде қазақ тілінде *ата* – *әкенің әкесі* деген мағынада қолданылады.

оглан «*бала*»: *алғышлы болғай бу огланның күнләрі* «алғысты болғай бұл баланың өмірі», *адам огланлары* “адам баласы, адамзат”. Қазіргі түркі тілдерінің кейбірінде *адам* сөзімен, кейбірінде *инсан* сөзімен бірігетін болса, енді бірінде *огул* сөзінің орнына *бала* сөзі қолданылады. Қазақ тілінде *оглан* сөзінің негізінде (*ог* – *ұ* сәйкестігі) қалыптасқан *ұлан* лексемасы болғанымен, қазіргі қолданылуында айырмашылық бары (жас ұлан) байқалады.

ағыз/ағ(ы)з “ауыз”. Қазіргі қазақ тілінде сөз ортасындағы *ғ* дыбысының түсіп қалуына байланысты *ауыз* түрінде қалыптасқан. Тұлғалық жағынан өзгеріске ұшырағанымен, мағыналық жағынан айырмашылығы жоқ.

баш “бас”. Қазақ тілінің қалыптасқан дыбыстық жүйесіне тән жалпытүркілік *ш//с* сәйкестігі негізінде тілімізде *бас* тұлғасында айтылады.

бурун “мұрын”. Қазіргі қыпшақ тілдерінің көбінде сөз басында *б<м*-ға ауысуына байланысты қазақ тілінде *мұрын* болып айтылады. Этимологиялық жағынан *бурун* тұлғасынан таралатыны белгілі.

бармах “саусақ”. Қазіргі қазақ тілінде *бармақ* сөзі болғанымен, ол қолдағы барлық саусақтың атауы емес, тек *бас бармақты* ғана білдіреді. «*Таудай талап бергенше, бармақтай бақ бер*», *бармақ қазы және т.б.*

көз “көз”. Бұл сөз тілімізде осы қалпында қолданылады.

айах “аяқ”, *хол* “қол”, *хулах* “құлақ”, *сахал* “сақал” сөздері қазіргі қазақ тілінде *қ* дыбысымен келеді (*х//қ* сәйкестігі), мағыналық айырмашылығы жоқ.

тебә “төбе” сөзінде қазақ тілімен салыстырғанда *е//ө, ә//е* сәйкестіктері бар. Ескерткіштер тілінде көне сипаты сақталған.

тен “тән, дене”, қазақ тілінде *тән*. Ескерткіштер тілінде түрік, түркімен тілдеріндегі сипаты сақталған.

йүз “жүз, бет” (*йүзнұң сувы*). Қазіргі қыпшақ тілдерінде *ж//й* сәйкестігі қалыпты құбылыс ретінде бағаланады. Қазақ тілінің сөздік қорында адамның беті мағынасында *жүз* сөзі болғанымен, қолданылуында ерекшелік байқалады – стильдік реңкке ие болып келеді. Мысалы, *жүзің күйгір (бетің өртенгір), жүзіқара (қара бет), ай жүзді, бет-жүзіне қарамай (жинақтық мағына)* сияқты қолданыстардың өзіндік ерекшеліктері бар. Ескерткіштер тілінде кездесетін *хара йүзлү* тіркесінің қазақ тіліндегі баламасы *жүзіқара* болса, «ар, ұят» деген мағынадағы *йүзнұң сувы* тіркесі тілімізде «*беттің суын бес төгіп*» деген ораммен беріледі.

йүрәк “жүрек” сөзі тілімізде *й//ж* сәйкестіктері негізінде *жүрек* болып қалыптасқан. Ескерткіштерде кездесетін *йүрәкіңә тут* тіркесі тілімізде *ішіңе сақта* болып айтылады.

хан “қан”: *көнүнүң ханын төктүрдүң есә* «тура (әділ, кінәсіз адамның) қанын төктірсең». Тілімізде *қан төгу* тіркесі қолданылады (*х//қ* сәйкестігі).

теңірі “тәңірі, құдай”. Қазіргі қазақ тілінде *тәңірі/тәңірі* деген варианттарымен «жаратушы, ие» мағынасында ауызекі тілде де, әдеби тілде де қолданылады: *тәңірі жарылқасын* (ризашылық білдіру), т.б.

ит “ит”, *йілан* “жылан” (й//ж сәйкестігі) сөздері тіліміздегі актив лексика болып саналады.

хара хуи “қара құс”. қаз. *қарақұс*.

өтмәк “нан”. Көне дәуірден келе жатқан бұл сөз тілімізде *нан* лексемасымен ауыстырылған: *туз өтмәк* “нан-тұз”, “дәм-тұз”. Ел ішінде айтылатын ашаршылық жылдары қарны ашқан бір баланың: «Әкемнің өлерін білсем өтпекке айырбастамас па едім» деген сөзі бар. Бұл жерде қазақта болған сөз бе, әлде Семейдегі татарлардан естіп (татарша: *икмәк*) айтқаны ма, ол арасы күңгірт.

туз “тұз”, *сүт* “сүт”, *хаймах* “қаймақ” сөздері тілімізде кейбір дыбыстық (у//ұ, х//қ) өзгерістері болмаса, мағынасы сол қалпындағы сөздер.

өв//ув “үй”. Көне түркі тілінде *ев* тұлғасында көрініс тапқан бұл сөзде орта ғасырдың алғашқы кезеңдерінде-ақ *e<ү* және *б<в//ф//й* алмасулары болғанын, қыпшақ жазба ескерткіштерінің материалдарынан бұл дыбыстық өзгерістердің одан әрі дамып *ев//ив//өв//өй//йев* сияқты бірнеше фонетикалық варианттары қалыптасқанын көреміз. Қазіргі тілімізде *үй болып* айтылады.

Кейбір фонетикалық өзгешеліктері болмаса *ешік* “есік”, *бөрк* “бөрік”, *етік* “етік”, *йастых* “жастық”, *тон* “киім”, *хамчі* “қамшы”; *алтын* “алтын”, *інджі* “інжу”, *күмүш* “күміс”, *хорғашын* “қорғасын” *бадам* “бадам”, *бадам терәкі* “бадам ағашы”, *бахча* “бақша”, сияқты сөздер қазақ тілінің сөздік қорындағы актив лексика болып саналады. Осы топқа *чичәк* “шешек, гүл”, *йеміш* “жеміс”, *йапрах* “жапырақ”, *тегәнәк* “тікенек”, *йашыл* “көк шөп” сөздерін де қосамыз. Бұл жерде айтарымыз, армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі *тон* сөзі жалпы киім атауын білдірсе, қазақ тілінде *тон* деп қойдың терісінен иленіп жасалған сырт киімді ғана айтады. Сондай-ақ ескерткіштер тілінде *бадам терәкі* “бадам ағашы” тіркесінің құрамындағы *терәк* сөзі жалпы ағаш деген ұғымды білдірсе, қазақ тіліндегі *терек* сөзі ағаштың бір түрінің атауы ғана болып қалыптасқан.

хабах “қабақ”. Қазақ тілінде *қабақ* - ыдыс жасайтын бақша өсімдігінің атауы және бұл сөздің *қауақ* деген варианты да бар. Ал ескерткіш тілі мен басқа бірқатар түркі тілдеріндегі *қабақ* тілімізде *ас* сөзімен бірігіп «*асқабақ*» болып айтылады.

йер “жер”, *таш* “тас”, *йел* “жел”, *чугур* “шұқыр, шұңқыр” сөздерінде *й//ж*, *ш//с*, *ч//ш*, *з//қ* дыбыстарының қолданылуындағы ерекшеліктер болмаса семантикалық тұрғыдан ауытқулар жоқ.

сув “су”. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілінде *суб* тұлғасында кездесетін бұл лексеманың тарихи даму процесінде *б//в//w//ø* дыбыс ауысуы нәтижесінде қалыптасқанын көреміз. Қазақ тілінде *у* дифтонг дыбыс екендігі белгілі. Дауыссыз дыбыспен қатар келгенде алдынан көмескіленіп *ү*, *ұ* дыбыстары естіледі де, орфография ережесі бойынша жазуда ескерілмейді. Демек тілімізде бұл сөз *сұу* түрінде дыбысталып, көне түркілік *б* дыбысы қазақ тіліндегі *у* дыбысымен сәйкеседі. Ал *сусмамах* туынды сөзінің мағынасы қазақ тіліндегі “сусау, шөлдеу” деген сөздермен анықталады.

кун “1) күн (планета), 2) аптаның күні”, *күндүз* “күндіз” сөздері қазіргі қазақ тілінде өзгеріссіз қолданылады. «*Ертелі кеш, күндіз-түні*» деген мағынада қолданылған *күндүз у кечä* тіркесінің құрамындағы *кечä* сөзі қазіргі тілде қолданылмағанымен, фольклор тілінде көрініс тапқан. «Қыз Жібек пен Төлеген» лиро-эпосында: *Айдың бүгін нешесі, Ай қараңғы кешесі* деген жолдарға назар аударар болсақ, онда *кеше* лексемасының «өткен күн, кеше» мағынасында емес, «кеш, қараңғы түскен мезгіл» дегенді білдіріп тұрғанына көз жеткіземіз.

бий “билеуші, басқарушы, мырза, қожайын, патша, бояр, князь, помещик, ағзам, ақсүйек, сот билік айтушы”: *не кі ишйтсәң хан бий ешикінä* “хан-би (билеуші) есігінен не естісең”. Көне түркі тілінде *бег* тұлғасында кездесетін бұл сөз қазіргі қазақ тілінде сөз соңындағы *г* дыбысының *й*-ге айналған *бий*, *бей* және *г* дыбысының қатаңдаған *бек* сипатында, екі түрлі мағынада қалыптасқан. Армян-қыпшақ ескерткіштері тілінде көпмағыналы болып келетін *бий* сөзі қазақ тілінде көнерген сөздерге жататын *би*, *бек* лексемаларынан мағыналық айырмашылықтары бар екендігі көрінеді.

черув “шеру, әскер”: *улу черув білә* «үлкен шерумен (әскермен)», *елчі* “елші”, *барлы* “бай”, *йарлы* “жарлы, кедей”, *йарлыл(ы)х* “кедейлік”, *йолдаш* “жолдас”, *хан* “хан, ел билеуші”, *ханл(ы)х* “хандық, мемлекет”, *хул* “құл”, *хул хутан* “құл-құтан”, *огру* “ұры”, *огурлух* “ұрлық”, *улус* “ұлыс, ел, мемлекет”, *ел* “ел” сөздері қазіргі қазақ тілінде азды-көпті фонетикалық өзгерістермен қолданылады. Ал *тірлік* “дүние”, *тірліклі* “дүниелі, бай”, *сыңар* “жолдас” сөздері тілімізде болғанымен мағыналары бөлек. Сондай-ақ *төрä* “төре, сот, заң”,

төрәчи «*төреші, судья, төре беруші, сотта төрелік айтушы*», *йарғу* “жарғы, сот” лексемалары қазақ тілінің сөздік қорында бар сөздер болғанымен, қазір көнерген сөздерге айналған, семантикалық тұрғыдан айырмашылықтары бар. Мысалы, *төрәчи* «*төреші*» - сотта төре беріп, үкім кесуші емес, спорттық ойындарда төрелік айтушы (арбитр) мағынасымен шектеліп қалған. Келесі түркілік сөздер (*хараваш* “күң” сөзінен басқалары) қазіргі қазақ тілінде аудармадағы берілген кірме нұсқаларымен қалыптасқан: *туснах* “аманат”, *бітік* “жазба, хат”, *таных* “куә”, *йүк* “кепіл”.

Ескерткіштер тіліндегі *хулач* “құлаш”, *узун* “ұзын”, *йарым* “жарым, жарты”, *харыш* “қарыс” сөздері қазақ тілінде *х//қ, у//ұ, й//ж* сәйкестіктерімен, сол мағынада актив қолданыстағы сөздер.

ат “ат, есім”, *ус* “ес, ақыл”, *тынчл(ы)х* “тыныштық”, *тынчсызл(ы)х* “тынышсыздық”, *уйат* “ұят”, *йүзунуң сувы* “ұят, ар”, *өлүм* “өлім”, *той* “той”, *өктәм* “өктем”, *өгүт* “үгіт, өсиет”, *йахшил(ы)х* “жақсылық”, *йаманл(ы)х* “жамандық”, *итлік* “иттік, жаман қылық”, *йуаш* “жуас”, *ессіздік* “ессіздік, ақымақтық”, *холтқа* “қолқа, өтініш”, *хайғу* “қайғы”, *өктәмлік* “өктемдік”, *сыр* “сыр, құпия”, *ачлых* “аштық” сияқты ескерткіштер тілінде актив қолданыста болған сөздер қазақ тілінде сол қалпында немесе фонетикалық сәйкестіктермен қолданылады.

арув сөзінің қазақ тіліндегі мағынасы - *ару (сұлу), таза* – «*ақ жуып, арулап қойды*» (дүниеден өткен кісіге қатысты айтылады). Тіліміздегі *арыл-, арын -, арық* сөздерінің негізінде осы *арув* лексемасы жатқанын байқаймыз.

ескі “ескі”, *ессіз* “ессіз, ақылсыз” сөздері қазақ тілінде сол қалпында қолданылады, ал сөздік қорда *есірік* деген сөз болғанымен, армян-қыпшақ тіліндегі “шарап ішкен, мас адам” деген мағынада емес, жалпы психикасы ауытқыған адам дегенді білдіреді. Негізінен бастапқы мағынасы да осы болуы керек, армян-қыпшақтар сөздік қорларындағы дайын лексеманы жаңа мағынада қолданған болулары керек. Олай дейтініміз, жалпытүркілік сөздердің армян-қыпшақ ескерткіштері тілінде ауыспалы мағынада қолданулары және бұрыннан бар сөздің негізінде жасалған туынды сөздер арқылы жаңа ұғымдар мен атауларды берулері.

йалан аях “жалаң аяқ”, *ач* “аш”, *ағыр* “ауыр”, *аз* “аз”, *артых* “артық”, *йашил* “жасыл, көк шөп”, *кйінішли* “киінген”, *кечөвлү* “өтпелі”, *керәкли* “керекті”, *керәксіз* “керексіз”, *көңүллү* “көңілді”, *көрклү* “көрікті”, *күчлү* “күшті”, *харт* “қарт”, *хорхусуз* “қорықпайтын”,

өлүмлү “өлімді”, *сохур* “соқыр”, *сөвөклү* “сүйікті”, *татлы* “тәтті”, *терчә* “тез”, *тіріләй* “тірідей”, *толу* “толы”, *төзүмлү* “төзімді”, *тул* “жесір, тұл”. Осы мысалға келтірілген сөздердің ішіндегі *кйінішли* “киінген”, *терчә* “тез” сөздері қазақ тілінде кездеспейді, ал тілімізде түсті білдіретін *жасыл* сын есімі болғанымен, ескерткіштер тіліндегі *йашил* “жасыл, көк шөп” мағынасында қолданылмайды. Оның орнына *көк (көк шықты, көк жайлау)* лексемасы айтылады. Өзге сөздер қазақ тілінің сөздік қорынан орын алған, қыпшақ тіліне тән фонетикалық өзгешеліктері сақталған, мағыналары үндес сөздер.

Етістіктердің қазіргі қазақ тіліндегі көрінісі:

айт- “айт-”, *уйуқла-* «ұйықта-», *үндә-* “үнде-”, *шақыр-*“”, *чахыр-* “шақыр-“, *сөзлә-* “сөйле-“, *сор-* “сұра-“, *бах-* “бақыла-”, *қара-*“. *ішіт-* “есті-, есту-“, *сахла-*“сақта-“, *йут-* “жүт-“, *йыгла-* “жыла-“, *көр-* “көр-“, *хайгур-* “қайғыр-“, *хулах хой-* “құлақ сал-, тыңда-“, *хорх-* “қорық-“, *өл-* “өл-“, *ач-* “аш-“, *ачыт-* “ашындыр-“, *ал-* “ал”-, *байла-* “байла-“, *бас-* “бас-“, *башла-* “баста-“, *бер-* “бер-“, *буйур-* “бұйыр-“, *чеш-* “шеш-“, *ет-* “ет-“, *йе-* “же-“, *йых-* «жық-, жығу, құлату», *кес-* “кес-“, *хой-* “қой-“, *хутхар-* “құтқар-“, *өлтүр-* “өлтір-“, *сев-* “сүй-“, *чаи-* “шаш-, шашу“”, *сүр-* “қу-“, *тут-* “тұт-, сақта-“, *ур-* “ұр-“, *үлуи-* “үлес-“, *төк-* “төк-, төгу“, *бол-//ол-* “бол-“, *олтур-* “отыр-“, *охша-* “ұқса-“, *тур-* “тұр-“, *турғуз-* «тұрғыз», *бар-* “бар-“, *кір-* “кір-“, *келтір-* “келтір-“, *күл-* “күл-“, *сал-* “қалдыр-“, *сарнат-* “оқыт-“, *сййла-* “сыйла-“, *сөк-* “сөк-“, *сына-* “сына-“, *тап-* “тап-“, *түз-* “түз-“, *йаса-* “жаса-“, *унут-* “ұмыт-“, *уйал-* “ұял” т.б.

Келтірілген бұл мысалдардан армян жазулы қыпшақ ескерткіштері тіліндегі етістіктер мен қазіргі қазақ тіліндегі етістіктердің сөздік қор деңгейіндегі сабақтастығына көз жеткіземіз. Осыған дейін айтылғанындай, қыпшақ тобындағы тілдердің де өзара ортақ белгілерімен қатар, бірін екіншісінен ажырататын жүйелі айырмашылықтардың бар екендігі салыстыру барысында айқын көрінді.

Әр тілдің өзіндік даму процесі барысында өзгерістерге ұшырап отыруы заңды құбылыс, оның үстіне салыстырылып отырған тілдердің арасын жүздеген жылдардың бөліп жатқаны тағы бар. Қалай болғанда да өз дәуірінде Еуразияның апайтөс даласында, Дунайдан Алтайға дейінгі аралықта халықаралық тіл қызметін атқарған қыпшақ тілінің аймақтық ерекшеліктері болғанымен, олардың негізі бір, тілдік құбылыстары ортақтығын және қазіргі қыпшақ тілдерімен, оның ішінде қазақ тілімен, генетикалық сабақтастығын тағдыр тәлкегімен

түрлі дәуірлерде, түрлі әліпбилермен хатталып жеткен жазба дүниелерге жан-жақты, тиянақты зерттеулер жүргізу нәтижесінде нақтылап, айқындауға қол жеткізуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дроздов Ю.Н. *Тюркская этнонимия древнеевропейских народов*. -М., 2008. –392 с.
2. Дроздов Ю.Н. *Тюркскоязычный период европейской истории*. – М.; Ярославль: ООО ИПК «Литера», 2011, – 600 с.
3. Мусаев К. *Қыпчаки и прақыпчакский язык // Ученые записки Таврического национального университета им В.И. Вернадского. Серия «Филология». Том 20 (59), №5, 2007 г. С. 5-27*
4. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков*. – Баку, 1979.
5. Сабыр М. *Орта түркі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы (XIV ғасыр жазба ескерткіштері негізінде)*. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 315 б.
6. Боранбаев С. *Ескі қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілінің генетикалық сабақтастығы: Докторлық дисс. қолжазбасы*. – Бишкек, 2008. – 308 б.
7. Сағындықұлы Б. *Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері*. – Алматы: Санат, 1994. – 168 б.
8. Ескеева М. *Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негіздері*. – Алматы: Арыс, 2007.
9. Дашкевич Я. Р. *Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV-XIX веков*. – Ереван, 1962.
10. Dachkévytch Ya., Tryjarski E. *“La Chronique de Pologne” – un monument arméno-kipchak de première moitié du XVII siècle // Rocznik Orientalistyczny*. – 1981. – Т. 42, z. 1. – Str. 5-26.
11. Schütz E. *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*. – Budapest, 1968.
12. Vásáry S. *Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle // Acta Orientalia Hungarica*. – 1969. – Т. 22, fasc. 2. – 139-189 pp.

ӘОЖ 417.1

**ӘЗ-ЗАМАХШАРИДІҢ «МУКАДДИМАТ АЛ-АДАБЫ» ТУРАЛЫ
ABOUT "MUKADDIMAT AL-ADAB" OF AL-ZAMAKHSHARI**

Қ. СЕМБИЕВ*

Резюме

Әр кезеңдегі жазылып қалған тілдік материалдарды бір-бірімен нақты салыстырғанда ғана оның туыстас тілдермен қаншалықты жақын, алысын анықтауға мүмкіндік туады. «Мукаддимат ал-адаб» XII ғасырда ғұмыр кешкен ғұлама ғалым Әз-Замахшаридің арабша, парсыша, түркіше, монғолша жазылған төрт тілді сөздігі. Автор мақалада «Мукаддимат» пен қазіргі қазақ тілінің өзара тарихи байланысын ашып көрсетеді.

Кілт сөздер: Сөздік, Әз-Замахшари, «Мукаддимат ал-адаб», ескі қыпшақ жазба ескерткіштері, қазіргі қазақ тілі.

Summary

Devoted to medieval vocabulary script author of which is al-Zamakhshari «Mukaddimat al-adab» written in Arabic, Persian, Turkic (Kipchak) and Mongolian. There elements of ancient Kipchak language and the historical relationship of ancient Kipchak and modern Kazakh languages are considered.

Keywords: Dictionary, Az-Zamakhshari, "Mukadimat al-Adab", written monuments of ancient Kipchak, today's Kazakh language.

Әрбір халықтың басынан кешетін өзіндік тарихы, ешкімге ұқсамайтын жүріп өтер жолы болатыны белгілі. Осы даму, өсу жолында жасаған ғасырлармен өлшенетін ұзақ әлеуметтік қалыптасу үстінде қорланған рухани тарихы да үнемі бірге жетіле түсіп отырады. Басқаша айтқанда, әр халықтың азаматтық тарихымен қоса рухани тарихы да қатар жүретін, бір-бірінен бөліп қарауға болмайтын бүтіннің екі жағы іспетті егіз дүниелер.

Халық өзінің дамып жетілу кезеңдерінің әр айрықтарында, белес-белдерінде өзіне тән түрлі тілдік белгілерінің ізін жазба жәдігерлеріндегі тілдік көрсеткіштерде үнемі қалдырып отырған. Уақыт озған сайын қоюлана басып, бүгінде анықтауы өте қиынға түсетін осы тарихи белгілер тілдің тарихын тиянақты зерттеу үшін ең

*филология ғылымдарының кандидаты, Қарағанды «Болашақ» университеті, Қарағанды/Қазақстан
Candidate of philology sciences, University of Karagandy "Bolashak". Karaganda-Kazakhstan. E-mail: bolashak_kazaktili@mail.ru

қымбат, таптырмайтын материалдар қатарына жатады. Сол белгілер арқылы халық тілінің әу бастағы табиғи қалпын, қай заманда, қандай жағдайда, айнала қоршаған қандай елдермен алыс-беріс, саяси-мәдени қарым-қатынаста болғанын біршама анықтай аламыз. Тіл халық тарихының айнасы дейтініміз сондықтан. Ендеше тілдің даму тарихы сол тілді иеленушілердің тарихымен тығыз байланысты келеді.

Халық тарихымен айналысқан ғалымдардың тілге айрықша ден қойып, оны тарихпен шендестіре отырып зерттеуінен, шын мәнінде, зор ғылыми кемелдіктің белгісін аңдағандай боламыз. Әйгілі ғалымдар В.В.Радлов пен А.А.Куниковтің: «...Историческая этнография должна основываться на лингвистических началах»; К.А.Иностранцевтің: «В этнографии в настоящее время придается языку не менее, если даже не более важное значение»; В.В.Бартольдтің: «Некоторый материал для суждения о прошлом кочевых народов, как и всяких других, дают лингвистические факты...» [1] сияқты пайымды пікірлері өзінің ғылыми салмағын әлі жойған жоқ. Бұл келтірілген нақылға бергісіз, тарихи-әдістемелік принциптің ауанын аңдататын сөздер, негізінде, тарих пен тілдің жұбын жазбай зерттеу қажет дегенді діттейді. Бұл тұрғыдан келгенде, біз сөз еткелі отырған XII ғасырдың жазба ескерткіші «Мукаддимат ал-адабтың» сөздік қоры да өз кезеңінің түрлі тарихи белгілерін өз бойына молынан жинап, мықтап сақтап жатыр.

Есте жоқ ескі замандарда дүниеге келген «Мукаддимат ал-адабтың» (бұдан әрі – «Мукаддимат») басқа ескерткіштермен салыстырғандағы ерекшелігі, баспасөз бетінде кеңінен сөз бола алмай келеді. Оның өзіндік себебі жоқ емес.

XII ғасырда ғұмыр кешкен ғұлама ғалым Өз-Замахшаридің «Мукаддимат ал-адаб» атты арабша, парсыша, түркіше, монғолша жазылған төрт тілді сөздігі, өкінішке қарай, әлі күнге баспасөз бетінде сөз болып талданған емес. Әділетсіздікпен ғалымдар назарынан тыс қалып, қазақ тілі тарихынан өзіне тиісті лайық орнын ала алмай келе жатқан туынды. Сондықтан ол жөнінде оқырман үшін аз-кем болса да мағлұмат бере кетуді өзімізге міндет санаймыз. «Мукаддимат» – арабша «кіріспе» деген ұғымды береді, ал «адаб» сөзі – XI-XII ғасырлардағы шығыста бүкіл ғылымдардың жиынтық атауының орнына жүрсе, XII ғасырдан бастап өз ішінде сөздік, грамматика, риторика, метрика және поэзияны қамтыған тіл білімі мағынасында қолданылған. «Мукаддимат ал-адаб» – XII-XIII ғасырлар аралығындағы Сырдың орта, төменгі сағасы мен Хорезм жерінде белең алған оғыз-қыпшақ тілінде хатқа түскен орта ғасырдың орта

дәуіріндегі ескі түркі жазба ескерткіші. Оның авторы – Абул-Қасым Махмуд ибн Омар Жаралла Өз-Замахшари Қазақстан мен Орта Азиядағы араб тілді мәдениет тарихынан ойып орын алатын, ортағасырлық тіл білімі ғылымының дамуына ерекше үлесін қосқан. ғұлама ғалым. Өз-Замахшари – грамматика мен лексикография, стилистика мен риторика бойынша, сондай-ақ поэзия мен экзегетика жайында сүбелі шығармалар жазған әрі өз кезеңінің дарынды ақыны болған, қаламын арабша, парсыша, түрікше қатар сілтеген даңғайыр тұлға. Ол 1075 жылы Әмудің батыс жағындағы Замахшар деген жерде дүниеге келіп, 1444 жылы Үргеніш қаласында қайтыс болған. Хорезмді VIII ғасырдан бастап арабтар жаулауына байланысты бұл мемлекеттің тілі мен діні, әдебиеті мен мәдениеті тікелей араб мәдениеті әсер-ықпалымен өркендеп дамығаны тарихтан аян. Одан кейін оны 1043 жылы көшпелі селжұқтар бағындырған. Сол кезде көршілес Сыр бойынан қоныс аударған оғыз-қыпшақ тайпаларының да Хорезм өлкесіне тигізген ықпалы өте-мөте зор болды. Жүргізген зерттеулері негізінде В.В.Бартольд монғол шапқыншылығына дейін-ақ Хорезмде жаппай түркілену процесі аяқталған болатын деген пікір айтады [2]. Өз-Замахшаридің араб, парсы тілдерімен коса түркі тілін де жетік білуі астарында әлгіндей заңдылық жатса керек.

Өз-Замахшари өзінің сөздігін қыпшақтармен тығыз қарым-қатынаста болған хорезмшах Атсызға (1127-1156) арнау түрінде жазған. Бұл шығыс әдебиеті мен ғылымында ертеден қалыптасқан дәстүр. Кей деректерге қарағанда, ол өз сөздігін Атсыз өтінішімен жазады. Қалай болғанда да бұдан шығатын қорытынды – бұл шығарманың Дешті-Қыпшақ пен Хорезм мемлекетінің өзара саяси, мәдени алыс-беріс қарым-қатынас негізінде жазылғандығы, яғни қыпшақ, ол арқылы қазақ тарихына да қатысы барлығы. Аталмыш мұра бізге осы жағымен де аса құнды.

Бұл туындының түп нұсқасы (факсимилесі) жоғалып кеткен, алайда екі көшірме данасы 1926 жылы Бұқарадағы кітапханадан кездейсоқ табылып, бұрынғы Одақ көлемінде мәлім бола бастағаннан бері белгілі. Негізінен «Мукаддимат ал-адабты» алғаш зерттеушілердің бірі орыс ғалымы И.Поппе болды. И.Поппенің қолға алып қарастырғаны сөздіктің 1492 жылы хатиб (құснихатшы) Дервиш Мухамед дегеннің жасаған көшірмесі. И.Поппе 1938 жылы КСРО Ғылым академиясының баспасында жарық көрген, ауқымды екі бөлімнен тұратын еңбегін «Монгольский словарь» – «Мукаддимат ал-адаб» деп атаған. Бірінші бөлімде монғол сөздеріне тілдік талдау

жасаса, екінші бөлімде екі мыңдай монғол және түркі сөздерін бір ізге түсіріп, арабша жазылу тұлғасын, латынша транскрипциясын, орысша аудармасын берген. Түпнұсқадағы сөздіктің әуелгі қалпын сақтамай, сөздерді қайта қопарып, әліпби бойынша рет-ретіне түсірген. «Мукаддиматтың» біздің қолымызда әзірше бар данасы да осы ғана.

Тіл халықпен бірге туып бірге жасайды десек, халықтың өсу, даму эволюциясы секілді тілдің де өз ішінде өсіп, дамып, толысып отыратын заңдылығы бар. Уақыт озған сайын жеке сөз өзінің әуел бастағы түп негізін сақтаса да, замана ағымына сәйкес түрлі дыбыстық (фонетикалық), мағыналық (лексикалық) өзгерістерге ұшырап, мың құбыла түлейтіні болады.

Түркі тілі табиғатын етене зерттеген тіл мамандары оның ескі қалпы – «д», одан кейінгі – «й», жаңасы – «ж» екендігін айтады [3]. Осы тұрғыдан алғанда «Мукаддиматтағы» түркі сөздерінің дені «д» дыбысты емес, «й» дыбысты болып келеді. Мәселен, йүтен (жүген), йирау (жырау), иүрек (жүрек). «ғ» дыбысына аяқталатын сөздердегі анлаут позициясындағы (сөз аяғындағы) «ғ» дыбысы қазақ тілінде элизия құбылысына (түсіп қалу) ұшырайтыны да: тарығ (тары), сарығ (сары), ұлығ (ұлы) не болмаса анлауттағы (сөз ортасындағы) «ғ»-ның «у» дыбысына айналатыны да: сағыт (сауыт), бағыр (бауыр), сағлық (саулық), қазіргі «м» дыбысына басталатын сөздер ескінің белгісіндей «б» дыбысымен айтылатыны да: бойын (мойын), бықын (мықын), бурут (мұрт) сөздіктен айқын байқалады. Сондай-ақ онда көне тілге тән, кейінгі кезде тілдік қолданыстан мүлдем шығып қалған архаизмдер де жеткілікті: көкүс (кеуде), егин (иық), елік (қол). Осындай архаистік тұлғалардың сол уақыттарда жарыса қолданылған басқа варианттары да қатар ұшырасып отыратыны көрінеді: елік (қол), бітік (хат) т.б.

Негізінде тіл тарихын зерттеуші ғалымдар қазіргі қазақ тілін ескі қыпшақ тілдер тобынан енші алып, бөлініп шыққан тіл ретінде танып, соның жұрағаты санайды. Расында, қазақ тілі өзінің ана тілі – VI–VIII ғасырлардағы көне түркі тілімен ескі қыпшақ тілі арқылы жанама түрде қабыса алады. Сондықтан «Мукаддимат ал-адабты» XIII–XIV ғасырлардағы қыпшақ тілі жазба ескерткіштерін ойма (руна) жазулы Орхон-Енисей мұраларымен көпір іспетті байланыстырып жатқан аралық туынды ретінде таныған абзал.

Қазақ тілі тарихын зерттеуіміздегі негізгі табан тірер дерегімізді осы «Мукаддиматтан» алып, ондағы көрінетін ерекше тілдік фактілерді қыпшақ тілі, ол арқылы қазақ тілі тарихын анықтай алатын

материал ретінде пайдаланып, оларды түбегейлі қарастыру барысында тума тіліміздің өзіндік даму эволюциясындағы өзгерістердің қайнар бастауларына үңілуге мүмкіндік аламыз.

Сөз жоқ, алуан-алуан түркі тілдес халықтар бір-бірімен өзара етене жақын байланыста өмір сүргені тарихтан аян. Десек те, замана көші озған сайын кей тілдердің ара жігі айрылып, жеке бөлініп, туыстас тілден ірге ажыратса (мәселен, саха, чуваш, шор, хакас, алтай тілдері), ендігі бір тілдер тобы бұған керісінше, өзара тоғысып, жақындаса түсті. Бірақ қаншалықты ірге ажыратса да туыстас тілдер көне тілдік көрсеткіштерде ізін қалдырды. «Мукаддиматтағы» сөздердің түп-төркіндеріне, оның кей тарихи тілдік белгілерін бағзы немесе есте жоқ ескі заманда ара жігі бөлінген сол туыстас тілдерден іздейтініміз де осының дәлелі.

Тіл тарихынан бізге қыпшақ тілін зерттеу мәселесі XI ғасыр ғалымы Махмуд Қашқаридан басталып, XVII ғасырдың бас кезіне барып тірелетіні белгілі. Қыпшақ тілін зерттеудің көш басында тұрған Махмуд Қашқари бұл тілдің әр түрлі диалектілері бар екендігін, сөз алдында «й» дыбысымен қоса «ж» дыбысы да қатар кездесетіндігін, мұндай ерекшеліктер дыбыстық жүйеде ғана емес, сонымен бірге жеке сөздер морфологиялық форманттарда да ұшырайтынын ескерткен еді.

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштері өз ішінде көне түркілік белгілермен қатар өз тұсындағы оғыз, қарлұқ секілді туыстас тілдер белгілерін де әрі тек қыпшақ тілдеріне ғана тән тілдік элементтерді қамтитыны аян. Дәлірек айтқанда, кез келген түркі тілдерінің жалпы қолданысындағы сөздерден; екіншіден, ескерткіштің өзіне ең жақын тұрған туыстас тілдер тобындағы белгілерден, үшіншіден, сол ескерткіштің өзінде ғана кездесетін, басқа жазу нұсқаларында ұшырамайтын «эндомалық нысандардан» («эндоличные формы») тұрады. Соңғысы, әдетте, ескерткіштерде мейлінше аз келеді.

«Мукаддиматтағы» түркі материалдарының негізгі бөлігі, араб-парсы, монғол тілдерінен енген кірме сөздерді қоспағанда, түркі тілдерінің туыстастығын білдіретін ортақ сөздерден құралады. Кез келген ескі түркі жазба жәдігерліктерінің де негізгі үлкен қабатын осы түркі лексемалары құрайды.

«Тілдің лексикалық қоры көптеген дәуірлердің нәтижесі екені белгілі. Көне дәуірде ортақ түркі тілі өз дамуының барысында бірнеше тілдерге сараланды, соның өзіне де бұрынғы түбір сөздер бөлінген әрбір жеке тілдің негізін құрайды. Басқаша айтқанда, әр тіл өзінің бұрынғы ортақтастығын сақтап қалды. Бөлінген тілдер өз еншісіне

тиген ортақ тілдерді негіз етті» [4].

XII ғасырдағы жергілікті халықтың сөйлеу тіліне негізделген «Мукаддимат» лексикасының түркі қабаты жалпы қолданыстағы лексемаларды түзеді. Алайда, жалпы қолданыста болған түркі сөздері мен түркі тіліне ортақ сөздердің ара жігін айыра білуі керек. Мәселен, сөздіктегі араб-парсы, монғол тілдерінен енген кірме элементтерді қоспай алып тастағанда, онда тек түркі лексикасы қалады, міне, осы, түркі тілдеріне тән ортақ лексиканы құрайды. Ал жалпы қолданыстағы лексикаға түркі тілдерінің әр диалектілерінде түрлі вариантта қолданылатын, бірақ семантикалық мағынасы бір сөздер жатады. Мысалы, «ай», «күн», «Үлгәр», «Иетиген», «Темірқазук» т.б. Осылайша жалпы қолданыстағы лексика адамның іс-әрекетін, қоршаған ортасын түгел қамтиды. Сөздіктің сөздік құрамын сүзіп шыққанда, бұлар «Мукаддиматтың» үштен бір бөлігін құрайды екен.

Зерттеу мақсатымыздың бірі – бұл жазба ескерткіштің бойында сол тұстағы жазылған кез келген жазба нұсқалармен салыстырғанда қыпшақ тілінің өзіне тән ерекшелігі қаншалықты сақталғандығын анықтауға келіп саяды. Ал оның туыстас тілдерден қаншалықты жақын-алысын, тілдік белгілердің эволюциялық дамуын анықтау үшін оның өзінен бұрынғы өз тұсында, не өзінен кейін хатқа түсіп, дүниеге келгенін басқа жазба нұсқалармен салыстыра қарастыру қажет.

Осы тұрғыдан алғанда, «Мукаддиматқа» өзінен бұрын жазылса да уақыты жағынан ең жақын тұрғаны Махмұт Қашқаридің «Диуану луғат ит-түрк» сөздігі болғандықтан, қос сөздікте кездесетін қыпшақ сөздеріне тән ортақ лексемаларды анықтайық:

Диуандағы қыпшақ сөздері	томы, беті	Мукаддиматта	беті
аз, аз	1,115	аз	136
өзіг, азу(тіс)	1,95	азық	105
азук, азық	1,97	азук	228
білазук, білезік	1,473	білезүк	222
бугдай, бидай	3,258	бұғдай	124
бука	3,246	бұқа	
эв, үй	1,68	ев	170
эмік, емшек	1,102	емчек	220
энак, иек	1,154	еңек	165
эрта, ерте	1,345	ерте	165
эрук, өрік	1,99	ерүк	404
экук,этак	1,129	есірік	303
	1,98	етек	
етек, этчі	2,54	етші	
эчку, ешкі	3,51		
андақ, жантақ			

тікан, тікен	3,51	тікен	278
іарім, жарым	3,25	йарым	201
іақа, жаға	3,31	йақа	201
іәк, иектеді	3,175		291
іән, ііз	3,373 иең	жең	291
илегіш, кеклік	1,444	кеклік	404
кекілік, кэлаған	1,61	келген	197
кэдің, келін	1,384	келін	118 а
кэнаш, кеңес	3,376	кеңгеш	198 б
кэшурн	1,405		
кізиз, кімі	1,347 кіз	323 б	киіз
кірлік, кірлік	1,443	кірпүк	325 а
көз	1,92 көз	249 б	көз
көзуну	3,146	кузгү	350 б
айна			
көкан	1,393		
көген			
комач	1,51		
көмеш (жан)			
кузачу	3,18	күйеу	229 а
күйеу			
мунуз	3,397	мүңүз	131 б
мүйіз			
нечу	3,233	не үчун	390 а
неге			
нэтак	1,373		
нендей			
отачі	1,71	отачы	271а
оташы			
оғрі	1,147	оғры	285 а ұры

Мәлімет үшін айта кетер болсақ, қолжазба Ыстамбұл қаласының кітапханасында сақтаулы тұр. Өз кезінде ел билеп тұрған қыпшақтардың (мәмлүк сұлтандарының) тілін үйренуге арналған ескерткіш басында автор: «Бұл кітапты жазғанда қыпшақ тілін негіз етіп алдым, өйткені ол өте кең қолданылады» деп жазған. Еңбек сол кездегі классиканың - араб грамматикасының үлгісі жайында берілген.

Енді «Мукаддиматты» XIII-XIV ғасырлар аралығында готикалық және көне шрифтпен жазылған әйгілі ақын Ф.Петрарка Венециялық, Әулие Марк кітапханасына тапсырған қыпшақ тілінде хатқа түскендігі, ғылыми тұрғыда дәлелденген, дау тудырмас «Кодекс куманикуспен» (куманша) – қыпшақша сөздікпен салыстырып көрелік. Бірінші бағанада Кодекстен сөздер алынып, беті көрсетіледі, одан әрі «Мукаддиматтағы» балама сөздер келтіріліп, беті көрсетіледі, соңында – қазақша аудармасы.

Қ. Сембиев. Өз-Замахшаридің «Мукаддимат ал-адабы» туралы.

абышқа	37 б	абышқа	162 а	қарт, күйеу
ау	22 а			
азық	18 а	азуқ	228	азық
айран	31 а	айран	364 а	айран
айғыр	13 а	айғыр	97 а	айғыр
алты	60 б	алты	206 а	алты
аксақ	4 а	аксақ	143 а	аксақ
алтын	16 а	алтун	89 а	алтын
балта	28 а	балту	189 а	балта
балық	19 а	балық	189 а	балық
бармақ	46	бармақ	138 а	бармақ
бөрі	16 а	бөрі	127 а	бөрі
бөз	14 б	бөз	124 а	
егеу	34 а	егек	313 б	егеу
екінді	25 б	екінді	180 а	екінші
кеме	19 а	кеме	266 а	кеме
көр	4 а	көр	324 б	көр
күзен	36 а		218 а	қарын
қарын	7 а	қарын		
қарсақ	76			
қармақ	19 а			
қысырақ	13 а	қасрақ	115 а	қысырақ
қырғый	76	қырғұй	406 б	қырғи
мамық	29 а			
олжа	26 а			
сақау	27 а			
сексен	60 б	сексен	244 б	сексен
тау	11 а	тағ	177 б	тау
тұзақ	20 б	тұзақ	367 б	тұзақ

«Мукаддимат тілін» XV ғасырдың туындысы, қыпшақ тілі негізінде жазылған, авторы белгісіз «Кітаб аттуһфауз Закийа фил-луғат-ит туркийя» («Түркі тілі туралы жазылған ерекше сыйлық») жазба ескерткішімен де салыстыра-салғастыра қараған жөн. Өйткені бұл ескерткіштің лексикасын зерттеген ғалым Т.Арыновтың көрсетуі

бойынша: «Аттуһфаның» лексикалық тұлғасы басқа ешбір тілде дәл қазақ тіліндей өзгеріссіз сақталмаған. Ғалымның бұл шығарманы көне қазақ тілінде жазылған ескерткіш деп қарауға негіз бар деуі сондықтан. Яғни, бұл туынды, шындығында, қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілін байланыстырып жатқан көпір іспетті аралық еңбек. Енді «Мукадиматты» қыпшақ, қазақ тіліне жақындатарлық айғақтар келтірейік.

«Аттуһфа»	беті	«Мукадимат»	беті	қазақшасы
айа	30 б	айа, ауч	97 б	алақан
айаз	21 б			
айғыр	13 а	айғыр	97 а	айғыр
айран	31 б	айран	364 а	айран
ақша	52 б	йармақ	126 а	ақша, бақыр
ару	36 б	аруғ	355 а	арық
балапан	22 б	джоза	210 а	балапан, шочия
барақ	30 б	ит	136 а	ит
барша	81 б	барча	98 б	барма
бауур	30 б	бағыр	152 б	бауыр
бие	23 б			
бөрі	16 а	бөрі	134 а	бөрі
бөрік	23 а	пөрүк	233 б	бөрік
былтыр	19б			
екеу	16б	екі	96 а	екеу, елсі
етік	14 б	өтік	180 а	етік
жанпаз	7 а			
жомарт	30 б	живанмардылық	203 б	шуанмәрттік, жомарт
йалбарды	9б	йалбарды	100 а	жалбарынды
йанбасты	13б	йанбашы	330 б	жамбасы
йалау	35 а			
йамау	16б			
йопырақ	14 б	йапрақ	125 б	жапырақ
йырық	48 б	йыруқ	321 а	жырық
кебе	22 б	кебен	389 а	
келі	11б			
кендір	29 а			
киіз	8 а	кииз	323 б	киіз
киік	38 б	киік, кейік	363 а	киік
көсе	4 а	көзе	224 б	көсе

Қ. Сембиев. Өз-Замахшаридің «Мукаддимат ал-адабы» туралы.

көсеу	34 а	көсеғү, көсу	312б	Көсеу
күйеу	12б	күйеу	229 а	күйеу
күрек	31 б	күрек	230 а	күрек
қауун	7б	қавун	297 б	қауын
қалаш	17 а	қолан	98 а	қалаш
қарбуз				
карсак	7б			
қымыз	32 а			
қырау	17б			
қонша	11б	қошны	301 а	көрші
мамық	29 а	мамуқ	218б	мамық
ійне	4б	ігне	205 а	ине

Қорыта келгенде айтпағымыз, «Мукаддимат» пен қазіргі қазақ тілінің, сонау алыстан барып қосылса да өзара тарихи байланысын ашып көрсетуге тырыстық. Өр кезеңдегі жазылып қалған тілдік материалдарды бір-бірімен нақты салыстырғанда ғана оның туыстас тілдермен қаншалықты жақын, алысын анықтауға мүмкіндік туады. Сол салыстырулар негізінде байқағанымыз – ескерткіш тілінің сол тұста жазылған ескерткіштермен салыстырғанда қыпшақтық ерекшелігінің барлығы. Ол ерекшеліктерді «Мукаддимат ал-адаб» лексикасынан да, грамматикалық тұлғасынан да байқадық. Осыдан келіп біз бұл еңбек оғыз-қыпшақ диалектісінде жазылған деген пікірге қосыламыз. Өзінен бұрын жазылған Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түрік» сөздігінен кейін жазылған «Аттухфа», «Кодекс куманикуспен» шендестіре қарап шықтық, ондағы сөздер «Мукаддиматпен» қабысып жатқанын байқадық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Голубовский П.В. *Печенеги, тюрки и половцы до нашествия татар*. Киев: 1984; Иностранцев К.А. *Хунны и гунны*. Л., 1996.
2. Бартольд В.В. *История тюрко-монгольских народов*. Ташкент: 1928.
3. Томанов М. *Қазақ тілінің тарихи грамматикасы*. Алматы: 1986.
4. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. *Қазіргі қазақ тілі. Фонетика. Лексика*. Алматы, 1975.

Қ. Сембиев. Өз-Замахшаридің «Мукаддимат ал-адабы» туралы.

5. Есбосынов Е.З. *Ескі қыпшақ тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері* (Абу Хайян еңбегі бойынша, XIVғ.) [Мәтін] : фил. ғыл.кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. Алматы, 2006. - 26 б.
6. Құрышжанов Ө., Жұбанов А., Белботаев А. *Құманша-қыпшақша жиілік сөздік*. Алматы, 1978. – 277 б.
7. Махмуд Қашқари. *Түрік сөздігі* / Құрастырған: А.Егеубаев. – Алматы, 1997. – 590 б.
8. Айдаров Ғ. *Көне жазба ескерткіштерінің тілі*. Алматы, 1986. –183 б.

УДК - 821.512.142.0-21

**ОСОБЕННОСТИ ИСТОРИЗМА ХУДОЖЕСТВЕННОГО
МЫШЛЕНИЯ В БАЛКАРСКОЙ ПРОЗЕ**
FEATURES OF ARTISTIC THINKING HISTORICISM IN BALKARIAN
PROSE

А. САРБАШЕВА*

Резюме

В статье исследуется проблема историзма художественного мышления, особенности его проявления в процессе развития балкарской прозы. В работе дается целостный взгляд на эволюцию историзма от составляющих компонентов до его полного функционирования в творчестве национальных авторов.

Ключевые слова: Историзм художественного мышления, балкарская литература, эволюция, характер, конфликт, связь времен.

Summary

The article examines the problem of the artistic thinking historicism, especially its manifestation in the process of Balkar prose development. The paper gives a holistic view of the evolution of the historicism, from the components to its full operation in the works of national authors.

Keywords: The art thinking historicism, the Balkar literature, evolution, character, conflict, times connection.

Историзм мышления в литературах народов Северного Кавказа нашел свое выражение в многообразных формах: в стремлении к философскому охвату времени, в постижении национального характера, в соотношении временных пластов – прошлого, настоящего и будущего в жизни народа и изображении событий давно прошедших лет, которые оцениваются сквозь призму современного бытия с позиций того, чем эти явления были и чем они стали. Принцип историзма как универсальное явление в целом способствует глубокому художественному осмыслению реалий действительности.

Балкарская литература в контексте многонациональной литературы приобрела определенную значимость в силу

* доктор филологических наук, доцент, Кабардино-Балкарский институт гуманитарных исследований, Нальчик/Кабардино-Балкарская Республика.
doctor of philological sciences, docent, Kabardin-Balkar Institute of Humanitarian Researches, Nalchik, KBR, alenasarb@mail.ru

формирования в ней историзма художественного мышления. Прежде чем окончательно сформироваться, он прошел долгий путь развития от составляющих элементов до его целостности. Имеются в виду такие компоненты принципа историзма, как связь времен, психологизм, художественный конфликт, которые начали определяться в балкарской словесности на заре ее зарождения, по ходу развития проявляясь все полнее и глубже.

На первом этапе существования профессиональной балкарской литературы (1930–1950 гг.) доминировал альтернативный принцип изображения. Такой прием художественного воссоздания действительности предполагал внимание к отличительным внешним деталям, к местному и временному специфическому колориту. Альтернативный принцип использовался на фоне двух единств – прошлого и настоящего. Соприкосновение эпох писателями преподносилось не в качестве закономерного процесса смены одного исторического периода другим, а в плане сопоставительно-сравнительном. Изображая историю, балкарские авторы старались подчеркнуть отличия «светлого» настоящего от «темного» прошлого, при этом начисто отрицая последнее, что нарушало основные принципы историзма для эстетически значимых феноменов. Такая «связь времен» была характерна для произведений молодых писателей, первые творческие шаги которых совпали с революционными преобразованиями в обществе: «Чьи эти две могилы?», «В огне», «Прошли времена» С. Хочуева; «Бекир» Б. Гуртуева; «Камни помнят», «В теснине» О. Этезова; «Горные орлы» Ж. Залиханова; «Мурат» М. Шаваевой.

«Художественное переживание истории в лучших своих образцах всегда тяготело к открытию диалектической связи времен, к воссозданию полноты исторического времени в судьбе человека и народа, – пишет Казбек Султанов. – Сегодня мы отчетливо осознаем, что только в проникновении в глубинную суть отшумевшей истории может сказаться опыт современности и, с другой стороны, что подлинно современным может быть только тот взгляд на историю, который отмечен желанием постичь вчерашний день в его драматических противоречиях как предпосылку и исток дня сегодняшнего» [1, 132].

Проблема диалектической взаимосвязи прошлого и настоящего свое полноценное разрешение находит в романах, написанных в конце

XX – начала XXI вв.: «Воля», «Тяжелые жернова», «Мост Сыйрат» А. Теппеева; «Большая Медведица», «Голубой типчак», «Белое платье» З. Толгурова, «Крепость Шамсудина» Э. Гуртуева и др. Писатели в эпицентр своих повествований выдвигают персонажей с различным отношением к исторической памяти (Каншау, Карча, Кочар, Ордан из «Воли» А. Теппеева; Билекчиев Мухтар, Байчо из «Тяжелых жерновов» А. Теппеева; Казак, Нух, Аслан, Каспот из «Большой Медведицы», Чиппо, Халимат из «Голубого типчака» З. Толгурова). Романисты проверяют своих героев в экстремальных обстоятельствах, когда чувство уважения к прошлому проявляется у каждого из них индивидуально. Авторы художественно подтверждают, что нарушение законов памяти оборачивается трагедией, чревато потерей всего святого, потерей человеком самого себя. Историзм в понимании художника заключается не только в точном освещении минувшего. Он проявляется в умении писателя извлечь из соприкосновения времён актуальные выводы, «прочитать» в разрозненных судьбах и размышлениях героев важнейшие черты породившей их действительности.

Внутренняя связь того, о чем пишут балкарские прозаики, с современностью составляет одну из особенностей их эпических произведений. В национальной литературе наблюдается тенденция обращения «к неизведанным ранее жизненным пластам в истории народа: она стремится обобщить и выявить их сущность, подчиняя главной своей задаче – осмыслению современности через историю взаимоотношений человека и среды» [2, 169]. В основном авторы заостряют свое внимание на проблеме борьбы за выживание нации. Эта тема охватывает несколько исторических периодов: борьба за новое мироустройство, когда люди металась в хаосе происходящих событий и погибали в острых конфликтах между революционными преобразованиями и старым укладом жизни; Великая Отечественная война; насильственная депортация балкарского народа в Казахстан и Среднюю Азию.

Такое ярко выраженное единство времен отразилось в романах «Голубой типчак», «Белое платье», «Хутай» З. Толгурова и «Мост Сыйрат» А. Теппеева, в повестях и рассказах «Алые травы» З. Толгурова, «Человек и камень» А. Теппеева, «Черный ворон на белом снегу» Э. Гуртуева, «Асият», «Последний день недели», «Повесть, найденная в сундуке» Х. Шаваева. Писатели новой формации тонко чувствуют неразрывную «связь времен».

Историзм художественного мышления неотрывен от умения увидеть историю, «осевшую» в психике человека, трансформирующую его сознание, его мысли и чувства. Потому важнейшей его составляющей является искусство психологического анализа, цель и назначение которого – художественное и логически последовательное раскрытие социальной правды характера, развитие его содержательности, освещение динамики внутренней жизни человека и системы его связей с миром.

Психологизм как один из главных компонентов принципа историзма представляет собой постижение душевного переживания человека в сложном взаимодействии со всем, что его окружает, помогая тем самым художнику ярко изобразить важнейшие черты той или иной эпохи. Глубина его изучения определялись самим временем. Произведения балкарской прозы, написанные в период 30-х – 60-х годов прошлого столетия, во многом были лишены этого качества, что объяснялось увлечением писателей внешней стороной событий, при котором душевные переживания героев оставались за рамками художественного повествования. Литература, созданная в 1970 – 1980-е годы, ознаменовалась не стремлением авторов к охвату объемного круга явлений, а глубиной анализа, диалектической связью характера с реалиями жизни. Эта тенденция была обусловлена необходимостью показать героя во всей полноте обстоятельств не только общественных, исторических, но и личных, в «движении» его внутренних качеств («Алые травы», «Эрирей» З. Толгурова; «Пересоленный чурек» А. Теппеева; «Новый талисман» Б. Гуртуева; «Тропинка» Б. Гуляева). Данная ориентация характерна в целом для литературного процесса народов Северного Кавказа, в котором происходит глубокое переосмысление принципов фольклорного сознания и фольклорной поэтики, влияние последних «полностью подчиняется индивидуальной стиливой манере и эстетическим привязанностям художника, решению той или иной конкретной творческой задачи» [3, 43]. Другими словами, в литературе региона наблюдается переход на позиции научного, художественного историзма.

В конце XX века в литературном процессе наблюдается дальнейшее углубление проявлений историзма художественной мысли и психологизма. В романах «Воля», «Тяжелые жернова» А. Теппеева, «Большая Медведица» З. Толгурова глубоко и всесторонне

изображается процесс осмысления человеком противоречивой действительности, процесс формирования определенного отношения личности к конкретной социальной и национальной реальности. И именно стремление балкарских писателей показать историю народа через «внутреннее» движение человека, его мыслей и чувств дало возможность рационально использовать пространство большой прозаической формы.

Проблема психологизма тесно связана с проблемой характера. Нормативная эстетика являлась главным тормозом для его успешного художественного изображения. Задача психологической разработки характера была обусловлена заранее predetermined расстановкой персонажей. Характер главного героя изображался односторонне, при этом гиперболизировались те или иные его качества.

При художественном решении данной проблемы современный писатель четко представляет своего героя, не оторванного от временного пространства и общественной жизни. Он сталкивается с вопросами, которые органически связаны с пониманием историзма: каким должен быть герой, в каких поступках, мыслях должен проявляться его характер. Авторы романов не наделяют своих главных действующих лиц заранее выверенными чертами. Характер каждого из них сложен, противоречив. Так, например, как и все люди своего времени, и Каншау («Воля» А. Теппеева) и Казак («Большая Медведица» З. Толгурова) поднимаются по непредсказуемым ступеням жизни; они ошибаются, раскаиваются, прозревают.

На начальном этапе развития профессиональной балкарской прозы художественный конфликт носил строго межклассовый характер. Он строился на столкновениях «хороших» и «плохих» людей, которые определялись идеологическими убеждениями и сословной принадлежностью.

На следующих ступенях развития литературного процесса писатели не увлекаются внешними конфликтами. Их произведения базируются на внутренних противоречиях персонажей, сложно и многоаспектно мотивированных. «Развитие эстетического сознания обуславливает смещение идейно-эстетических акцентов художественного воплощения конфликта в северокавказской прозе в сторону рассмотрения событий эпохи в тесном сопряжении их не только с психологической, но и духовной, этической сферой жизни героев» [4, 11]. В этом плане определенный интерес представляют

«Тропинка» Б. Гуляева, «Кремни» А. Теппеева, «Последний день недели» Х. Шаваева. В опубликованных в начале 1970-х годов эпических произведениях «Эрирей» З. Толгурова и «Пересоленный чурек» А. Теппеева характер художественного конфликта обуславливается глубиной художественного постижения авторами изображаемой эпохи – периода коллективизации. Авторы находят тот жизненный, социально-общественный конфликт, в котором и развёртывается борьба двух принципиально разных взглядов на проблемы руководства сельским хозяйством, на нормы общественной жизни.

Романы «Воля», «Тяжелые жернова» А. Теппеева, «Большая Медведица» З. Толгурова, появившиеся в последней четверти XX века, отличаются полифонизмом конфликтных линий. При этом главная коллизия определена: основу «Воли» А. Теппеева и «Большой Медведицы» З. Толгурова составляет межклассовый конфликт. В «Тяжелых жерновах» А. Теппеева действия базируются на отношении народа к немецко-фашистским захватчикам и предателям Родины. Романисты на фоне конфликтных ситуаций развивают художественно важные стороны действительности, включая в сферу творческого исследования и противоречия национальной психологии, проявляющиеся в исторических перипетиях.

Современная балкарская проза разнообразна по тематике, жанровой специфике, по способам изображения действительности. Для лучших произведений характерно углубленное внимание к слабо исследованным на предыдущих этапах литературного процесса художественным проблемам. В частности, это вопросы эволюции характеров героев, их обусловленность как исторически сложившимися обстоятельствами, так и внутренним духовным потенциалом, заложенным в самом человеке. Отсюда и углубленный психологизм в изображении героя времени, анализ тех жизненных явлений и ситуаций, которые способствуют развитию его характера и сознания.

По справедливому признанию литературно-критической мысли, и как показывает практика, наиболее активным и востребованным писателем на современном этапе является Зейтун Толгуров, чье детство (как и других балкарских писателей А. Теппеева, Х. Шаваева, Э. Гуртуева и др.) в силу исторически сложившихся обстоятельств (депортация) прошло в Казахстане. Его творчество определило пик развития балкарской прозы и вобрало в себя арсенал художественных

средств и приемов, выработанный национальным эстетическим мышлением. Одним из очевидных художественных достоинств его эпических произведений «является высокое коммуникативное качество, и при всей сложности его повестей и романов они остаются понятными и близкими читателю» [5, 706].

Формирование историзма мышления в балкарской художественной литературе позволило «раскрыть человека во времени и действующего в мире, изменяемого миром и изменяющего мир, человека, активно воссоздающего самого себя, исторически сложившегося человека» [6, 148].

В романах последних десятилетий («Голубой типчак», «Белое платье», «Хутай» З. Толгурова, «Мост Сыйрат» А. Теппеева, «Собачья свора» Х. Шаваева) осуществлен реальный синтез острой социальной и нравственной проблематики. Многообразие персонажей, данных в сложном переплетении общественно-этических конфликтов – не просто один из компонентов исторического процесса, а скорее генерирующая среда последнего, так как именно в столкновении человеческих типов реализуется трагическое начало жизни общества в целом. В произведениях современных авторов сюжет развивается в нескольких временных плоскостях и пространственных планах: его архитектоника соответствует изменившемуся статусу национального эстетического сознания и знаменует переход к крупным прозаическим формам, в которых художественно осмысляются глобальные проблемы этносов, их языковой и субстратной культуры.

ЛИТЕРАТУРА

1. Султанов К. К. *Динамика жанра (Особенное и общее в опыте современного романа)*. М.: Наука, 1989. 151 с.
2. Сарбашева А. М. *Балкарская драматургия: этнофольклорная традиция и эволюция жанра*. Нальчик: КБИГИ, 2009. 240 с.
3. Мамиева И. В. *Пути развития художественного историзма современной осетинской прозы // Вопросы осетинской советской литературы*. Орджоникидзе, 1981. С. 41-52.
4. Мамиева И. В. *Проблема художественного историзма в современной осетинской прозе: автореф. дис. ... канд. филол. наук*. М., 1985. 24 с.
5. *Очерки истории балкарской литературы*. Нальчик: ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 г.», 2010. 808 с.
6. Фокс Р. *Роман и народ*. М.: Гослитиздат, 1960. 247 с.

УДК 82.-1:82.1(470.6)

**ОСМЫСЛЕНИЕ ДЕПОРТАЦИИ В ПОЭЗИИ КАРАЧАЕВЦЕВ И
БАЛКАРЦЕВ**
UNDERSTANDING OF DEPORTATION IN THE KARACHAY-
BALKAR POETRY

Ф. УЗДЕНОВА*

Резюме

На материале карачаево-балкарской поэзии освещена тема депортации; проанализированы факторы, влияющие на трансформацию художественного сознания; исследована жанровая специфика произведений о выселении.

Ключевые слова: Поэзия выселения, депортация, лиро-эпическая поэма, документализм, фактологическая основа.

Summary

The topic of deportation is presented on the materials of Karachay-Balkar poetry; the factors influencing the transformation of artistic consciousness are analyzed; the genre specificity of the works about the eviction is studied.

Keywords: Poetry about the eviction, deportation, lyric-epic poem, documentary, factual basis.

Тема депортации в карачаево-балкарской поэзии – это область чрезвычайно важного исследования трагической судьбы горских народов, насильственно высланных в Среднюю Азию. Долгое время она по политическим мотивам замалчивалась; сегодня является одной из злободневных в современной литературе и требует глубокого, в конкретике и реалиях, объективного подхода к показу «былого». Многие ученые – историки, литературоведы, публицисты, критики занимаются исследованиями в данной области (Х. Сабанчиев, А. Тетуев, Н. Кагиева, Ф. Байрамукова, Т. Хаджиева, Б. Берберов, М. Чотчаева и др.); сняты фильмы; созданы художественные произведения (романы: «Мост Сыйрат» А. Теппеева (1993), «Голубой типчак» З. Толгурова (1993), поэмы: «Выселение» А. Суюнчева, «Черная пашня» М. Ольмезова, баллада «Камень Карчи» Н. Хубиева и др.).

* кандидат филологических наук, Кабардино-Балкарский институт гуманитарных исследований, Нальчик-Кабардино-Балкарская Республика.

Candidate of philological sciences, Kabardin-Balkar Institute of Humanitarian Researches. Nalchik, KBR. ligidov75@mail.ru

Большинство произведений строится на оппозиции Родина – Чужбина. Категория времени в них, по словам Т. Хаджиевой, очень подвижна [1, 47]. Думы, воспоминания, сны о родине явились источником вдохновения для горских поэтов: К. Кулиева – «Сказать мне «Чегем» – словно «счастье» сказать!», А. Турклиева – «Карачай – любовь и боль моя», М. Кудаева – «О Балкария: В имени этом – свежесть утра, прохлада реки!», А. Акбаева – «Кавказ! Ты дом и колыбель моя».

Поэтическое повествование о Холаме, горной реке, свидетельнице потрясений и произвола - лейтмотив стихотворения А. Созаева «Песня выселения». Метафоричность мышления, удачный подбор образных конструкций позволили автору живописно обрисовать состояние речушки, в одночасье лишившейся сосуществующих еще в недавнем прошлом жителей гор.

Ой, Холам черек, ол толган черек,
Къаяга кесин урады,
Халкъыны ызындан къарап Дыхтауум
Жиляу жыр айта турады

Ой, река Хулам, ой полноводная река
Бьется о скалу,
Смотря вослед своему народу мой Дыхтау
Плачевную песню поет.

(Подстр. перевод здесь и далее – Ф.У.)

Поэзия выселения А. Турклиева также пронизана ностальгическими мотивами. Использование приемов аллитерации, гиперболизации придало большую остроту эмоциональным переживаниям поэта при передаче чувства тоски по своей родине, родному краю, оставшемуся за тысячи километров: там, где «на вершинах слышен турий свист», где «бьют нарзаны в роце красных тисов, среди тюльпанов диких и нарциссов» и воздух где «как сердце горца чист» (поэма «Он вырвался из ада»).

Лирико-философская поэма «Алма-Атада чагъадыла алмала» («Зацвели яблони в Алма-Ате») С. Мусукаевой – произведение с выраженной психоэмоциональной нагрузкой. Две страшные трагедии вобрала судьба героини Фатимат – войну 1941–1945 и выселение, унесших жизни ее супруга и четырех сыновей. Сквозная мысль

произведения - нереализованные мечты, связанные с возвращением на историческую родину.

Умут да, жулдуз кибик, батды,
Алай батды жазны ариу кюнюнде.
Туман болуп, босагъа ташха жатды,
Тауну, тешню тынгылата кюйюне.

Желание погасло, как звезда
На ясном небосклоне.
Превратившись в туман, распластавшись на камне у порога,
Обратив к своему горю гору и холмы.

Смысловую полифонию в поэме создает «разложение» лирического «голоса» на воспоминания, сновидения, ожидания. Ретроспективно героиня воскрешает прошлое.

...Родное Чегемское ущелье, под сенью абрикосового дерева резвятся ее дети. Стройные девушки с коромыслами спускаются к реке. Возвратился после окончания учебы старший сын Мухаммат. В глазах отца, супруга ее, гордость. (Столкновение времен, их взаимопересечение – характерный прием в творчестве национальных поэтов).

Фрагментарно автор знакомит с героями и обстоятельствами их жизни (части 5, 6, 8). Но в замысел поэта входит, в большей степени, чувственное отражение действительности, переживание ее лирическим героем. Афористически метко поэтесса выражает подлинное состояние героини в моменты смятения и тревоги:

Эсде кьалгъан - сау болмагъан жарады...
Эсде тургъан-кечилмеген бир азап.

То, что в памяти остается - не заживающая рана...
То, что в памяти – непрощенная обида.

Тоска по родине навечно отлилась в мыслях Фатимат. Снами и воспоминаниями жива ее душа, исполненная радости и отчаяния. На веса положены сердце родной Балкарии, оставшееся там, у подножия великого Эльбруса, и благословенная цветущая Алма-Ата. Радужным мостом (*связующее* между Минги-Тау и Ала-Тау) объяты эти два составляющих понятия «родина».

Алма-Атада чагъадыла алмала
Гюлден толуп,тегюледи тегерек
Минги тауда эрийдиле туманла,
Ууакъ болуп,таза болуп ариу кек...

В Алма-Ате поспевают яблоки,
Вокруг полно цветов.
На Эльбрусе тают туманы,
И чистым становится небо.

Следует отметить, что тема раздвоенности чувства – безграничной любви к своей исторической родине (влекущая сердцем естественная потребность в воссоединении с нею) и степным просторам, не менее любившимся за столь длительное сосуществование – находит выражение, в основном, в творчестве поэтов, которых условно, по определению литературоведов, называют «детьми репрессированных родителей». В их числе и автор этой поэмы. Многие из «детей» остались там, прикипев к земле, которая и стала для них родиной, ибо другой они не знали, не успели узнать, или были слишком малы, чтобы помнить. Вернуться на вотчину для них – значит... отправиться в неизвестность.

Без преувеличения можно сказать, что поэма С. Мусукаевой – новый неординарный подход к изображению исторической действительности: через призму мыслительной деятельности героини показано внутреннее эмоционально-психологическое состояние человека, ввергнутого в отчаяние, сопряженное с трагической двойственностью души. Наполнение фактическим материалом подчинено целям ретроспективного воссоздания той действительности, которая являет истинный покой и ощущение полноты бытия. А это – исконная земля, Родина. Несмотря на то, что «заявлен» главный герой, и существует объектное пространство, настоящий объект изображения – это эмоция, движимое автором чувство, вложенные в уста и сердце Фатимат. В ее образе черты сотен горянок, унаследовавших горечь разлуки, порывы тех, кто не в состоянии превозмочь боль сердца и «зов» земли предков.

Следует отметить, что поэзия выселения, несомненно, имеет под собой историко-документальную основу. Устами очевидцев слагались песни-кюу, поэтами старшего поколения создавались

лирико-публицистические произведения, отражавшие драматические реалии истории народа, поэтами современности психологически осмысливались факты и «разрушительные» (в первую очередь, для души) последствия национальной катастрофы. С этой позиции поэма М. Ольмезова «Къара сабан» («Черная пашня») – объемное, лиро-эпико-драматическое произведение с национально-онтологической проблематикой и документальной основой.

Поэма состоит из 13 частей. Символично обращение к «Минги Тау» (воплотившем в своем объектном универсуме представление о Родине) в начале «повествования». Минги-Тау и Беш-Тау эл (пять горских обществ) – свидетели трудной судьбы народа (нашествие Чингиз-хана, налет крымских ханов, мухаджирство и другие моменты истории края).

- Минги-Тау, сен анданмыса чал?
- Хау, андан ма, жашым.
- Эльбрус, от того-то ты сед?
- Да, сын, оттого.

Эпическое повествование выводит нас на одного из главных героев поэмы. Махмут, уважаемый в народе человек, в свое время был активным участником борьбы за Советскую власть, в горах он организовал колхоз. Его жизненный девиз – «В единстве – мощь» («Бирликде – тирилик»). Работая не покладая рук, вырастил трех сыновей. Но надежда и ратовство за светлое «завтра» обернулись для него разочарованием и болью: «Тюзлюкню къамчилеп, / кешинлеп, / О терслиг ат ойнатхан заман!» («Время, когда справедливость избита нагайкой, / стреножена!»)

...Репрессии, тюрьмы, массовые аресты... Сыновья Махмута на фронте. Первый удар по сердцу матери – погиб сын Мурат. А второй... восьмое марта 1944. Офицер срывает одеяло со старого Махмута, не дав сделать глотка айрана, торопит в дорогу.

И здесь, с особой силой, «вступают» трагические излияния людей, ввергнутых в пучину беззакония, отчаянно устремивших свои взоры к высшим силам (прием лиризации):

Бу зарауатлыкъны керюп,
Бахсан суу къутурмады къалай,
Элия да урмады къалай?!
Бу зарауатлыкъны керюп,
Аргыкълыкъ бюгюн таулада той
Этерик, къутсуз бетин ачып.

Увидев такой произвол,
Как река Баксан не всколыхнулась,
Молния не ударила как?!
Насилие сегодня в горах
торжествует, обнажив безобразное лицо.

В истории развития балкарской поэзии использование данного приема наблюдается в произведениях преимущественно балладного характера. (К примеру, у К.Отарова: «Почему небо и земля допустили это?!» («Бледнолицая девочка»). Эмоциональное напряжение достигается, главным образом, риторическими обращениями и восклицаниями. Иногда они сочетаются, как в нашем случае, и тогда достигается желаемый эффект усиления мысли и чувства лирического субъекта. Эпифора также «содействует» максимальной концентрации на объекте, придавая большую выразительность его передаче («Бахсан суу къутурмады *къалай*, / Элия да урмады *къалай?!*») [2, 59].

...В траурном молчании горы. Что это? Возможно ли? Небо, расколовшись на кусочки, упало на землю?! Пожар ли охватил пять Горских обществ?! Авторская мысль целиком и полностью движется в драматическом ключе, до предела накаляя атмосферу происходящего.

... Эшелон трогается. ... Кульминация и...развязка:

Атылып
къалгъан
къуру
бешик
тебренди...

Брошенная
пустая
колыбель
качнулась...

Образ покачивающейся пустой колыбели имеет магическую генеалогию, связанную с представлениями народа о кармических процессах жизни. «По народному поверью покачивание пустой колыбели табуировано, ибо это может привести к трагедии вырождения... Колыбель – это архетипический образ «гнезда» человека и человечества в целом, и его раскачивающаяся

опустошенность – это символ угрозы опасности не только отдельному этносу, но и всем потомкам Адама и Евы» [3, 20].

...Опустели Карачай и Балкария. Поселок Эльбрус стал Елбузи, г. Карачаевск – Клухори.

... Барачные поселения, голод, справка о невыезде, комендантский режим.

В характерной для драматической поэмы манере выражается столкновение человека с трагическими обстоятельствами жизни, его переживаниями. Трагедийное начало обнаруживается не столько в сюжетоописании, сколько во внутреннем «монологе». Душевный дискомфорт и боль людей, испытавших унижение и горечь разлуки, передаются с помощью метафоры и сравнений: «Жангы Ай къара булутлада къалды, бичакъ жарача, къанай!/ Кюн чакъмады...»/ «Новый месяц в черных тучах остался, как ножевая рана кровотока! / Не настал день».

В основу поэмы положены реальные факты из истории жизни горского народа, насильственно высланного в Среднюю Азию. Материал подается в хронологической последовательности, привлекаются архивные документы. Каждая часть отслеживает определенный отрезок времени, связанный с конкретными событиями и героями («Уруш» («Война»), «Мазан» (по имени героя), «8-чи март 1944 ж.» («8-е марта 1944 г.»). Но есть и условно обозначенные главы: «Къара чеп» («Черный список»), «Къара сабан» («Черная пашня»), где лексема «черный» обладает особым накалом, обретая характерный фразеологический окрас («Биреуге къара сабан сюрюрге» – «Пачкать кого-либо, компрометировать»; «Къара чепге сал» – «Взять на заметку как неблагонадежного»).

Завершающая 13-я глава возвещает о справедливости, восторжествовавшей после 13-летнего произвола (автором приводится декларативный Акт Верховного Совета СССР о признании незаконными и преступными действия против народа, подвергшегося насильственному переселению).

«На сегодняшний день в отечественной культуре сложился эпос выселения со своими устойчивыми жанровыми признаками. Лирические, эпические и лиро-эпические произведения о депортации возникли как выражение исторического сознания народа, имея целью возвеличить социальные и нравственные идеалы народа» [3, 22].

ЛИТЕРАТУРА

1. Хаджиева Т.М. *Тема выселения в поэзии Кайсына Кулиева* //Сб. материалов научно-практ. конф. Нальчик, 1998. С. 47-52.
2. Узденова Ф.Т. *Современная балкарская поэма: тенденции развития*// Вопросы кавказской филологии. Нальчик, 2009. Вып. 6. С. 54-69.
3. Берберов Б.А. *Тема народной трагедии и возрождения в карачаево-балкарской поэзии*: автореф. дис.... к. филол. н. Нальчик, 2002.

**СКАЗИТЕЛЬСКАЯ ТРАДИЦИЯ НАРОДОВ ЯКУТИИ
ORAL TRADITION OF THE PEOPLES OF YAKUTIA**

Т. В. ИЛЛАРИОНОВА*

Резюме

В настоящей статье рассматриваются сказительские традиции народов Якутии (саха, эвенков, долган, эвенов), проживающих на территории Республики Саха и сопредельных территориях и сохранивших живые эпические традиции. В сказительской практике народов Якутии до сих пор сохранились мифологические мотивы в обучении сказительскому мастерству. В статье впервые рассматриваются реликтовые формы передачи, обучения и освоения эпических текстов в контексте сказительства тюркомонгольских народов.

Ключевые слова: Мотив, сказитель, Олонхо, сказительская традиция, тюркомонгольские народы.

Summary

The article deals with the traditions of the narration of folk tales of the Yakut peoples (Sakha, Evenks, Dolgans, Evens) which live in the territory of the Sakha Republic and adjacent areas and have kept alive the epic traditions. In the practice of the narration of folk tales of the Yakut peoples the mythological motifs in the teaching of the mastery in the narration of folk tales have still been preserved. In the work the relict forms of transfer, teaching and mastering of epic texts in the context of the narration of folk tales of the Turkic-Mongolian peoples are researched for the first time.

Keywords: Motivation, narrator, Olonkho, traditions of the narration, Turkic-Mongolian peoples.

В эпической среде поддерживалось представление об особых путях приобретения искусства сказителя. Этому не препятствовали известные всем свидетельства начального обучения, эмпирической передачи и усвоения опыта, факты длительной выучки мастеров. Даже, как утверждает современный узбекский фольклорист И. Н. Турсунов, были специальные дастанские школы «в Узбекистане, такие, как курганская, булунгурская, шерабадская, хорезмская и ряд других» [1, 143]. Эпическая среда с древних пор сохраняла веру в чудесные свойства слова и в то, что способности к овладению им и к его воспроизведению, в конечном счете, – независимо от реальности –

* доцент, Северо-Восточный федеральный университет им. М.К.Аммосова, Якутск-Республика Якутия.

Associate professor, North-Eastern Federal University M. K. Ammosov. Yakutsk-Republic of Yakutia. 445325@mail.ru

привносятся свыше, некими таинственными и предуказанными путями. Среди узбекских сказителей был обычай – «скрывать, у кого они учились, отрицать факт профессионального обучения, с тем, чтобы окружать свое искусство ореолом таинственности» [2, 118].

Рассказы на эту тему содержат немало стереотипов и носят характер международных. Параллели из средневековой европейской традиции (легенды об англосаксонском Кэдмонэ и о скальде Халбиорне, к которым поэтический дар является во сне и затем определяет их дальнейшую судьбу) привел В. М. Жирмунский; по его словам, в основе их лежит древнее представление «о чудесном внушении или наитии дара сказителя» [3, 397-398]. Б. Н. Путилов, специально изучавший эпическое сказительство, отмечает чудесное приобретение сказительского дара: «...в ряде этнических культур существовало прочное представление о приобретении эпического знания и исполнительского дара чудесным образом, через – наитие, и – вмешательство таинственных сил» [4, 44]. Отголоски той же веры обнаруживаются в сказительской традиции народов Якутии и соприкасающихся территорий. Сказители считаются избранниками божеств и духов. Возникновение олонхо и первое его исполнение обязано культурному герою Сээркээну Сэсэнэ, который стал одним из персонажей эпоса – мудрым советчиком главных героев [5, 14; 6, 193]. В старину доброе божество (айыы) сказало шаману, что он создает сказителя былин, чтобы избавить людей от скуки [7, 14]. Из этих мифологических представлений, вероятно, и вырос мотив чудесного наделения даром олонхо. По словам одного сказителя Н. Петухова (Усть-Алданский улус), «если ты не видишь во сне ночного олонхосута, из тебя не выйдет хороший сказитель. Я научился у него, когда сплю, каждую ночь приходит олонхосут с красным платком на голове и сказывает олонхо» [5, 20]. Примечательно в этом плане сообщение Г. М. Василевич, работавшей лично со многими сказителями в пору активного бытования фольклора. «В большинстве случаев рассказчики, от которых записывались эвенкийские тексты, помнили нимнгаканы с раннего детства, слушая их от матерей, бабушек – немножко шаманивших. Но один раз вышеупомянутый Кима сообщил мне таинственно, что кто-то нашептывает ему на ухо эти нимнгаканы. Нашептывание на ухо отмечалось эвенками как один из моментов, когда человек становится шаманом. Это, объяснили эвенки, – илдыды нашептывает ему на ухо песни. Он должен их петь» [8, 113].

Современный исследователь эвенкийской эпической традиции Г. И. Варламова утверждает, что женщины, сказительницы эвенкийского эпоса, в большинстве случаев проходили своеобразный – путь инициации, чаще всего через перенесенную болезнь, от которой избавлялись путем освоения мастерства исполнения героических сказаний, и приводит пример из рассказа сказительницы К. П. Афанасьевой: «К 29 годам она стала болеть – падучей болезнью, падать в обмороки. Ее бабушка была сказительницей эвенкийских нимнгакама нимнгаканов. В детстве К. П. Афанасьева усвоила от бабушки многие сказания, но не исполняла их на людях. Бабушка повезла ее к шаману, чтоб вылечить от припадков. Покамлав (чтоб узнать путь излечения), известный в то время шаман Федот Тимофеев указал путь избавления от болезни – она должна была исполнять при взрослой аудитории героические сказания в течение 7 дней. Так К. П. Афанасьева исцелилась и стала сказительницей – нимнгакаланом» [9, 10].

Ученый-фольклорист, повторяя рассказ К. П. Афанасьевой в другой работе, объясняет этот случай тем, что сказительство, как и шаманский дар, считались у эвенков избранничеством свыше. С этим поверьем тесно связано поверье о духе иччи у всех этнических группах Якутии. «Положение об избранничестве связано с тем, что у сказителя может быть свой дух-покровитель» [10, 42]. Г. И. Варламова приводит факты из жизни воинов-сказителей Великой Отечественной войны И. П. Павлова и Д. Н. Соловьева, которые были уверены в том, что пройти дороги войны целыми и невредимыми им помогло то, что они были нимнгакаланами и имели духов-покровителей [11, 42]. Олонхосут и народный певец, член союза писателей СССР Н. И. Степанов-Ноорой, сражаясь на фронтах Великой Отечественной войны, не раз исполнял олонхо перед земляками-воинами и также верил в существование духа-покровителя – иччи. Он был глубоко уверен, что только благодаря духу-покровителю, будучи тяжело раненным в бою, остался жив и вернулся на Родину.

Музыкально-повествовательные произведения нимнгакан, в которых совмещаются черты мифа, волшебной сказки и эпоса, обычно исполняются в период промыслового затишья перед жителями родовых стойбищ. Знаток старины Е. Д. Кудрин из Средне-Колымского улуса рассказал нам, что в былые годы, когда умирал почтенный старик, во время поминок слушали исполнение олонхо. Этот факт подтвердил и А. Н. Слепцов. Историк-краевед В. И. Ефимов

объясняет этот факт тем, что таким образом, исполняя олонхо во время поминок, открывали дорогу в Верхний мир. Видимо, среднеколымские якуты сохранили древний реликтовый обычай. До сих пор, когда умирает почтенный старик, даже молодой мужчина, обязательно забивают лошадь, предназначенную для этого случая, и исполняют специальный обряд «холдьюга», во время которого едят мясо забитой лошади, а то, что оставалось, раздавают приезжим для поминовения памяти усопшего, копыта, голову вешают около могилы на столбе или лиственнице. Затем организовывают исполнение олонхо, длящееся с вечера до рассвета. Естественно, в настоящее время эта часть поминок забыта.

Как пишут хакасские фольклористы М. А. Унгвицкая, В. Е. Майногашева, у хакасов было принято «приглашать хайджи в дом, где лежал усопший человек». Он пел всю ночь до наступления первых лучей рассвета, и в течение этого времени никто из присутствующих не должен был засыпать. Согласно позднему объяснению, исполнение эпоса помогало рассеять горе. Это больше соответствует древним понятиям, однако, существует другое толкование: усопший якобы до 40 дней не осознает своей смерти, душа его – хут стремится к людям, и исполнение эпоса должно помогать осуществить это желание [12, 56-57].

Приписываемые сказителям функции позволяют ставить вопрос о связях феномена сказительства с шаманством, эпоса – с шаманскими ритуальными текстами, а исполнение эпоса – с шаманским камланием. Соответствующие соображения мы находим у разных авторов. Множество фактов свидетельствуют о том, что героический эпос в эпической среде воспринимался одновременно в планах художественном, нравственном, историческом и практическом. Этот комплекс функций питался характерными для архаического традиционного общества представлениями об особых свойствах и особой силе слова и организованного этим словом эпического героического нарратива. Героический эпос на ранних этапах своей истории был включен в ритуально-мифологическую систему, занимал в ней свое место. По мере демифологизации и деритуализации эпического творчества оно не просто утрачивало свои исконные функции, но частью сохраняло их следы и пережитки.

В ряде известных нам традиций с эпосом, так или иначе, связаны представления о его воздействии на природу, на людей, на общество, на различные события. Считалось, что самым фактом

исполнения сказитель вступал в контакт с духами и божествами и мог воздействовать на них в свою пользу. Так поэзия сливалась с магией. От пения олонхосута Артамона сохли деревья и люди теряли рассудок [5, 16; 13, 593]. У долган сказители исполняли олонхо во время эпидемии: «Олонхо застилает глаза духу болезни, так что тот не замечает живых людей. Поэтому в старину заставляли рассказывать олонхо в – худые, с болезнями, годы. В старину же болезнь ходила запросто в человеческом облике» [14, 26]. И. С. Гурвич в работе «Культура северных якутов-оленеводов» приводит несколько преданий, записанных со слов С. Соломонова, А. Николаевой, Р. Герасимова, где рассказывается, что певцы-сказители во время эпидемии «воспевали и умилоствивляли оспу и корь» [15, 184-185]. У долган, напротив, «во время прилета гусей весной запрещают рассказывать былины – гуси пролетают по другим местам, также не заставляют рассказывать былины накануне охоты на диких оленей, чтобы последние не убежали, испуганные образами былин» [7, 16].

Наконец, исполнение эпоса играло магическую роль в борьбе с болезнями. У долган же «во время эпидемии заставляют вечером рассказывать хорошие былины, в которых несчастья героев кончаются счастливым исходом» [7]. В старину к одному сказителю вошла русская болезнь (оспа) и сказала: «– Укажи мне на людей, чтобы я могла съесть их. – Ладно, – ответил сказитель. И вот, после этого, стал говорить былину, направляя ее содержание в подземный мир, и, указывая рукою, отправил оспу в ту сторону. Через долгое время она вернулась обратно совершенно исхудала. С тех пор она дала слово, что никогда не станет показываться людям» [7, 15-16].

У тех же долган отмечен любопытный факт объединения усилий сказителя и шамана в борьбе с болезнью: сказителя зовут к больному, и он начинает петь, в то время как шаман укрывается тут же. «Когда сказитель доходит до того места, где абаасы (злой дух) начинает сражаться с героем доброго божества и последний начинает одерживать победу, тогда из больного выходит поедающий его абаасы, чтобы помочь побежденному в былине осилить героя божества. Вот только этого ожидает шаман. Увидев и узнав, какой это злой дух, он соскакивает и начинает камлать, уже зная, что может предпринять в данном случае» [7, 16].

Известный якутский олонхосут И. Г. Тимофеев-Теплоухов после смерти своих детей перестал рассказывать олонхо, боясь последствий [16, 606]. Позднее сам олонхосут рассказал фольклористу-

собирателю П. Н. Попову такой эпизод: «Я сказывал олонхо на свадьбе Лепчиковых, когда я затянул свою песню, вся медная посуда зазвенела, затем я вдруг заметил, что в такт песне из-под кровати вытягивается голова стерха до самого потолка. Дома случилось несчастье – почти одновременно умерли двадцатилетний сын и жена» [5, 18]. Фольклорист Г. У. Эргис, лично общавшийся с И. Г. Тимофеевым-Теплоуховым, писал о нем следующее: «Он в расцвете своего таланта прекращал на многие годы сказывание олонхо из-за суеверного предрассудка, согласно которому с хорошими олонхосутами и певцами будто бы состязаются злые духи-абаасы и из зависти вредят им. Иннокентий Гурьевич потерял всех своих детей и полагал, что такое горе постигло его за незаурядный сказительский талант: злые духи, позавидовав ему, лишили его счастья. Олохосут возобновил сказывание лишь в пожилом возрасте в 1930-х годах» [17, 187].

Г. М. Василевич отметила общие моменты в способах передачи сказов и камланий. Они «производились вечером и ночью при погашенном огне; манера передачи сказания и пения шамана во время камлания были одинаковыми (в процессе сказа слушающие иногда вторили пению сказителя; в камлании присутствующие также повторяли пение шамана); сказитель и шаман одинаково подражали голосам разных людей и животных, о которых они пели; сказители и шаманы должны обладать острой памятью. Вероятно, пережитком этой традиции был такой факт, что еще в начале XX века хорошие сказители были в роду или в большой семье, из которой выходили шаманы» [18, 158].

Как видно из биографических данных сказителей, записанные тексты которых вошли в первый сборник «Материалы по эвенкийскому (тунгусскому) фольклору», некоторые из них были шаманами, а все остальные были непосредственно связаны с ними кровными узами и именно от многих шаманов унаследовали умение исполнять нимнгаканы [19]. В традиции народов Сибири и Крайнего Севера зафиксировано немало фактов, указывающих на сходство в исполнительском творчестве шамана и эпического певца [4, 96-99]. К. Райхл приводит такой факт: кетский шаман, когда его попросили исполнить героическое сказание, начал петь шаманские гимны, раскачивался верхней частью тела, и приводил себя в состояние транса [20, 59].

Сказитель и шаман – два культурных типа, между которыми угадываются глубинные связи и, возможно, стадийная

преемственность. К. Райхл приводит сводку данных, согласно которым ряд терминов, обозначающих эпических певцов, этимологически связан с понятиями о шаманах [21, 62-66]. Г. М. Василевич совершенно правильно отмечает: «Общность корня термина нимнгакан со словами шаман, шаманить (нимнгакалан, нимнгаками) может говорить о былом совмещении функций сказителя и шамана у эвенков» [8, 6]. Г. И. Варламова, резюмируя непосредственные наблюдения знаменитой предшественницы, подчеркивает: 1) сказитель, как шаман, иногда покрывал голову платком; 2) подражая голосам зверей, имитировал их движения; 3) сказание, как и камлание, начиналось с вечера; 4) происходило при притушенном огне; 5) слушатели иногда подпевали сказителю, как при сказании в камлании шаману [22, 12].

Г. М. Василевич, обобщая собранный материал и личные наблюдения сказительской традиции нимнгакан, пишет: «Все эти факты свидетельствуют о первоначальной связи между сказителем и шаманом и совмещении этих двух профессий в одном лице, что характерно также для кетов, тюркских, монгольских и других народов» [8, 8]. В узбекском языке слово «башхи» означало – «знахарь, колдун, народный лекарь – шаман» и одновременно эпический певец. Якуты тоже знают слово «бахсы» – «учитель, лекарь, кузнец» [21, 131-132]. Эти факты указывают на то, что, возможно, «профессия сказителя лишь постепенно дифференцировалась из первоначальной связи с народным обрядом» [3, 402-403].

Терминологические соответствия касались и названий самих жанровых форм. У эвенков термин «нимнгакан» обозначал эпические жанры, но также и камлание. Производные от него слова могли значить: «камлать»; «просить пошаманить», «просить спеть сказание» и пр. [8, 157-158]. По результатам полевого наблюдения Г. И. Варламова пишет, что «если человек является исполнителем эпоса или шаманом, эти две функции в настоящее время разграничиваются и не смешиваются», и приводит слова исполнительницы нимнгаканов К. П. Афанасьевой: «Да, он и исполнителем нимнгаканов был, и шаманом был» [11, 6]. У якутов, как видно из биографических данных, олонхосу и шамана нередко совмещал один и тот же сказитель. Народный певец С. А. Зверев – Кыыл Уола прекрасно знал культовые песни шамана. Брат знаменитого олонхосу Н. А. Абрамова – Кынат одаренный шаман П. А. Абрамов – Алаадьы знал и исполнял олонхо [3, 23]. Фольклорист А. А. Саввин писал об олонхосуте Н. Е. Павлове

(Кобяйский улус): «По отцовской линии нет ни одного олонхосуа, а по материнской линии – десять поколений олонхосутов, семь поколений шаманов» [23, д. 840, л. 24]. Значит, сам олонхосут совмещал роль шамана.

По мнению известного эпосоведа Б. Н. Путилова: «Эволюция в восприятии эпоса, все больший интерес к нему как средоточию исторической памяти, героических идеалов, шире – кодексу этнической нравственности приводит к сдвигам и в отношении к носителям эпического знания и искусства. Мифолого-магические краски постепенно ослабевают, стираются, пути сказителя и шамана, знахаря, лекаря все более расходятся. Сказителям приписывается роль мудрецов, хранителей родовых преданий и заветов, мастеров по разрешению споров» [4, 67]. Вера в магическую силу слова, сохранение реликтовых обычаев, тяга к искусству сказителей, всеобщий интерес к эпосу как к феномену этнической культуры, отражающему чаяния и стремления создателей и носителей сказания, преклонение перед героическими подвигами богатырей у народов Якутии, а также народов, населяющих сопредельные территории, – все это проявления живой эпической традиции, сохранившейся до наших дней, хотя и в трансформированном виде. Таким образом, тщательно собирая в полевых условиях материалы по сказительской практике народов Якутии (якутов, долган, эвенов, эвенков), можно обнаружить весьма интересные мифологические мотивы и объяснения, касающиеся сказительского дара и опыта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Турсунов И. Н. *Поэтические школы народных сказителей* // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2010. № 3. С. 143-145.
2. Мирзаев Т. *Традиционные формы обучения узбекских народных сказителей* // Музыка эпоса: статьи и материалы. Йошкар Ола: Кн. изд-во, 1989. С. 116-124.
3. Жирмунский В. М. *Сравнительное литературоведение: Восток и Запад*. Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1979. 493 с.
4. Путилов Б. Н. *Эпическое сказительство. Типология и эпическая специфика*. М.: Восточная литература, 1997. 295 с.
5. Илларионов В. В. *Искусство якутских олонхосутов*. Якутск: Кн. изд-во, 1982. 128 с.
6. Ойунский П. А. *Якутская сказка (олонхо), ее сюжет и содержание* // Ойунский П. А. Сочинения. Якутск: Кн. изд-во, 1962. Т. 7. С. 128-204.

7. Попов А. А. *О жизни и устно народном творчестве долган* // Долганский фольклор. М. – Л.: Советский писатель, 1937. С. 7-26.
8. Василевич Г. М. *Исторический фольклор эвенков*. М. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1966. 399 с.
9. *Типы героических сказаний эвенков* / сост. Г. И. Варламова, А. Н. Мырсева. Новосибирск: Наука, 2008. 228 с.
10. Варламова Г. И. *Мировоззрение эвенков. Отражение в фольклоре*. Новосибирск: Наука, 2004. 186 с.
11. Варламова Г. И. *Эпические и обрядовые жанры эвенкийского фольклора*. Новосибирск: Наука, 2002. 376 с.
12. Унгвицкая М. А., Майногашева В. Е. *Хакасское народное поэтическое творчество*. Абакан: Хакасское отделение Красноярского кн. изд-ва, 1972. 312 с.
13. Серошевский В. Л. *Якуты: опыт этнографического исследования*. М.: РОССПЭН, 1993. 736 с.
14. Ефремов П. Е. *Долганское олонхо*: Якутск: Изд-во ЯФ СО АН, 1984. 132 с.
15. Гурвич И. С. *Культура северных якутов-оленьеводов*. К вопросу о поздних этапах формирования якутского народа. М.: Наука, 1977. 247 с.
16. *Строптивый Кулун Куллустуур: якутское олонхо*. М.: Наука, 1985. 608 с.
17. Эргис Г. У. *Очерки по якутскому фольклору*. М.: Наука, 1974. 402 с.
18. Василевич Г. М. *Материалы по эвенкийскому (тунгусскому) фольклору*. Л.: Изд-во ИНС ЦИК СССР им. П. Г. Смидович, 1936. Вып. 1. 290 с.
19. Василевич Г. М. *Ранние представления о мире у эвенков (материалы)* // Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. М.: Изд-во АН СССР, 1959. С. 154-161.
20. Райхл К. *Тюркский эпос: традиции, формы, поэтическая структура*. М.: Восточная литература, 2008. 383 с.
21. Попов Г. В. *Этимологический словарь якутского языка*. Новосибирск: Наука, 2003. 180 с.
22. *Сказания восточных эвенков* / сост. Г. И. Варламова, А. Н. Варламов. Якутск: ЯФГУ «Издательство СО РАН», 2004. 234 с.
23. *Архив Якутского научного центра СО РАН (АЯНЦ СО РАН)*. Ф. 5. Оп. 3.
24. Варламова Г. И. *Женская исполнительская традиция эвенков (по эпическим и другим материалам фольклора)*. Новосибирск: Наука, 2008. 230 с.
25. Кэптукэ Г. *Эпические традиции в эвенкийском фольклоре: очерки*. Якутск: Кн. изд-во, 1996. 134 с.
26. Ревуненкова Е. В. *Миф – обряд – религия*. М.: Наука, 1992. 214 с.

**ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АТА-МЕКЕНІ ЖӘНЕ ШЫҒУ ТЕГІ
МӘСЕЛЕСІ ТӨҢІРЕГІНДЕ
ON THE PROBLEMS OF GENETICS AND THE HOMELAND OF THE
KAZAKH PEOPLE**

Б. ҚЫЗДАРБЕКОВ*

Резюме

Қазақ халқының ата-мекені және шығу тегі (этногенезі) мәселелері өзектілігімен ерекшеленеді. Қазақ халқының ата-мекені мен шығу тегі жөнінде тарихнамада қарама-қайшы екі тұжырым қалыптасқан. Мақалада автор қазақ халқының шығу тегіне «автохтонды» және «көші-қон» тұжырымдамасын негізге ала отырып, ғылыми талдау жасаған.

Кілт сөздер: Этногенез, тарихнама, ата-мекен, автохтонды және көші-қон тұжырымдамасы, Ұлы дала.

Summary

The article discusses the «autochthonous» and «migration» concepts of origin of the Kazakh people, it is proved that the Great Steppe is the ancestral home and birthplace of the Turkic peoples.

Keywords: Ethnogenesis, historiography, «autochthonous» and «migration» concepts, Great Steppe.

Түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының ата-мекені және шығу тегі (этногенезі) мәселелері өзектілігімен ерекшеленеді. Ғылыми еңбектерде, «Қазақстан тарихы» оқулықтарында, сондай-ақ жай тарихты ұғынуда осы мәселелер төңірегінде кең тараған жаңылысулар мен бекіп қалған стереотиптер, күмән тудырмайтын ақиқатқа (аксиомаға) айналған ұғымдар, антитүріктік, еуроцентристік көзқарастар мол кездеседі.

Қазақ халқының ата-мекені мен шығу тегі жөнінде тарихнамада қарама-қайшы екі тұжырым қалыптасқан [1]. Біріншісі автохтондық (байырғы) тұжырым бойынша қазақтардың ата-бабалары Ұлы Даланың ежелгі тұрғындары – үнді-ирандық және сақ-скиф тайпалары болған. Отандас және қазақстандық ғалымдар сенімді түрде

* тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қарағанды мемлекеттік медицина университеті, Қарағанды/Қазақстан.

Doctor of historical sciences, professor, Karaganda state medical university. Karaganda-Kazakhstan.

E-mail: kyzdarbekov.01@gmail.com

қазақтарды қола ғасырындағы андронов тайпаларының (тур, хьон, сайрим, даха (даи) және ерте темір ғасырындағы сақ, үйсін, қаңлы, ғұн және т.б. тайпалардың ұрпақтары деп түсіндіреді.

Бірақ автохтонды тұжырымды қолдайтын ғалымдардың барлығы дерлік (оларға еуроцентристік көзқарастағы ғалымдар да қосылады) үнді-ирандық және сақ-скиф тайпаларын үнді-еуропалық халықтардың қатарына жатқызып, олардың үнді-иран тілінде сөйлегенін алға тартады. Сақ, скиф, сармат, үйсін, қаңлы тайпаларының түркі тілінде сөйлегені олардың қаперіне де кірмеген.

Екінші – миграциялық тұжырымды жақтаушылардың пайымдауынша, қазақтардың ата-бабалары Қазақстан территориясына тым кеш келген, ал қазақ халқы осы аймақтағы байырғы, көне тұрғындарға, яғни үнді-еуропалықтарға ешқандай қатынасы жоқ.

Еуроцентристік тұжырым бойынша Ұлы Даладағы, яғни Еуразияның далалық кеңістігінде мекендеген тұрғылықты қазақ, түрік, өзбек, татар, башқұрт халықтары қазіргі түркі тілінде тек біздің заманда ғана сөйлей бастаған. Оған дейін олар үндіеуропалықтар болған, неміс, швед, француз, орыстармен туыстас халық болған.

Бір қызығы, еуроцентристер түркі тілінің шығуын ортағасырдан бастайтыны (VI ғ). Сонда, Солтүстік Америка, Австралия, Шумер, Кіші Азияда, Балқанда тұратын байырғы халықтардың сөз қорларында ондаған, жүздеген түркі сөздерінің болғанын немен түсіндіреді екен. Татар ғалымы А.Карамуллин [2], балқар ғалымы И.Мизиев [3] және т.б. соның ішінде О.Сүлейменов [4] аты аталған елді-мекендегі халықтардың түркі тілінде сөйлегенін дәлелдегені мамандарға белгілі. Тіпті, христиандардың «Библиясында» [5] Нұх пайғамбар туралы аңызда, оның үш баласының бірі – Иафеттен тарайтын ұрпақтың: Ашкеназдың, Рифаттың және Тарғытайдың түркі халықтарының ата-бабасы деп босқа айтылмаған ғой. Тіпті, орыс-славян халықтарының сөздік қорындағы «айқын» немесе «көзге көрінбейтін» («невидимые тюркизмы») түркі сөздерін қайтеміз. Бұл айтылғанның барлығы Алтайдан Солтүстік Қара Теңіз, Дунайға, Карпатқа дейін ес білетін заманнан түркі тілдес халықтардың мекендегеніне дәлел болатыны сөзсіз. Қазіргі қазақ, түрік және басқа да халықтар «көк түріктердің» ғана ұрпағы емес.

Түркілердің алғашқы отаны – Еділ мен Жайық аралығында өмір сүрген қорған мәдениетін құрған «шұңқыр», «үңгір» және «қима» тайпаларының [6], сондай-ақ Арқайым-Сынтас қала өркениетін құрған энеолит тайпаларының да ұрпағы екенін айтқанымыз жөн.

Қазақстан территориясындағы көне дәуірге жататын жәдігерлерді тамаша білетін «Туран – колыбель древних цивилизаций» атты монографияның авторы А. Қ. Нарымбаева, бұлтартпайтын фактілердің, мысалдардың негізінде, түсінікті және тартымды тілмен, қазіргі Қазақстан территориясының көне қалалық өркениеттің алтын бесігі болғанын, сонымен қатар, адамдардың да, табиғи апаттардың да, зиянды әсерінен аман қалған, тамаша сақталынған Арқайым қаласы оңтүстік Орал мен Қазақстанның, кеңірек айтқанда, көне Тұранның қола ғасырындағы тарихына, ғалымдарды жаңаша қарауға мәжбүр еткен әлемдік мәдениеттің, көне дәуірдің бірегей ескерткіші болып табылатынын тамаша дәлелдеп бергенін айтқанымыз дұрыс болар [7].

Шартты түрде Арқайым-Сынтас қала өркениеті деп атаған, бұл мәдениеттің уақыты – б.з.д. IV-II мыңыншы жылдар. Ғалымдардың айтуынша, Арқайым-Сынтас мәдениеті әлемдегі ең көне мәдениет. Ол андронов мәдениетінен 1-2 мың жыл ерте пайда болған. Ол шумер қалалық өркениетінің ізашары болып есептеледі.

Көне Тұранға Арқайым-Сынтас өңірі ғана емес, сондай-ақ Сары-Арқа (Орталық Қазақстан), Солтүстік және Шығыс Қазақстан, Алтай, Оңтүстік Қазақстан және Жетісу да кіреді. Нақ осы Тұранда – көне түркілердің ата-мекенінде энеолит дәуірінде, адамдар алғаш рет жабайы жылқыны қолға үйретеді, бірінші боп дөңгелекті және соғыс арбасын жасайды, металлдың құпиясын жақсы білген тур тайпалары мысқа қалайыны қосып қоланы алады. Көне грек, көне еврей, көне гот, санскрит тілдерінде металл «jes», «ais», яғни «жез» деп және «қалайы» деп аталған. Олай болса металды-қоланы ойлап тапқандар пратүркі тілінде сөйлейтін энеолит тайпалары (Ботайлықтар) болған. Бұл факт Ұлы Даладағы үндіеуропалық кезеңнің мүлдем болмағанына біздің көзімізді жеткізеді [8]. Олардың қола және ерте темір ғасырындағы қол жеткізген жетістіктерін айтпағанның өзінде көне түркілердің (пратүркілердің) энеолит дәуіріндегі құндылықтарының бір өзі адамға өте мықты әсер қалдырады. Күн қаласы – Арқайымды, оның ғажайып қала өркениетін құрғандар осы шумерлердің (саг-гиг тайпаларының – Б.Қ.) ата-бабалары Тұранның энеолит тайпалары болуы әбден мүмкін. Таяу Шығыстағы түркі ареалының болуы, осы жерде, сондай-ақ Кіші және Орта Азияда, біздің заманымыздан көп бұрын, кейбір географиялық объектілердің жалпы түркі аттарына ие болғанын, кейініректе олардың кейбіреулері жеке өз аттарымен аталғанынан байқауға болады. Мәселен, Кіші Азияда «Тавр» деген атпен белгілі таулар («Понт Тавры», «Малоазиялық – Кіші Азиялық Тавр»)

кездеседі. «Тавр» - түркілердің екі сөзінен тұрады: «тау» және «ер». Тау адамы деген мағына береді. Қырымда Тавр таулары бар екенін білеміз.

Қардан ағарып көрінетін жартасты ертеректе «Краукас» («ағарған жартасты таулар») деп атаған. Осыдан «Кавказ» шығады. Кейбір өзендерді гректер «Оксий» түркіше «Ақсу, таза су» деп атаған, «Аракс» (арық су), «Танаис» (тыныш су) деген мағына береді. Сөйтіп, ресми тарих ғылымының Алдыңғы және Кіші Азияда, көне түркі ареалы болмаған және алғашқы түркілер бұл маңға тек б.з. XI ғасырында ғана келді деген тұжырымның шындыққа мүлдем жанаспайтынына көзіміз жетті.

Жоғарыда келтірілген мәліметтерге ден қойып талдау жасасақ, түркі тілдері өздерінің лексикалық тамырымен ғасырлардың тереңдігіне кететінін байқаймыз, сондай-ақ көне замандағы түркі тілдес халықтар-пратүркілер, бір-бірімен байланыссыз немесе өзара байланыста, біріңғай көне этномәдени қабатты құрап, әлемнің әр түрлі бөліктерінде тұрғанына куә боламыз. Энеолит, қола ғасырында ерте көшпелілер дәуірінде (ерте темір немесе сақ-скиф дәуірі), Ұлы Далада мекендеген тайпалардың, халықтардың о бастан түркі тілдес екендігін дәлелдейтін салмақты аргумент келтіруге болады. Грек, парсы, қытай, көне еврей тілдерінде тайға таңба басқандай сақталынып қалған тайпа мен кісі аттары: арий (түркі тілінде – «ар», «намыс», «абырой», «тазалық», «пәктік» деген ұғымды береді, тур – «туран», «түркі әлемі», «Түркістан», сайрим – «сарматтар», даха(даи) – «адайлар», сақ («қассақ» - «нағыз сақ», иш-күз – «ішкі ғұз», «ішкі тайпа»); Таш-ғұз – («тысқары ғұз», «сыртқы ғұздар»); ал, тысқары ғұздарға кіретін, массагет, исседон, аргиппей, аримаспы тайпаларының түркі тектес екенін Геродот, «Авеста», Фирдоуси («Шахнамә») жазып кеткен; Үйсіндердің, қаңлылардың, ғұндардың түркі тілдес екенін Қытайдың Батыс өлкені (Сиюйді) арнайы зерттеген император Ву-Дидің елшісі, миссионер Чжан-Цянь және де Сыма Цянь мен Бан Гу растайды. Олардың түркі екендігін скифтердің («ішкі-ғұздардың») патшасы – Ишпакай, оның немересі – Мәди, Солтүстік Қара Теңіз жағалауындағы құл иеленуші Скиф мемлекетінің патшасы – «Атей» (б.з.д. IV ғ.). нұх пайғамбардың немерелері; Ашкеназ («ішкі ғұз»), Рифат және Тагарма (түркі тілдес хазарлардың ата-бабасы – Б.Қ.); Бильгамеш – («дана», «білімді», «білгіш» - шумерлердің көсемі); Сақ мемлекетін құрған – Алп Ер Тунга (Афрасиаб) (б.з.д. VIII ғ.) Шу қаған және т.б. кісі аттары дәлелдейді.

Еуроцентристік тұжырымға сәйкес Қазақстан территориясында үндіеуропалық кезең болған. Академик М.Қ.Қозыбаевтың дәуірге бөлу кестесіне жүгінсек, қазақ өлкесінде түркі кезеңі нақты VI ғ. басталады. Бір қызығы түркі тілдес ғұндар бұл кестеден тыс қалған. Ес білетін дәуірден VI ғ. дейін Ұлы Далада, яғни Алтайдан Еділ-Жайыққа, Солтүстік Қара Теңіз жағалауларына дейінгі орасан зор территорияда еуроидтың антропологиялық типке жататын үндіеуропалық халықтар тұрған көрінеді. Бұдан Ұлы Далада үндіеуропалық кезеңнің болғанын байқаймыз.

Еуроцентристік көзқарасты жақтайтын көптеген ғалымдар, Шығыста (Азияда) орын алған ірі құбылыстар мен процесстерді, үндіеуропалық, нәсілдерің тарихи ролімен байланыстырады. Үндіеуропалықтар артта қалған, дөрекі, жабайы неолит және энеолит халықтарын адамзаттың даму сатысына қосқанын өздерінің тарихи миссиясы деп санаған.

Еуроцентристік концепцияны ең бірінші болып сынға алған, түркі халықтарының өзіндік орны бар екендігін тарихта барша жұртқа әйгілі еткені үшін, кезінде жапа шеккен (10-15 жыл түрмеде отырған) атақты тюрколог Л.Н.Гумилев: «Еуроцентристке» «бүкіл әлем-тек Еуропаның варварлық перифериясы (шеткі аймағы – Б.Қ.)» [9] деп бекер ашуланбаған болатын. Еуроцентризмнің және антиюркизмнің (түркі іліміне қарсы) апологеттері (мадақтаушылары) «үнді-ирандық көшпелілер» атты теорияны ойлап шығарады, шын мәнінде «үнді-ирандықтар» деп аталатын отырықшы тайпалардың бір мезетте көшпелілер бола қалуы мүмкін емес екендігін, әрбір маман жақсы біледі. Шындап келсек, табиғатта бірде-бір көшпелі ирандық болмаған. Иран тайпалары отырықшы халықтардың қатарына жатады.

Еуразияның далалық аймағын (б.з.д. IV-I мың ж.ж.) жаппай «үндіирандық мекенге» айналдыру барлығымыздың, соның ішінде жастардың, студент қауымының қазақтардың көне тарихын дұрыс қабылдауға кері әсерін тигізгені сөзсіз. Осындай идеологиялық ашытқыдан бірнеше ұрпақ рухани тәрбие алып өскені белгілі. Олар дүниеге тек еуропалықтардың көзімен қарауды әдетке айналдырады. Орыс-кеңес тарихшылары өсіп келе жатқан жас ұрпақтың санасына, тарихқа имперлік, еуроцентристік, самодержавиелік-орыстық көзқараспен қарауды енгізуге тырысқанын біз білеміз. Ең сұмдығы, мұндай сорақылық тек қана тарих пәнінің еншісі болып қалған жоқ. Сонымен бірге көркем әдебиет, кино, театр, бейнелеу өнері сияқты рухани салаларға да кері әсерін тигізді. Қаншама ұрпақтың санасы

уланды, қаншама ұрпақ, әсіресе қазақи рухы жоқ, ұлттық салт-дәстүрден хабары шамалы «ұлттар лабораториясы» болып саналатын Қазақстанда «интернациональдық» тәрбие алған қаншама ұрпақ әлі де болса еуроцентристік, көзқарастан арыла алмай жүр десеңізші! Мектептерге, колледждерге және жоғарғы оқу орындарына арналған оқулықтардың авторлары менің ойымша, ең алдымен оқулықтардан аксиомаға айналған еуроцентризм «рухын» құртуы керек, өйткені одан нәсілдік идеологияның жаман «исі» шығатыны ақиқат.

Орыс-кеңес тарихшыларының, ғалымдарының ішінде отарлық саясатқа қызмет еткен «ұлтшыл-патриоттар», жасырын шовинистер әлі де көптеп кездеседі. Олардың кейбіреулері Еуразия даласының тұрғылықты халықтарының тарихи ролін кемсітіп, үндіеуропалықтардың, соның ішінде славяндардың, орыстардың ұлылығын, айбындылығын шарықтау деңгейіне жеткізіп көрсеткісі келетіні шындық. Осы бағытта мақсаттарына жету үшін олар Ұлы Даланы кемсітіп, өздерінің өткенін дәріптеуді мемлекеттік деңгейге дейін көтеріп қарастырады. Еуроцентристік-ғалымдардың, ұлтшыл-патриотизмі кейбір кездерде тіпті шовинизмге өтіп кететіні белгілі.

Президент Н.А.Назарбаев «Тарих толқынында» атты еңбегінде «тарихқа деген бұл сияқты көзқарас еуроцентризм мен кеңесцентризмнің тұрақтанған дәстүрімен тікелей байланысты. Байырғы ұлы бабаларымыздың ұрпағы ретінде, біреудің шайнап бергенін малдану бізге жараспайды. Сондықтан да, өткенімізге, бүгініміз бен болашағымызға жалтақсыз жанар тіктейтін мезгіл жетті» деп, мұндай кертартпа көзқарастарды әрдайым сынға алуды ұсынады [10].

Атына және аруағына бас иіп, табынатын ата-бабаларымыз үндіеуропалықтар болды, олар осы аймақтың көне тұрғындары емес, бұл жерге тым кеш келген «келімсектер» деп пайымдауларының өзі, біздің түркілік сана-сезімімізді кемсіту және ұлттық құндылықтарымызды қорлау, осы орасан зор, қазына байлыққа толы, киелі жерді сыртқы жауларға бермей, қасық қаны қалғанша шайқасқан бабаларымыздың төккен қаны мен маңдай теріне түкірік шашу болып табылады.

2004-2006 ж.ж. арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасына сәйкес тарихшылар, жазушылар қауымы қаншама жылдар қордаланып қалған ойлар мен пікірлерге көңіл бөліп, сараптамалар, талдаулар жасауға кіріскені белгілі. Тарихқа байланысты зиялы қауымның ойын белгілі ғалым Рахманқұл Бердібай

төменгі сөзбен білдіреді: «Нағыз тарихымыз әлі жазылған жоқ!». Академик ағамыз ғылыми оралымға медициналық «клиникалық өлім» деген ұғымды енгізіп, Қазақ рухын клиникалық өлімнен тірілту керек, ол үшін көп жұмыс істеу керек, ең бастысы тарихымызды қайта жазуымыз керек. 5 мың жылдық даңқты тарихымызды оқулықтарға кіргізбесе болмайды [11], – дейді. Академик Р.Бердібаев оқушыларымыз ертеңгі осы мемлекеттің патриотына айналсын десек, олар тарихты білетін болсын деп біздерге аманат қып тапсырған еді.

Рухы тапталған, тарихы танымастай бұрмаланған, құлдық психологиядан, отарлық езгінің сарқыншақтарының әлі де болса арыла алмаған бірден-бір халық біздер, қазақтар шығармыз.

Осындайда тәуелсіз үнді мемлекетінің негізін қалаған Джавахарлар Нерудің, жаулап алынған халықтардың тарихын жаулап алушылар жазады. Көбінесе олардың версиясы үстем болады, деген сөзі еске түседі [12].

Жаулап алушылардың арнайы тапсырмасымен жазылған тарихымызды, заман талабына сай қайта жазуымыз керек екендігі айдан ашық. Тәуелсіздік Қазақстан жылдары жазылған «Қазақстан тарихы» оқулықтары [13], кеңес дәуірінде еуроцентристік, ұлы державалық шовинистік пиғылда жазылған еңбектерден алыс кеткен жоқ. Себебі қазақтардың өте бай, тамыры тереңге жатқан тарихын, қазақша білмейтін, қазақтардың салт-дәстүрінен, әдет-ғұрпынан, психологиясынан, менталитетінен, ұлттық сезімінен хабары жоқ, қазақи рухтан жұрдай «шала қазақтар» мен орыс ғалымдар, әдетте орыс «көзілдірігі» арқылы, орыс көзқарасы тұрғысынан жазған. Олар оқулық тұрмақ, қазақша шыққан мәліметтерді, деректерді пайдаланып, оларға сілтеме жасап бір ғылыми мақала жаза алмайды. Бұдан шығатын қорытынды, олар орыс тілінде жазылған, еуроцентристік тұжырымдарды, моноцентристік көзқарастарды, пайымдауларды қайталауға мәжбүр болады. Қазақтардың ата-мекені, шығу тегі сияқты күрделі тақырыптардың зерттеу объектісі ретінде әлі күнге дейін қарастырылмауының, қазақтардың тарихының басқа да «ақтаңдарының» беті ашылмауының негізгі себебінің бірі осында.

Шындап келсек, қазақ халқының өте бай, тамырын тереңнен алатын, шынайы тарихы, әлі жазылған жоқ. Кеңес үкіметі және Тәуелсіз Қазақстан жылдарында жазылған академиялық бес томдық «Қазақ ССР тарихы» мен «Қазақстан тарихының» (2010 ж.) I-томдары еуроцентристік көзқарас бойынша жазылған. «Ақтаңдақтар» әлі де болса баршылық. Соңғы жылдары шыққан «Қазақстан тарихының»

басты ақтандақтарының бірі – қазақтардың ата-мекені және олардың шығу тегі (этногенезі) мәселелерінің мүлдем қарастырылмауы. Бұл мәселені шешудің бірақ жолы бар, ол – энеолит, қола ғасыры және ерте темір дәуірі кезіне, жоғары деңгейде мән беріп, терең ғылыми зерттеулер жүргізу. ҚР президенті Н.А.Назарбаев «Хроника человечества» атты 1200 беттік кітапта, сонау палеолит дәуірінен бергі ұлан-байтақ қазақ даласындағы небір ғаламат тарихи оқиғалар ауызға алынбайды, деп өкінішін білдірген болатын. «Әлемнің зиялы қауымы, өкінішке орай, бұларды білмейді. Осы үшін кімге өкпелеуге болады... Тек өзімізге өзіміз өкпелеуіміз керек. Біз өз тарихымызды өзгелер тұрмақ өзімізге де таныта алмай келе жатқан халықпыз. Зерттемесек, жазбасақ, жарияламасақ кім не деп таниды? Қалай мойындайды? Жарайды кешегі жағдай белгілі. Қазір алаңдайтын ештеңе жоқ. Жазыңыздар, жариялаңыздар» дей келе «Қазақстанның әрбір азаматы... өзінің арғы-бергі тарихи жолын ой елегінен өткізіп: «Кеше кім едік? Бүгін кіміз? Ертең кім боламыз?» деген мәселелер төңірегінде ойланулары қажет. Қазақ тарихы адамзат шежіресінің құрамдас бөлігі екенін ғылыми тұрғыдан дәлелдеп, Қазақстан жеріндегі ежелгі (энеолит, андронов) тайпаларының, ерте темір дәуіріндегі сақ, үйсін, қаңлы, ғұн мемлекеттерінің, ортағасырлық мемлекеттердің (Батыс Түрік және Шығыс (II-Шығыс) Түрік түргеш, қарлұқ, қарахан, оғыз қағанаттары, Дешті-Қыпшақ, Жошы, Шағатай, Үгедей ұлыстары, Алтын Орда, Ақ Орда, Ноғай Ордасы, Моғолстан, Көшпелі-өзбектер, Сібір және Қазақ хандықтары) болашақ қазақ халқымен (ұлтымен) сабақтастығы деген мәселелердің әлі де болса терең зерттелмегеніне көңіл аударып, осылардың әрқайсысына арнайы монографиялар жазылса да артығы жоқ. Осы ежелгі мемлекеттердің барлығы да бүгінгі қазақ елінің бастауы, түпқазығы. Біз олардың заңды мұрагеріміз. Қазақ даласында қазақтан өзге халық ту тігіп, Орда құрған емес» деп Елбасы Н.А.Назарбаев дұрыс айтқан еді [14]. Қазақтардың ата-мекені тек қазіргі Қазақстан жерімен шектелмейді. Олар Ресейдің шекаралас облыстарында, Өзбекстанның Бұхара, Жызақ, Ташкент облыстарына, Қарақалпақстан, сондай-ақ Шығыс Түркістан жерлерінде қамтиды.

«Қазақ Даласының, Қазақтардың көне тарихын саудаға салып, біздің осы өлкенің ең байырғы тұрғындарымыз екенімізге күмән келтіргісі келетіндер табылады» [15] дей келе Н.А.Назарбаев біздерге тарихшыларға, археологтарға қазақтардың ата-мекенін, шығу тегін

нақты анықтап, олардың осы жердің ежелгі тұрғындары аборигендері екендігін нақты дәлелдеуді тапсырғанын байқаймыз.

Мемлекеттік хатшы Марат Тәжиннің ҚР ұлттық тарихын зерделеу жөніндегі ведомстволық жұмыс тобының кеңейтілген отырысында жасаған баяндамасында (2013 жылы 4 маусымда), ендігі жерде тарихшы фактілерді тізбелеп, суреттеп отырушы, оқиғаларды тек «тіркеуші» емес. Ендігі жерде тарихшы «пайымдаушыға» - зерттелетін уақыттың ішкі мағынасына ой жіберетін ғылымға, фактілерді жай зерттеп қана қоймайтын, нақты қоғамның құндылықтарын, жөнжосықтарын, моралін «түсінуге» қол жеткізетін ғылымға айналуға тиіс деп, тарихшы ғалымдарға бағыт-бағдар жасайды. Ұлттық тарихты зерттеу, ұлттық тарихи сананы қалыптастыру мәселелеріне ерекше мән берілді [16].

Марат Тәжиннің баяндамасынан шығатын қорытынды, біздер тарих мамандары-тарихшылар мен археологтар, лингвистер мен басқа да тарихқа қатынасы бар ғалымдар, өзіміздің тарихымызды одан да ары тереңге, жете зерттеуге бағыттап, өткенімізге мақтанышпен қарауға мүмкіндік беретін тарихи және философиялық концепциялар жасауымыз керек. Заман талабына сай тарихымызды қайтадан қарап, түсіндіруіміз керек. Тереңде жатқан рухани тамырларды тауып, тарихымыздың мазмұнын тереңдетуіміз керек, барлық тарихи және мәдени байлығымызға, құндылықтарымызға жаңаша, сын көзбен қарап, қазақтардың ата-мекені, шығу тегі (этногенезі), мемлекеттерін құруы және дамытуы мәселелері төңірегінде қалыптасқан еуроцентристік көзқарастардан арылуға бағытталған зерттеулер жазуымыз керек. Өзіміздің өткенімізден, қазақтардың ұлт ретінде сақталынуын қамтамасыз ететін, жарқын болашағымызға негіз іздеуіміз керек. Біз өткен тарихты бүгінгімізбен байланыстыра отырып, өткенді бүгіннің құндылықтар терезесінен қарап зерттеуіміз керек. Шындап келсек, қазақтардың көне тарихын, қазақи рухы бар, ұлтжанды нағыз мамандар жазуы керек. Белгілі археолог, таихшы, 90 жасты алқымдап қалған, ақсақалымыз У. Х. Шалекенов: «Көшпенді деп айдар тағылған халықтардың ішінен шыққан, өз халқының менталитетін білетін ғалымдарды тыңдамай мұхиттың арғы жағында (Америкада – Б. Қ.) өмір сүріп отырған А. М. Хазанов сияқтылар (оның ішінде орыс-кеңес тарихшылары, археологтары да кіріп кетеді – Б. Қ.), түріктердің ғасырлар бойына пайда еткен өркениетін, жалпы менталитетін қалай білсін. Олар қолдарына тиген деректерге сүйеніп, көшпелілердің тарихы туралы бал ашып жаза береді. Бұндай түрік

тарихының «маманымыз» деп жүргендер, сол халықтардың тілін де білмейді. Солай болса, түрік халықтарының, соның ішінде қазақ халқының тарихын солар жазып бере ме? Біздіңше, әр халықтың төл тарихын өзінің ішінен шыққан перзенттері жазу керек» деп, төл тарихымыздың болашағына алаңдаушылығын айқын сездіреді [17].

Қазақтардың түп-тамыры – көне түркі тарихы. Олай болса көне түркілер тарихына көбірек көңіл бөлуіміз керек. Ұлы Далада ес білген заманнан өмір сүрген арий, тур, хьон, сайрим, даха (даи), массагет, исседон, аримаспы, аргиппей, сақ (скиф), сармат, алан, үйсін, қаңлы тайпаларының шығу тегін, қай тілде сөйлегенін, еуроцентристердің кертартпа, антитүріктік көзқарасынан аршып алсақ, қазақтардың нақты, шынайы тарихын жазуға мүмкіндік алар едік.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *История Казахстана. Народы и культуры.* – Н.У.Масанов, Ж.Б.Абылхожин и др. – Алматы, 2001. 57-58 б.б.
2. Карамуллин А. *Тюрки и индейцы Америки* – Истоки происхождения: Алматы, 2004. 24-84 б.б.
3. Мизиев И. *Шаги к истокам этнической истории Центрального Кавказа.* Глава III... *Зарождение традиционной культуры тюркских племен.* Нальчик. 1966. – 15 б.
4. Сулейменов О. *АзиЯ.* Книга благонамеренного читателя. – Алма-Ата. 1975
5. *Библия.* Из книги пророка Иеремии. ВДК. 1947. №1 274 б.
6. Қыздарбеков Б. *Көне Тұранның ежелгі тарихы.* – Монография. Қарағанды. 2013. 59 б.
7. Нарымбаева А.К. *Туран – колыбель древних цивилизаций:* научные издания А.К.Нарымбетовой. – Алматы, 2009. 156 б.
8. Қыздарбеков Б. *Көне Тұранның ежелгі тарихы (Жаңаша көзқарас).* – Монография. Қарағанды. 2013. 59-61 б.
9. Гумилев Л.Н. *Мені еуразиялық деп атайды.* – Алматы, 8 б.
10. Назарбаев Н.А. *Тарих толқынында.* –Алматы, 1999
11. Бердібай Р. *Ұлттық рух тамыры тарихта* // «Жалын» журналы, 2004. 2-5-б.
12. Джавахарлар Неру. *Открытие Индии.* кн. I – М., 1989. 307 б.
13. *Қазақстан тарихы. Очерктер.* –Алматы, 1993; *Қазақстан тарихы (ежелгі дәуірден бүгінге дейін) 5 томдық.* –Алматы, Атамұра, 2010.
14. Назарбаев Н.А. *Қазақтың бүкіл тарихы – бірігу тарихы, тұтастану тарихы*// Қазақ тарихы. 1998. №3, 5-8-бб.
15. Назарбаев Н.А. *Қазақтың бүкіл тарихы – бірігу тарихы, тұтастану тарихы ...* 8-б.
16. Тажин М. *История должна объединять* // Актуальная политика №3. 2013 г.
17. Шалекенов У.Х. *Көшпелілер тұжырымдамасы қайта қарауды қажет етеді* // Жалын. 2004. №11. Қараша. 11-б.

ОНОМАСТИКА ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮР ONOMASTICS AND NATIONAL TRADITION

М.МЫРЗАХМЕТҰЛЫ*

Түйіндеме

Қазақтың ономастикалық жүйесі – тек қана дәстүрлі тіл байлығына ие. Алайда жалқы есімдер жасалуының дәстүрлі моделі апатты жағдайға ұшыраған. Бұл жағдай Ресей патшалығының отарлау саясаты мен Кеңес билігінің идеологиясы бөгде идеологиялық есімдердің енуіне себепкер болды. Нәтижесінде қазақ ономастика жүйесінің ұлттық ерекшелігі мен түпнұсқалығы зардап шекті.

Кілт сөздер: Ономастика, топоним, түпнұсқа, ономастика жүйесі, ұлттық дәстүр.

Summary

This article examines traditional model of formation of the Kazakh proper names, marked, that the Kazakh onomastic system traditionally possesses exceptional riches of language receptions. However the traditional model of onomastic formation is exposed to pernicious influence. The *Colonial Politics of Russian Imperialism* and ideology of soviet power assisted in the massed introduction of the alien ideological proper names. Originality, national specific of the Kazakh onomastic system has been suffered as a result.

Keywords: Onomastics, toponym, original, onomastic system, national specific.

Бүгінде дәстүр мәселесі – ең өзекті (ядро) мәселе ретінде қоғамдық ойдың бар саласында сөз етіліп, жаңғыра көтерілуде. Өйткені дәстүр, традиция (лат.сөзі tradition – передача) бір халықтың ғасырлар бойы жасаған ғұмырында қалыптасқан әдет-ғұрып, салт-сана, ұлттық дәстүрлерінің сақталып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыруында зор мән-мағына бар. Осы себептен де халық ұлттық дәстүрдің ұрпақтан ұрпаққа кедергісіз өтіп отыруына ерекше мән бергендіктен, «уықты ұстайтын басқұр, халықты ұстайтын дәстүр» деген мақал арқылы білдіріп отыратыны бар. Басқыншы жау атаулының бәрі де (қытай, парсы, грек, араб, монғол, қалмақ, орыс) қазақ жерін жеті рет таптап өткенде, елді мекен, жер атаулары мен антропонимдеріне өздерінің қанды іздерін қалдырып отырған.

* филология ғылымдарының докторы, профессор, Шымкент-Қазақстан.
Doctor of philological sciences, Professor, Shymkent-Kazakhstan.

Бұл күрделі мәселені біздер Евразия құрлығында өмірге келген алапат тарихи үш иіріммен және ономастикада орын тепкен топонимдердің өзгеру жолындағы тарихи жеті қабатымен тікелей бірлікте алып қарайтын боламыз.

Жалпы түрік халықтарының (49 халық) ономастика саласындағы дәстүрлі жер, су, елді мекен атауларының табиғаты не себепті жеті рет өзгерістерге түсіп, осы салада қалыптасқан халықтың тарихи жады есебіндегі ұстанған дәстүрлері өзгере берген. Осы өзгерістердің себебін ғылыми тұрғыдан танып білгенде ғана шындыққа көзіміз жете бастайды.

Түрік халықтарының тарихи тағдыры, көбінесе, өз басынан өткізген Евразия құрлығында үш рет болып өткен алапат тарихи иірімдердің тарту күшіне тікелей байланыста жатыр.

Бірінші алапат тарихи иірім б.ж.с. бұрынғы VII ғасырдан б.з. 751 жылы Талас өзенінде болып өткен Қытай, Араб империясы мен Түркеш қағандығы арасындағы ұлы шайқасқа дейінгі кезеңді қамтиды. Бұл кезеңде Тұран-Иран арасында болып өткен шайқастар да қамтылады.

751 жылғы Таластағы ұлы шайқаста Араб империясы мен Түркеш қағандығы одақтасып, бетпе-бет келген Қытай армиясы тас-талқаны шығып жеңілген соң, бірінші алапат тарихи иірімнің тарту күші әлсіреп күрт тоқталды.

25 ғасырдан астам уақытқа созылған бұл алапат тарихи иірімнің тарту күшінде біздер де, қытайлар мен парсылар да шыркөбелек айналып, жер үшін талас-тартыстың шеңберінен шыға алмадық.

751 жылы ғана түрік халықтары бұл иірім шеңберінен босанып шыққанда, біз халқымыздың халықтық жадымызды, барлық салт-сана, әдет-ғұрпымызға, дініміз бен тілімізге де, ділімізге де дақ түсірмей, ұлттық дәстүрімізді бүтіндей сақтап таза шықтық. Елді мекен жер атауларымыздың да табиғи болмысын бұзбай шықтық. Бұл – түрік халықтарының ұлы жеңісі еді.

Енді түрік халықтарының тарихи тағдыры пайда болған екінші алапат тарихи иірімнің тарту күшіне түсіп, мұсылмандық, араб-парсы әлемінің шеңберіне ауысты. Ислам дінін қабылдап, тұңғыш рет маргиналды санаға ауыстық. Араб басқыншылары заманында алғаш

рет халықтық дәстүріміз бен ономастика саласында елеулі өзгерістер бой көтерді. Ислам идеологиясын үстем ету үшін арабтар жергілікті халықтың ойма жазуын істен шығарып, араб жазуын енгізді. Тұрандағы Бұхара қаласынан басқа елді мекен жер атаулары, халық атаулары түгел өзгертіліп арабшланды. Антропонимде де кітап (Құран) ашып ат қою дәстүрі орнықты. Тәңірлік наным, сенім, салт-санада да өзгерістер болып жатты. Топоним саласында 4-қабат деп аталатын арабтық қабат жерімізге өз таңбаларын салудай-ақ салып жатты. Осы себепті де Абай: «Ол күнде Наурыз деген бір жазғытұрым мейрамы болып, наурыздама қыламыз деп, той-тамаша қылады екен. Сол күнін «Ұлыстың ұлы күні» дейді екен. Бұл күнде бұл сөз құрбан айтына айтылады. Ол уақытта жаңа дінге кірген соң енді бір Бұқарадан басқа шаһарлардың да, жер сулардың да, халықтың да бұрынғы аттарын бұзыпты. Сондықтан да болғанға ұқсайды. Әйтеуір сонан соң қазақ аталыпты» (Абай, 2-том, 2005, «Жазушы» баспасы, 156-бет), - деп тарихи шындықты тап басып көрсететіні бар.

Топонимдегі 5-қабат – монғолдар, 6-қабат – қалмақтар қазақ елді мекен, жер атауларына азды-көпті қанды іздерін қалдырса да, арабтар мен орыстардай біржақты оспадарсыз тоңмойын арсыздыққа барған жоқ.

XVIII ғасыр басында Евразия құрлығында Ресей мен Қытай империясы қалмақтармен одақ құрып, түрік халықтарының, әсіресе, қазақ, ноғай жерін жаулап, осы екі халықты жер бетінен жоюға арналған, саналы түрде мақсат қоя отырып іске кіріскен геноцидтік саясатын жүргізе бастады. Саяси мақсатының басты құралы - «жабайыларды жабайылардың қолымен қыру» сияқты отаршылдардың ең жауыз, шектен шыққан тәсілін қолданды. Міне осы кезден бастап тарихи алапат үшінші иірімнің тарту күші дүниеге келді. Бүгін де түрік халықтары мен Ресей, Европа халықтары осы тарихи алапат үшінші иірімнің шеңберінде шырқөбелек айналып, ғұмыр кешіп келеді. Бірақ бұл үшінші иірімнің 15 одақтас республикалар тәуелсіздік алуына байланысты қарқынды тарту күші әлсіреп, баяулана бастағаны сезілуде.

Ресей империясы ұстанған дәстүрлі **басты саясат** – орыстан өзге халықтарды шоқындырып, орыстандыру саясаты Иван Грозный патшалық еткен заманда қызу қолға алынған болатын. Кеңестік қызыл империя дін атаулыға қарсы болып, атеистік жолды ұстануы себепті, Ресей патшалығы қолданған православие дініне шоқындыру талабын алып тастап, 192 халықты түгел орыстандырып, бір саяси организмге

айналдыру саясатын ұстанып отаршылдық саясаттың кәнігі мұрагері болып шыға келді. Ақыры осы саясат ССРО-ның түбіне жетіп құлатты. Барлық бүгінгі орыс билігі ССРО-ны қайта қалпына келтіру идеясынан бас тартпай отыруы – оны кері кетіретін құбылыс екенін сезінер түрі жоқ. Қазақтарға шоқындыру саясатын Ресей ерте кезден ұстанды. 1865 жылы Александр патша қазақтарды дінге шоқындырып орыстандыру туралы раскриптіге қол қойды. Орыстандыру үшін, әрине, қазақтардың ұлттық салт-сана, әдет-ғұрыптық дәстүрлі ұстанымдарын жойып, халықтың тарихи жадын шайып, мәңгүрттенген тобырға айналдыруды мақсат тұтты.

Қытай идеологтары көшпелі түрік халықтарын жаулап алуға болады, бірақ оларды дәстүрлі әдет-ғұрпынан тайдыру мүмкін емес десе, орыс миссионерлері оларды шоқындырып орыстандыруға болады деп қарап, осы жолға мемлекет қаржысын қанша қажет болса, сонша аянбай жұмсаудан тартынбады.

Ал кеңестік билік қазақ халқының көшпенділік болмысында қалыптасқан ұлттық дәстүрін, ұстанған әдет-ғұрпын, салт-санасын феодалдық-байшылдық, артта қалған құбылыс деп, жастарды одан безіндіруге күш салды. Мысалы, М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы қыз ұзату, келін түсіру, ас беру, ұлттық киім үлгісінде жастарды суреттеуін артта қалған ескілікті дәріптеу деп әдебиет полициялары қатаң сынға алды. Қазақ тілінде жердің, елді мекеннің табиғатқа үйлестіре қойылатын атаулардың қалыптасқан ұлттық дәстүрін бұзып, оларды адам атына қойылатын византиялық дәстүрді зорлықпен ендіре бастады. Өйткені қазақ дәстүрінде макротопонимдерге адам аты қойылмайтын, ілуде бір микротопонимдерге ғана кісі атына қойылатын ұлттық дәстүрлерді отаршылдық топонимдермен алмастыра бастады. Осы сырттан енген жат дәстүр бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның ономастикадағы үйреншікті дәстүріне айналып кетуіне етіміз үйреніп кеткендей. Мысалы, ірі аудандық, қалалық, тіпті облыстық макротопонимдерге ұлттық дәстүрді бұзып, аудан орталығы мен облыстық қалалардың өзіне де адам атын қойып жатырмыз. Мысалы, Жамбыл облысы, Байғанин ауданы, Сәтбаев қаласы, Төле би ауданы, Байзақ датқа ауданы деп бастырмалатып жатырмыз. Бұл – топонимдік ұлттық дәстүрді белден басу емес пе? Мұндай келеңсіз әрекетке тарихта космополиттенген, мәңгүрттенген, артын ойламайтын құлдық санаға ұрынған пенделер ғана бара алады.

Мұндай келеңсіз көрініс антропонимдік атауларда да үдеп барады. Арабтар алғаш рет дәстүрлі қазақша кісі аттарын кітап ашып (Құранды пайдалану) қою арқылы кісі аттарын арабтандырған болса, бүгінде балаға, қыздарға ат қойғанда, орысша, европаша, тіпті үндіше қойып, ұлттық антропонимдерді былықтырып жатуы – ономастикадағы сауатсыздық дер едік. Мен бір оқыс мысал келтірейін, ойланып көріңдерші. Өмірде, әрине, Қазақстанда жасайтын европалықтардың біреуі де қазақ атын қоймауының сыры неде? Немесе Европа, Ресейді былай қояйық, қазақтың әндерін бір европалықтың айтқанын естісем құлағым керең болсын. Керісінше, біздер олардың әндері мен арияларын өздерінен асырып айтып мақтанып жатамыз. Мұның сыры неде деп білесіздер?

Аты-жөнімізді де даяр тұрған ұлттық стандарттық қалыпқа түсіре алмай келеміз. Қазақтың 90%-ынан астамы әлі де «ов, ова, ин, инадан» шыға алмай шырмалудамыз. Яғни санадағы құлдық сана сеңі бұзылмай тұр. Өйткені ұлттық санамыз оянбай, жайбасарлық қалпымыз бұзылмай, әлі де ұйқылы-ою жүріп жатқандаймыз. Бұлай болудың себебі қазақ елінің екі рет маргиналдық санаға ұшырауымен (араб, орыс билігі тұсында) қатар, миссионерлік саясаттың тұзағына түсіп мәңгірттенуімізде жатыр. Мұның бастамасы қазақ отбасының, әсіресе, ауылдық тәрбиелік дәстүрдің (ядросы – өзегі) үзілуінде жатты. Отаршылдық саясат осы дәстүрдің үзілуіне күш салды. Яғни, дарынды ойшыл ғалым Құлмат Өмірәлиевтің: «Алдыңғы ұрпақ жасаған рухани мәдениетті оған жалғасып келген екінші ұрпақтың берік иеленіп, мұраланып отыруы – табиғи заңдылық. Ал бұл мұралардың зерттелуі, насихатталуы, өз жағдайына жетілдіре, дамыта отырып пайдалануы – екінші ұрпақтың келер ұрпақ алдындағы міндетті борышын өтеуі. Бұл болмаған жерде-ақ, ол ұрпақ алдыңғылар жасаған мәдениетті өзінен кейінгі келесі ұрпаққа **асырып салушы** түріндегі дәнекерлік қызметін тоқтатады. Дәл осы жерде халықтың мәдениеті дәстүрлерінің үзілуі – ұлттық мәдениеттің кедейленуіне бастап әкеледі», - деген сыншыл, шыншыл ойының басымыздан өткеніне өкінудеміз. Мұны елді мекен жер атаулары туралы дәстүрдің жалғаспай қалған, жат саясаттың қақпанына түскен қалпымыздан анық көріп, сезініп отырмыз. Мұндай келеңсіз жағдайға ұшырауымыздың басты себебі жазу таңбамыздың үш рет (1924, 1930, 1940 ж.) өзгеріп, халықтық тарихи жадымыздың мүлде шайылып кетуінде жатыр. Бұған қоса бір халықтың үш түрлі (араб, латын, орыс) жазу таңбасына таңылып, бірін бірі оқи алмауы, тілі жағынан шала қазақ, ада қазақ, таза қазақ болып үшке бөлінуі, діні

жағынан да ыдырап бөлінуі – біртұтас ұлттық ділімізді де бүлдіру үстінде.

Руханият әлеміндегі мұндай келеңсіз құбылыстар ономастика саласындағы ұлттық дәстүріміздің үзілуіне, басқа жат арнаға түсуіне алып келді.

Ресей Византия арқылы православие дінін қабылдауы себепті, ономастикада да елді мекен жер атауларын адам атына қою дәстүрін ұстанды. Антропонимде де орыстың ұлттық атаулары жұтылып, грек аталымдарына бас қойды. Мұндай құбылыс мұсылман дінін қабылдаған қазақ қауымында да осылай басталғаны шындық еді.

Бүгінгі ономастикадағы басты мәселе елді мекен, жер атаулары мен антропонимдік кісі атауларын ұлттық дәстүр арнасына түсіріп, өткен-кеткен қателіктерден арылу мәселесі күн тәртібіне қойылып отыр. Осы тұрғыдан қарағанда төмендегідей мәселелерге айрықша қадағалап назар аудару қажеттілігі туындауда:

1. Ұлттық дәстүр талабы бойынша, бүгінде республика территориясында қарқын алып, бой бермей бара жатқан макротопонимдердің кісі атына қойылуына тежеу салу, тіпті, мүлде тоқтатуды қолға алмақ керек. Өйткені өткен замандарда түрік халықтары, әсіресе қазақтар макротопонимдерге адам атын қоюға барған емес. Әулие Ата қаласының атауын Жамбыл ақын атына ауыстырғанда, халық дәстүріне берік Жамбыл:

«Атыңнан айналайын Әулие Ата,

Атымды ап қойды деп болма қапа», – деп қарсылық білдіріп тулағаны жайдан жай нәрсе болмаса керек.

2. Бүгінде қала, аудан, облыс сияқты макротопонимдерге кісі атын қою, мысалы, Жамбыл, Қ.Сәтбаев, Абай т.б. түрінде өрістеп барады. Бұл дегенің ұлттық дәстүрден көре тұра айрылу деген сөз емес пе? Бұл келеңсіз әрекетке тезірек тиым салмақ жөн болар.

3. Шатасып, бұзылып бара жатқан ұлттық антропонимдерді де ұлттық дәстүр арнасына түсіріп, қалыптастыруды жедел қолға алып, бұл жайлы ЗАГС-терге нұсқау хат жіберу арқылы бетін қайтару талабы туындап отыр. Антропоним жайында ғасырлар бойы қалыптасқан халықтың эстетикалық талғамынан туындап келген дәстүріне сүйеніп аса сұлу, көркем, жанға жайлы шырайлы аталымдарды қолданысқа түсіре алсақ, ұтылмаймыз. Бұл талаптан теріс кетсек оңбай ұтыламыз. Мысалы, Д.Қонаев Батыс Қазақстанға барғанда бір қойшының әйелі егіз ұл тапқанын есітіп, сәбилерге сыйлық алып барады. Сонда Димекен:

- Байеке, ұлдардың атын қалай қойдыңыз? – дегенде ақкөңіл қойшы аңғалдықпен:

-Димеке, ол жағын қатырдым. Бірінің атын Максим деп, екіншісінің атын Горький деп қойдым деп мақтана хабарлағанда, Димекең іштей ренжіп ат қоюдағы надандығына қамыққан екен.

4. Көше, ауыл, мектеп аттарын қойғанда аты мен фамилиясын қосақтап қою етек алып өрістеп барады. Мысалы, Мұхтар Әуезов көшесі – дұрысы Мұхтар көшесі, Бауыржан Момышұлы ауылы – дұрысы Бауыржан ауылы. Бұлай атау қазақы дәстүрге сәйкес келеді әрі жатық айтылады.

5. Салалана бастаған ғылыми аталымдарды тәртіпке түсіру мәселесі де бүгінде күн тәртібіне қойыла бастады. Мысалы, Әуезовтану мен Мұхтартану термині қатарласып жарыса қолданылып келеді. Шынында мұның дұрысы Мұхтартану деп қалыптасуы керек. Өйткені әуезовтану немесе ауэзововедние деп жазар болсақ, бұлайша атау пушкиноведение, толстоведение дейтін орыстық дәстүрге түсіп кетеміз. Оларда өнер саласында еңбек еткен тұлғаны фамилиясымен атау дәстүрі қалыптасқан. Ал бізде өнер, ғылым саласында озық тұлғаны өз атымен атау дәстүрі қалыптасқан. Осы үрдіс жүзеге асып келеді. Мысалы, Сәкентану, Сәбиттану, Бауыржантану т.б.

6. Аты-жөнімізді бұрын орныққан ұлттық стандартқа түсіру. «ұлы, қызы, келіні» деген бірыңғай қалыпты орнықтыру тәртібі күн тәртібіне қойыла бастады. Біздер күшпен зорлықпен ендірілген орыс дәстүрі бойынша аты жөнімізді үш сөзбен яғни Александр Сергеевич Пушкин деген қалыпта қолданудамыз. Орыстан басқа әлем халықтарының бәрі де аты-жөнін екі сөзбен қолданады. Бұрынғы ұлттық дәстүріміз бойынша қазақтар да екі сөзбен қолданып келген болатын. Қазақтарды Ресей империясының миссионерлік саясаты бойынша шоқындырып орыстандыру әрекеті қазақтардың аты-жөнін үш сөзбен жаздыруға алып келген еді. Енді бұл жат дәстүрден қол үзуге шала қазақтар мен ада қазақтар көпке дейін бара алмас, Ал таза қазақтардың өзі де ұлттық сана-сезімі оянбауы себепті жуық арада ұмтыла қоймас.

7. Ата заңымыз бойынша біз унитарлы мемлекет болып саналамыз. Олай болса аты-жөніміздің ұлттық дәстүр салтында болуы – заңдылық. Прибалтика, Армян, Грузиндер бұрыннан-ақ осылай ұлттық дәстүрі бойынша өмір сүріп келеді ғой. Оның үстіне армяндар мен грузиндер христиан дінінде болуы себепті кеңес билігі олардың

ата жазу таңбасында қалуын жөн көрді. Ал, Ресей империясының боданына айналған 47 түрік халықтарының ұлттық тарихи жадын шайып, орыстандыру үшін ата жазу таңбасын арабшадан латыншаға, латыншадан орыс жазу таңбасына еріксіз түрде алып келді.

8. Қазіргі күнде еліміздің көптеген коммунистік бағыттағы тоталитарлық, отаршылдық елді мекен, жер атауларынан тазарту әрекеті қолға алынып, іргелі жұмыстар жүргізілуде. Осы салада қатты ойланып, аса сыншыл көзбен қарап, принципті түрде күресетін бір күрделі де қиын мәселе бар. Ол Қазақстан елді мекен, жер атаулары мен көше, мектеп, мекеме атауларында орталықтың тапсырмаларын асыра орындаған коммунист басшылардың есімдері барлық жерде қаптап тұр. Бұлардың аты-жөнін сақтап, ұстап тұру - тарихи шындықтың бетіне қара таңба салу деген сөз. Мысалы, қазақ халқын аштықпен қынадай қырған Голощекиннің саясатын жақтап соның итаршысы болған қазақтардың атын қай бетімізбен сақтап ардақтаймыз. Сақтар болсақ коммунист болып жүріп-ақ қазағының қамын жеген патриоттардың аты-жөндерін ғана сақтайық!

9. Отаршылдық, тоталитарлық топонимдердің қысымымен өзгеріске түскен тарихи елді мекен, жер атауларын бастапқы тарихи қалпына келтіруді қатаң қадағалауды назарда ұстау қажет. Өйткені отаршылдар халықтың тарихи жадын өшіріп, мәнгүрттендірудің тәсілі деп қараған.

10. Біздің ұлттық дәстүрден қол үзіп, мұндай қасіретті жағдайға ұшырауымыздың басты әрі шешуші себебі, бірнеше рет болып өткен ұлттық апатқа (1723, 1916, 1921, 1932 ж.) ұшырауымызда жатыр. Бұл ішкі емес, әсіресе, сыртқы себептердің бірегейі – жер мәселесіне тікелей байланысты жатуын С.Торайғыров:

Түбінде құруыңа елден ерек,

Мен айтайын болады **жерің** себеп, -

деп көрсеткен көріпкелдігі шындықты көрсеткен еді. Бірінші апат – екі империяның қалмақтармен уақытша одақтаса отырып, саналы түрдегі геноциттік саясатты ашық түрде аяусыз жүргізуінен туындауы (1723 ж.). Қазақтар халқының үштен екі бөлігінен айрылып, барлық жағынан жүдеп, жер таянып қалған еді.

1916 жылы қазақтар Ресейге қараған 47 түрік халықтарының бәрін қосып есептегенде, солардың 57% -ы болатын, яғни 8100000. Ол кезде өзбектер екі миллионға да жетпейтін. Қазір 30 миллион болып отыр. Қазақтар орталықтың астыртын саясатының нәтижесінде 23%ға дейін төмендеп құлдырады.

Ең қасіретті апат - 1932 жылы қолдан ұйымдастырылған ашаршылық - саналы түрдегі геноциттік саясат болатын-ды. 1916 жылы қазақтар қытай мен монғол жеріндегі қазақтарды есепке қоспағанның өзінде 6.100.000-нан астам адамға жетті. 1941 жылғы герман-совет соғысына қазақтар 1.900.000 адам санымен қатысты. Соңғы 25 жыл ішінде 4.100.000 қазақ, яғни бейбіт күннің өзінде халқының **үштен екісінен** айрылды. Мұның себебі Кеңестік биліктің қазақтарға сескене, қауіптен, кектен қарауынан туындап жатты.

С.Торайғыров ерекше ескерткендей:

Елдігіне, жеріне һәм дініне

Құрылды талай тұзақ, талай қақпан, -

деген қауіп-қатері 2 империя тарапынан әлі де сейіле қалды дегенге нану қиын. Ресейдің тәуелсіз Украина жеріне қол салып, Қырымды қайтып алу арқылы бейбіт өмірді бұзуы осының айғағы деп білеміз.

Не себепті көп ұлтты мемлекет болып табылатын Ресей мен Қытай қол астындағы ұлттардың ұлттық наразылығы күшейіп, қантөгістер болып жатса да, Қазақстан сияқты Халық Ассамблеясын құрып, әлем халықтарына өнеге көрсете алмайды. Өйткені ол екі империядағы ұсақ ұлттардың бәрі де өз ата мекенінде отыр. Өз ата мекен жері бар ол ұлттар күндердің бір күндерінде автономия талап етіп, бөлініп кетуге ұмтылуы мүмкін. Мысалы, Ресейдегі шешендер мен Қытайдағы ұйғыр т.б. сияқты. Бұл әрі заңды талап болып саналады. Бұл заңды талапқа Ресей мен Қытай өлсе де бара алмайды. Ал Қазақстандағы жүзден астам ұлттардың бір де бірінің қазақ жерінде ата мекені болған емес. Сондықтан олардың бәрі де диаспоралар болып саналады. Осы себептен де ҚАЗАҚСТАН көп ұлтты мемлекет болып саналмайды. Адаспас үшін бұл шетін мәселенің түп тамырын терең танып, олардың елді мекен, жер атауларына араласуы – заңсыздық болып табылады. Мысалы қазақ жеріндегі отаршылдық топонимдерді Павлодар, Петропавл немесе т.б. тоталитарлық топонимдерді ауыстыруға кейбір топтардың қарсылық жасауы – заңсыздық.

**МОЖЕТ ЛИ СФОРМИРОВАТЬСЯ СОЦИОРНАЯ НАЦИЯ НА
ОДНОЙ ИЗ ЧАСТЕЙ ЕВРАЗИЙСКОГО ПРОСТРАНСТВА?
BY WHAT MEANS TO BE FORMED CIVIL (SOCIAL) NATION AT
THE PARTS OF THE EURASIAN SPACE?**

С. АБУШАРИП*

Резюме

В статье показывается "синдром разорванности" казахского культурно-духовного пространства, что на наш взгляд, представляет собой основное препятствие на пути к формированию единого гражданского самосознания казахстанцев, гражданской (политической) нации.

Автор убежден, что единая гражданская нация в Республике Казахстан может и должна стать реальностью. Но для этого необходимо осознание как того, что нация не просто (и не только) этнос, так и того, что гражданская модель нации лишь открытая дверь для желающих добровольно натурализоваться, но отнюдь не культурноязыковая «всеядность», тем более не отказ от языка и культуры государствообразующего этноса. Последний же остро нуждается во внутреннем воссоединении, и лишь при этом условии сможет стать несущим каркасом гражданской нации и государства и общеказахстанской идентичности.

В статье красной нитью проходит мысль о том, что, национальная идея и государственность должны вытекать из всей логики национальной истории, культуры и основываться на общечеловеческих ценностях, а также Конституции страны, где будет излагаться будущее, которое она обещает сформировать.

Ключевые слова: Этнос, социорная нация, общеказахстанская культура, идентичность, Евразия.

Summary

In the article discusses the ways formation of a civil-social nation in the Republic of Kazakhstan. In an article a necessity is grounded Ate" renewal of the broken pillars of "Мангілік, fight for their erection. In fact fundamental basis of unity of country is Kazakh that forms common civil, cultural, educational space; a central role maintenance of the общеказахстанской identity a transmission must play to the citizens of all nationalities Kazakhstan - the Kazakh-Russian cultural code. The "syndrome of torn" of Kazakh in a civilized manner-spiritual space is shown in her, that in our view, there is a basic obstacle on a way to forming of single civil consciousness of Kazakhstan, civil (political) nation.

* кандидат философских наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет им. К. А. Ясави, Туркестан-Казахстан.

Candidate of Philosophical science, Associate Professor, International K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University. E-mail: Sairan_1943@mail.ru

С.Абушарип. Может ли сформироваться социорная нация на одной...

An author is convinced, that single civil nation in Republic of Kazakhstan can and must become reality. But for this purpose realization is needed both that nation is an ethnos not simply (and not only) and that civil model of nation the only unclosed door for persons interested voluntarily.

In the article an idea passes a red filament that, a national idea and state system must follow from all logic of national history and culture and be base on common to all mankind values and Constitution of country, where the future that she promises to form will be expounded.

Key words: Ethnic, social nation, all-kazakhstan kultura, identity, Eurasia.

Слова и словосочетания «народ», «нация», «этнос», «общество», «отечество» и «межнациональные отношения» не сходят с уст за последние годы в Казахстане. Что любопытно, необычайно востребовано на всех ступеньках вертикали госаппарата и на собраниях, посвященных знаменательным датам Республики [1]. От того, как мы понимаем глубинную сущность этих понятий, зависит характер движения мысли. Тем более, употребляющееся и вернувшееся даже в обиход через латинский язык слово «нация» зачастую отождествляется с термином «народ» или «этнос»; это слово не исчезло из души народа, но оно внесло в наш язык новый смысл.

В связи с этим хотелось бы проследить как менялась трактовка понятия «нация» на протяжении веков и с учетом мирового опыта объединения различных этнических групп в национальную общность и тем более новые веяния в мире в целом и в нашем обществе в частности. Тем более зачастую отдельные авторы не разграничивают данные понятия. Первое, что приходит в голову, когда начинаешь листать газеты, слушать радио и смотреть телепередачи, – это слово «народ». Но оно многозначно даже в применении к современному обществу. Одно из его значений – это низшие слои того или иного классового общества. Так, говорят о борьбе народа против власти, против знати и олигархов. Кроме того, слово «народ» применяется, когда мы хотим обозначить сообщество людей, принадлежащих к тому или иному геосоциальному организму (государству с определенной территорией и политико-экономической системой). Так, говорили о советском народе. И сейчас говорят о народе России или Индии. Но среди населения когда-то единого, а ныне распавшегося Советского Союза совершенно отчетливо выделялись такие совокупности людей, как казахи, узбеки, татары, грузины, молдаване и т.д. И для обозначения каждой из этих общностей людей также применялось и применяется слово «народ». Ясно, что в применении к казахам, узбекам, татарам, грузинам и т.п. слово «народ» имеет иной смысл,

чем в том случае, когда говорят о советском народе. Для выражения именно этого, а не какого-нибудь другого смысла (то есть для обозначения отдельного конкретного народа и его особенностей) в этнологии существуют особые термины. Ими являются слово «этнос» (от греческого: этнос – народ) и словосочетание «этническая общность».

А что такое этнос? Если поставим вопрос, что отличает, скажем, всех казахов от всех русских, то каким будет ответ? Во всяком случае, не пребывание в составе одного геосоциального организма, а тем самым и не общность территории и экономики. Сейчас около 5-ти миллионов казахов проживает в других странах. Татары, даже навсегда покинувшие родину и переселившиеся, скажем, в Республиках СНГ и за их пределами, долгое еще время, а чаще всего до конца своих дней остаются татарами. Первое, что казалось бы, роднит всех членов данной этнической общности и одновременно отличает их от членов других таких же общностей, – язык.

Но это положение, например не относится к русским и украинцам, на языках которых, кроме них, говорят и другие общности людей. Различие между народами проявляется прежде всего и главным образом в культуре (в особенности, традиционной) и психическом складе. Обнаруживается один язык, но разные культуры у вышеупомянутых народов. Да, языковое единство является важнейшим условием возникновения и развития культурной общности. Вместе с тем важнейшим компонентом этноса является его самосознание, которое состоит в том, что человек, допустим осознает себя казахом, тем самым он осознает казахскую общность как свою. Это, в свою очередь, предполагает наличие общего названия – этнонима-казаха.

Этнос есть общность социальная. Но нередко она понимается и как биологическая. Такого рода позиция отвергается некоторыми авторами. Так, Ю. И. Семенов пишет, что передача этнической принадлежности есть наследование чисто социальное.

Но дети же наследуют от родителей не только культуру и этническое самосознание, но и телесную организацию. Отсюда вытекает представление, что этническая общность в своей основе есть общность происхождения, каждый этнос – это особая порода людей. Для человека его принадлежность к тому или иному этносу определяется его происхождением, которое понимается как кровное происхождение. У человека именно такие, а не иные родители, такая, а

не иная кровь. Тем более родителей не выбирают. Считайте это иллюзией или нет, но оно так и есть. Все это способствует осознанию этнической принадлежности как принадлежности к особой биологической породе людей. Человек и его потомки помнят, что они имеют общность происхождения. Поэтому память, например, американцев о различии их происхождений, как пишет тот же автор, мешает стать единым этносом [2, 236-266]. В противовес автору, хочется сказать, что американцы как конгломерат представителей различных национальностей, в корне не могут стать этносом. Значит, сознание этнической принадлежности формируется под влиянием объективных условий жизни человека, так как по своему происхождению он уже есть часть данного этноса. А общие предки – это всегда основа взаимного тяготения людей и солидарности.

Но не стоит забывать, что если в период сложения этноса на первый план выступает, как правило, общность происхождения и территории, то впоследствии в этой роли сменяются в разном порядке общность культуры, языка, идеологии (религии), социальное и политическое устройство, подданство определенному правителю и т.п. в зависимости от ситуации.

В литературе этнос нередко отождествляется с обществом. Хотя они и связаны, но это разные явления. Было время, когда с карты исчезло Казахское ханство, и казахи оказались в пределах разных геосоциальных организмов. Но казахский этнос продолжал существовать. То же самое можно сказать и о татарах Казанского ханства, которые жили не просто даже в разных геосоциальных организмах, а в обществах разного типа, с разным социально-экономическим и политическим строем. Следовательно, этнос представляет собой всего лишь группировки населения общества с языково-культурными и биологическими особенностями. Так что не может быть и речи об общественном строе казахов. А можно говорить лишь об общественном строе Казахстана или других социально-исторических организмах.

Как видим, в исследовании сущности племени, народности, этноса, нации и их соотношений выявляется несколько тенденций. Так, социальные концепции сущности нации и этноса признают, что в историческом аспекте этнос предшествует нации и поэтому в настоящее время включается в ее состав как природно-биологическая основа. В. Г. Бабаков и В. М. Семенов, разводя понятия «этнос» и «нация», утверждают, что этнос включает в себя территориально-

языковые и культурно-психологические компоненты, в то время как в понятии нации помимо этнического компонента наличествуют социальные процессы. Но, как показывают данные истории, археологии, этнографии, этнос – это общность, определенный коллектив людей, следовательно, социальные отношения и процессы безусловно в нем наличествуют. В этом аспекте диалектична позиция В. П. Торукало, согласно которой этнос и его типы представляет собой единство биологического и социального [3].

Нация же обуславливается преимущественно социально-экономическими факторами, главнейшим из которых становится государство. Продолжая оперировать системными понятиями, В.Б. Касевич пишет, что этническая общность осознает себя как таковая не столько по признакам «крови», сколько по характеру культурных стереотипов. Для нации на первый план выдвигаются признаки геополитические; культурные же в известной мере отходят на второй план [3]. Здесь следует сказать, что такое положение вещей свойственно нации, которая вроде вот-вот возникает на основе различных этнических групп. Тем более автор упускает из виду и язык. А ведь именно в языке (в его содержательной компоненте) представлен кристаллизованный образ (картина) мира данного этноса, т.е. фундамент всех культурных стереотипов.

Нередко между понятиями «народ», «этнос» и «нация» ставят знак равенства. Есть авторы, которые подчеркивают, что этнические процессы происходят стихийно в силу обстоятельств. Сущность же нации отчетливо выражается в национальных движениях, направленных к достижению политических целей. Зарождение рыночных отношений, обусловило дальнейшее возрастание экономического и политического единства социально-исторического организма. В результате этот организм, который одновременно был и централизованным государством, выступил в глазах его членов как их общее отечество, а они все вместе взятые стали общественной силой, отстаивающей интересы этого отечества, т.е. нацией. Нация есть совокупность людей, имеющих одно общее отечество. Отечеством является более или менее крупный социоисторический организм (общество с государственной структурой), имеющий своим фундаментом рыночные связи. Именно это и дало основание отождествить нацию с социально-историческим организмом.

Поэтому нации стали приписываться такие признаки, как «общность территории», «общность экономической жизни», которые в

действительности характеризуют капиталистический геосоциальный организм. В этой связи, как нам кажется, марксистско-сталинское определение нации, которое в советский период считалось незыблемым, требует уточнений с учетом современного уровня обществоведческой науки и глобальных перемен во всем мире, в частности в нашей стране. Скажу больше, это определение устарело.

Действительно, нация в современных условиях глобализации, универсализации и интеграции может возникать в той стране, которую со временем люди признают своим отечеством, а себя рассматривают как соотечественников. Причем люди осознают его животрепещущие интересы как свои собственные интересы и готовы встать на их защиту. Лишь в процессе такой борьбы может вырваться идея национального единства, без которого нация не смогла бы оформиться. Формирование нации окончательно завершится лишь с утверждением капиталистических отношений.

В результате утверждается идея отечества, оформляется национальное самосознание. Именно таким путем завершится процесс формирования нации. Как пишет Нина Митчинова, соотечественники – это люди, которые живут со мною в одном государстве, единым стремлением к улучшению своей жизни и государства в целом, люди одного государства, болеющие друг за друга, граждане с доброй совестью, готовые помочь человеку, независимо от национальности. Слова «сообща», «согласие», «соотечественники» объединяет приставка «со». Корни разные, но единая приставка превращает их в понятия сопряженные, взаимосвязанные. Соотечественники – люди, обладающие согласием по ключевым, принципиальным вопросам общего настоящего и будущего, готовые сообща искать решения проблем. Слово «согласие» обозначает утвердительный ответ на просьбу, единомыслие, общность точек зрения [4].

В работе А. Смита («Исследования о причинах и природе богатства народов») в оригинале используется слово не «народы» («peoples»), а «нации» («nations»). Под нациями А.Смит понимал вовсе не нации (в нашем смысле слова), а социоисторические организмы, основанные на рыночных связях. То же самое можно сказать о труде Дж. Вико (1664-1674), который назывался так: «Основания новой науки об общей природе наций». Традиция такого понимания сохранилась до сих пор. Достаточно вспомнить такие названия, как Лига наций, ООН и т.д. А у нас, в Казахстане в ходу и названия:

национальный университет, национальная библиотека, национальный банк, национальная команда.

Таким образом, нацией можно называть не только собственно нацию, но и вышеупомянутый социоисторический организм. Кроме того, это слово в англоязычной и в нашей литературе нередко употребляется в тех же смыслах, что и слово «народ». Капиталистический геосоциальный организм есть фундамент, на котором в норме возникает и существует нация. Например, французская нация никогда бы не появилась без образования французского социоисторического организма, т.е. без появления самой Франции, следовательно, понятия «Франция» и «французская нация» далеко не совпадают [4]. О терминах «Казахстан» и «казахская нация» тоже можно сказать нечто подобное.

Если бы в Казахстане жили только казахи, тогда в таком идеальном случае все население одновременно составило бы и одну нацию и один этнос. Идеальным этносом является такой, где нет не только других этнических и диаспорных групп, но и субэтносов, где даже не существуют никаких диалектных и нет трайбалистских тенденций. К сожалению, у нас среди казахов есть особенная группа людей, отходящая от родного языка и этническо-народной культуры, что не способствует национальной консолидации. В этнологии такая группа называется «субэтносом» или «субнацией». Как писал Г.Бельгер, «если можно стать французом...И это лучше, чем быть безликим «казахстанцем» (или русским – автор)» [5], ведь у этих французов и русских есть своеобразная культура.

А у маргиналов наличествует ли какая-нибудь исконная этническая культура? Как утверждают некоторые авторы, в нынешнем Казахстане народ, именуемый казахским, некогда была определенной этнической общностью, а в настоящее время он распался на две части. Это – два разных народа. Между ними нет общности культуры. Дело дошло до того, что их представители уже «не понимают» друг друга. Стандарты поведения каждой из них кажутся им даже странными.

Ориентированные на Западную и иную культуру «казахи» говорят на другом языке. Для других людей существуют другие истины. Для них не имеют силу ни одна из подлинно казахских (ценностей и традиций). Им так трудно вникнуть во внутренний мир людей казахской культуры, понять природу их символов, чувств, верований и традиций. Ясно, что они понятны лишь тому, чья душа принадлежит этой тюркско-казахской культуре. Как утверждается в

редакционной статье «Жас Алаш», у этих людей есть все свое: свои детсады, школы, свои фильмы, свои театры, увеселительные группы, свои телепередачи и телепрограммы, свои газеты-журналы, а также они имеют своих писателей, певцов, артистов. Есть свои политические деятели, свои лоббисты, свои бизнесмены, свои финансисты, защищающие их интересы [6, 5].

Вместе с тем среди аккультурированных есть молодые люди, подверженные желанием знать свои корни, историю родного народа. Им внятны мудрость и национальная культура. В этой связи не лишне привести притчу, о которой говорил Председатель Совета Ассамблей народов России Рамазан Абдулатипов: «Одному орлу вдруг показалось, что его достоинства не видны, поскольку слишком много вокруг таких же, как он. И решил тогда орел улететь в далекие края, где, по слухам, нет таких, как он, а значит, будет оценена его исключительность. Когда же царь пернатых попал на чужбину, оказалось, что никто и никогда там не встречал орлов, и гордую птицу приняли за... огромную курицу. Посадили в курятник и стали кормить зерном.

Орел отказывался есть – ему укоротили клюв, считая это причиной отсутствия аппетита. Орлу было тесно в «клетке» – ему укоротили крылья и ощипали перья, чтоб больше походил на своих соседей по насесту. Не выдержал орел издевательств и вернулся домой. Но только и там уже никто не признавал в нем родича...» [7].

Несогласие господствующих слоев с интересами развития языка и культуры, с жизненными нуждами людей может привести, в конце концов, к их объединению и образованию патриотической силы, которая борется за независимость своего отечества от компрадорских, паразитических, антинародных и других групп. Сходными были процессы становления наций в Латинской Америке [7].

А под интересами государства можно было бы понимать интересы не только социально-исторического организма в целом, но и госаппарата, прежде всего правящей верхушки, которые могли и не совпадать с социорными. На заре возникновения нации в Европе ее интересы совпадали с интересами социально-исторического организма. В XVIII в. в пределах Франции оказались районы, население которых по языку и культуре значительно отличалось от французов (кельты Бретани, баски припиренейской Франции, итальяноязычные жители Корсики, немцы Эльзаса и Лотарингии). Все эти группы и до сих пор

полностью не ассимилировались и не стали частями французской этнической общности.

Но это ничуть не помешало им войти в состав французской нации. Дело в том, что в огне битв Великой революции Франция стала для них отечеством. Потому что они тут стали свободными, имея свой участок земли. Интересы двигали жизнью людей и целых этнических групп. Где нет общности интересов, там не может быть единства целей и действий. В результате все они, независимо от сохраняющихся между ними этнических различий, составляют одну нацию – французскую и в этом смысле в одинаковой степени являются французами. То же самое можно сказать и о швейцарцах. Разумеется, оказавшиеся в составе Французского государства эти этнические группы со временем, хотя формально будут сохранять прежнюю идентичность, но постепенно теряя свою этническую индивидуальность, в конце концов могут слиться с французской нацией и в этническом смысле слова [2].

Процесс превращения совокупности людей, которые представляли только определенный этнос в нацию можно было бы назвать нациезацией этноса (этнонация). В этой связи можно задать вопрос: Есть ли в реальности так называемая казахская нация в настоящее время. Некоторые авторы считают, что «67% (возможно 70 % – автор) населения Казахстана – казахи еще даже не сформировались как нация. Рано говорить о казахстанцах, пока нет государствообразующей нации» [8, 6]. В этих целях, как нам кажется, необходимо на деле осуществление Концепции Государственного Соответствия (что в переводе на казахский язык означает – мемлекеттик сайкестилик), утвержденной Президентом в 1996 г. В ней казахский язык рассматривается как существенный признак государственного соответствия (идентификации) [9]. Следует сказать, что без казахского языка и казахской культуры были бы немыслимы не только существование казахского народа и сама национальная самоидентификация, а значит, независимость и международная легитимность Казахстана, Президентский институт и политическая система Республики Казахстан и, наконец, общественная стабильность в целом [10].

Нацию, которая возникает на основе консолидации различных этнических групп, можно называть социорной нацией. В Казахстане должны идти параллельно оба процесса формирования нации. Но для этого важно прежде всего казахизировать в этническом смысле самих

казахов. Тогда можно будет думать о формировании казахстанской идентичности и единства. В противном случае вряд ли будет достигнута цель – национальной целостности среди самого казахского общества и в Казахстане в целом. Это – один вариант формирования национальной общности, который вытекает из нынешней реальности.

Основным фактором укрепления национального единства является совместное созидание общего государства и общего дома, толерантность, гражданство (полноправное членство государства) и обязательное знание межнационального и государственного языка своей страны. Они служат механизмами их имплементации в социум.

Если «этнос» - материальная субстанция, то архетипический «этос» – идеальная субстанция нации. Вот почему мыслящая и активная часть казахской интеллигенции в настоящее время проявляет озабоченность положением казахского языка.

Как пишут некоторые авторы, «нации без государства нет». Это положение можно считать приемлемым, если государство дает способ этнической консолидации и способствует национально-народной жизни в смысле налаженности не только хозяйства, коммуникаций, но и социализации, национализации, образования, культуры, самосознания и здравоохранения. А когда наличествующее государство фиксирует разложенность всего этого, существующую при таком положении общность трудно назвать нацией. В любом конфликте интересов нации и государства предпочтение отдается нации.

Два пути развития казахстанского общества наметились уже в начале 90-х годов. Первый из них, когда государственный строй у нас вырос бы не от логики и заимствования извне его модели, а от народной истории. Он – живой порядок, вырастающий из народной судьбы и традиций. Государство – не одежда, которую «народ может в любой момент сбросить, чтобы надеть другую или чужую (чуждую): это есть скорее органически приращенное ему «строение тела, это его костяк. Нет опаснее стремления навязывать народу государственную форму, не соответствующую его историческому бытию» [11,194].

Но что было, то было, этой модели не суждено было реализовываться в силу внутренних и внешних обстоятельств. В результате был взят курс на второй – сосредоточенность на социальную тотальность. Этому способствовал и демографический, и национальный состав общества. Разумеется, и состояние этоса казахов, а также утвердившаяся десятилетиями советская партийно-государственная номенклатура, лидеры которой не упустили шанс

немедленно взять в свои руки пустующую власть. У них не было своих представлений о государственной форме. Зачем было ломать голову над этим, когда готовая же форма есть в других странах. Тем более тогда номенклатуре казалось, что нет надобности создавать национальное государство.

В этих условиях виднеется постепенное формирование новой, евразийской нации на основе нетрадиционной культуры. Этому, на наш взгляд, способствует ряд немаловажных факторов:

1. Этнические русские в Казахстане составляют 23% [12]; По данным проведенных при поддержке Министерства культуры и информации Казахстана, исследований, 45% из опрошенных респондентов - русских выразили несогласие связывать с казахами будущее своих детей [13]. Они пока не проявили способности взаимодействовать с культурой коренного населения.

2. Неказахское население, говорящее на русском языке – 14% [12];

3. Русскоязычные казахи, являющиеся особым «субэтносом», составляют многомиллионную группу.

4. Не секрет, что они в основном потребляют неказахские традиционные ценности и близки по образу жизни и психологии к русским и даже западным стандартам.

5. Да и те казахи, которые хотя и говорят на казахском языке, подвержены в какой-то мере руссификации.

6. Сюда добавьте массовый переход казахов (во всяком случае сотни тысяч) к христианству и другим конфессиям.

7. Русскоязычные казахи обладают немалым капиталом и недвижимым имуществом, они полностью распоряжаются также природными богатствами. В их руках находятся солидные рычаги власти и СМИ.

8. В течение жизни каждого поколения в XX в. «срезалась» наиболее активная часть народа, что приводило к потере преемственности в социальном и производственном опыте. Рвалась социально-культурная нить.

9. Наконец, если не решающую, но большую роль играет ориентированная на внешние порядки политика властелинов.

10. Они кровно заинтересованы в том, (поскольку власть не представлена традиционным казахским этносом), чтобы трактовать единенный в государстве народ не как этническую, а граждански-политическую общность. Да, государство у нас обладает мощными

рычагами и механизмами социализации, а также каналами подключения лица к общественному целому – казахстанскому народу. Этому способствуют урбанизация, интенсивная коммуникация, институты образования. Города, куда устремляются молодые люди, не управляются на основе обычая и традиции. Они по самой своей сути требуют иных форм организации, управления, каковыми оказываются закон, публичная власть, замещающая авторитет старейшин и аксакалов. Данные модусы дробят родовую-джузовскую психологию казахов, перемалывают их этнически-народное. Все эти факты – упрямая и доказательная вещь, заставляющая поразмыслить над поисками о путях национального развития.

В этих условиях на основе русского языка и культуры постепенно может сформироваться евразийская, то есть социорная нация. Если берут верх твердолобые национал-патриоты и традиционалисты, то ситуация может измениться в непредсказуемом направлении. Все-таки если власть придерживающая сумеет наладить установление в стране благополучия и достатка на основе модернизации и инновации, а главное – социальной справедливости, то от этого во многом будет зависеть характер вышеназванных двух путей развития. Какой из них будет брать верх – время покажет.

Мы должны понять – Философско-политическая Доктрина (система идей), выдвинутая Президентом РК, человеком, озабоченным народной судьбой, поразительно актуальна. Она обращена в будущее. А для понимания этого нужны терпение и толерантность. Она помогает лучше осознавать перспективы завтрашнего сотрудничества казахского народа и всех этнических групп, населяющих Казахстан. Мне кажется, что постепенная реализация Доктрины в том понимании, в каком мы изложили, дала бы казахстанскому сообществу шанс – в ходе развития нашего общества в перспективе, разумеется, в неизвестном далеком будущем все стали бы неразделимыми звеньями одной цепи.

Но без процветания страны и улучшения благосостояния граждан невозможно укрепление национального единства, что, в свою очередь, требует борьбы против осуществления властолюбивых и честолюбивых замыслов местных бонапартов, корыстных интересов правящей элиты, стремящейся освободиться от контроля с тем, чтобы свободно грабить свой собственный народ, эгоистических интересов чиновничества всех рангов, жаждущего закрепить за собой должности, олигархов и предпринимателей, старающихся вытеснить конкурентов,

амбиции групп интеллигенции, желающей монополизировать за собой сферу духовной жизни и хлебные места в системе образования, науки, культуры и т.п. Нужно, чтобы сформировалась в стране такая ситуация, чтоб никто не хотел отсюда уезжать. А сегодня из Казахстана постоянно стремятся уехать, – пишет видный общественный деятель Г. Алдамжаров, – и действительно ежегодно уезжает 40 тысяч человек» [8]. А до 2004 г. уезжало свыше 200000 русских [14]. Кстати, о покинувших страну миллиардерах типа Алиева, Аблязова, Храпунова и др. разговор особый.

Статья Смагула Елубая «Зима тревоги нашей», опубликованная в газете «Казак уни» побуждает к размышлениям о будущем Казахстана как общенациональной общности людей (этнонации) и казахского народа [15].

Автор размышляет о столпах и скрепах завтрашнего дня РК. Первое связано с национальной идеей “Мангилик Ел” (Вечная Страна). На такую роль не претендует и Япония, которую Президент РК называет третьей экономикой Мира. Даже в стране с миллиардом населения и триллионами долларов ВВП, какой является современный Китай, не размышляют об этом. Как пишет проф. Пекинского университета Чжан Цзылян, «этот век нельзя называть пока веком китайским. Потому что в стране есть еще нерешенные проблемы» [16,14]. А в Казахстане таких проблем уйма. Достаточно сказать, что «только за неполные прошлые 10 лет в экономику страны иностранные инвесторы вложили в два с лишним раза больше средств, чем планируется привлечь в ближайшее десятилетие! Причем только 10 из этого объема было направлено в сырьевой сектор...Следовательно, государство продолжает поддерживать и укреплять сырьевую модель экономики» [17,8]. Это подтвердил Н.А.Назарбаев, посещая Японию 8 ноября 2016 г., буквально сказав о том, что у японцев есть технология и знания, а у нас – ресурсы, то есть сырье, значит не человеческий капитал. Поэтому сейчас не приходится задуматься над тем, какой народ может быть назван вечным, тем более можем ли мы стать вечной страной? Постановка такого рода вопроса была бы абстрактной. Лучше дать конкретный ответ на основе конкретного анализа положения вещей в нашей стране. Для этого приходится и заглянуть особенно в историю нашего народа и страны. Необходимо проведение обширных социологических и психологических исследований среди населения, в особенности в северных, южных, восточных и западных областях, среди сельских и городских жителей,

русскоязычных и казахоязычных, пенсионеров, молодых людей, госслужащих, детей школьного возраста, женщин и мужчин, а также оралманов-репатриантов. Тогда имели бы полную картину не только относительно того, в какой степени сохранился национальный облик и бытие, уровень национального самосознания и национальных традиций, но и по социальному положению граждан страны. Вследствие советского прошлого, а также перехода к рыночной экономике, капиталистической (а не народной) системе все компоненты народной жизни, о которых шла речь в вышеназванной статье, серьезно пострадали. Он прав, когда пишет, что абсолютно все эти компоненты были подточены годами невольного оцепенения, небытия! И язык, который мы чуть не потеряли. В этой связи автор недоуменно отвечает на вопрос о том, какие принципы, какие понятия лежат в основании долговечности?

Можно с уверенностью утверждать, что фактически, основная цель любого народа, нации, любого члена общества, любого живого существа весьма простая – **выжить!** Почему? Потому что Природа – это хаос (землетрясение, ураганы, вулканы, цунами, предсказуемое глобальное потепление, возможное утончение местами озоновой оболочки, всевозможные вирусы, НЛЮ, в мире существуют 7 тысяч атомных бомб и т.д.)! И жизнь в хаосе, это и есть постоянное выживание (вспомним революцию 1917 г., коллективизацию-голодомор, затем установление в стране не социально ориентированной рыночной экономики и т.д.).

А каковы наши реалии? Хотя бы взять к примеру языковой вопрос. Как подчеркнуто в обращении интеллигентов-патриотов страны, общественного движения «Государственного языка» Президенту, Парламенту и Правительству страны, 60 процентов казахского населения не могут нормально писать, говорить и читать на казахском языке [18,3]. Следует напомнить, что с 2016 г. и последующих лет в Казахстане вводится изучение дисциплин естествознания в школах на английском языке. А между тем, как сказано в Конституция РК (30 августа 1995 г., 7 статья) государство проявляет заботу о создании условий по изучению и развитию языков народа Казахстана, то есть гарантирует им право на получение образования на родном языке.

Писатель и публицист Смагул Елубай отмечает, что «перед нами стоит задача восстановить нарушенные столпы “Мангилик Ел”, предстоит борьба за их возведение. А с кем борьба? С нашим совковым сознанием».

А еще с кем? С теми, кто препятствует этому, вот это в статье обходится молчанием. Ведь фундаментальной основой единства страны является казахский язык, который и формирует общее гражданское, культурное, образовательное пространство; центральную роль в сохранении общеказахстанской идентичности должна играть передача гражданам всех национальностей казахстанского – казахско-русского культурного кода. Не так ли? Для этого следует создать единый учебник истории Казахстана, подготовить список хотя бы сотни обязательных произведений отечественной культуры, которые должны обеспечивать существование единого культурного поля для граждан, и т.д. Это касается и СМИ. Должна существовать единая система школы. А у нас до сих пор функционируют русская, казахская и другие национальные школы, где учащиеся обучаются соответственно на различных языках. Теперь положение вроде бы поправляется. С 2016 г. во всех школах преподавание основных дисциплин будет вестись на английском языке, что идентифицирует учащихся независимо от этнического происхождения. С другой стороны, это не приведет ли к безпамятству в смысле потери этническо-национальных корней?

Однако на деле, как пишут авторы (Сауле Тажибаева, доктор филологических наук, проректор по учебной части Таразского государственного педагогического института им. М.Х. Дулати и Тимур Козырев) [19], ситуация видится более сложной и на данный момент расколото изнутри не только казахстанское общество, но и разделен государствообразующий казахский этнос. Налицо большая культурно-психологическая дистанция между русскоговорящей прослойкой городских казахов, интегрированных в постсоветскую русскоязычную культуру (в некоторой степени даже в западную), и казахоязычным населением, ориентированным на традиционные ценности. Сам факт наличия такого культурно-психологического разрыва усугубляется его наложением (в немалой степени) на объективные социальные различия между двумя вышеуказанными группами казахского населения. Этот "синдром разорванности" казахского культурно-духовного пространства, на наш взгляд, представляет собой основное препятствие на пути к формированию единого гражданского самосознания казахстанцев, гражданской (политической) нации.

Но для реального (не на словах, а на деле) объединения "коренных" и "русскоязычных" в политическую общность прежде всего

Необходимы именно духовное воссоединение и национальное становление самих казахов. В ином случае общность под названием "казахстанцы" останется без несущего каркаса и фундамента, что, в свою очередь, чревато крахом государственности.

Идея политической нации зачастую воспринимается (ошибочно) как идея общности чисто политической, не связанной с этническими ценностями, в первую очередь с языком и культурой. Такое восприятие вызывает, с одной стороны, иллюзию возможности создания единой нации без единого языка и культурного стандарта.

Мы убеждены, что единая гражданская нация в Республике Казахстан может и должна стать реальностью. Но для этого необходимо осознание как того, что нация не просто (и не только) этнос, так и того, что гражданская модель нации лишь открытая дверь для желающих добровольно натурализоваться, но отнюдь не культурноязыковая «всеядность», тем более не отказ от языка и культуры государствообразующего этноса. Последний же остро нуждается во внутреннем воссоединении, и лишь при этом условии сможет стать несущим каркасом гражданской нации и государства. Сегодня Казахстан стоит намного ближе к достижению этой цели, чем порой кажется на первый взгляд, и нельзя остановиться на полпути, точнее – перед окончательным броском вперед.

Я убежден, что существуют исторические предпосылки и непосредственные условия, обуславливающие долговечность общеказахстанской общности людей – это народные традиции, обычаи, характер, стандарты мышления и поведения, общей морали, передающиеся от поколения к поколению. И обеспечение правды и социальной справедливости. Если их нет, народ перестает существовать именно как этот народ и впоследствии поглотится полностью. А что и кто может быть гарантом цельного существования народа? Только создание истинной национальной государственности. Вот что лежит в основании физического морального состояния, стойкости и долговечности прежде всего казахского и в общем казахстанского народа! Таким же образом воссоединятся сами казахи, а следовательно, сформируется новая общеказахстанская общность людей. В результате будет обеспечиваться человеческий капитал в стране. Мы еще не научились жить и работать на качество. Отсюда следует острая необходимость кардинального изменения или совершенствования существующей у нас системы. Только так сможем

сторониться деградации, деформации, дегеренации и «мутации». Таков путь эволюции казахской общности.

Современное государство, в отличие от государств докапиталистической, доиндустриальной эпохи, не может существовать без единого, общепонятного языка и единого культурного стандарта (см. выше, об этническом каркасе государственности). И наоборот, для своего выживания в современном мире этнос остро нуждается в национальной государственности. Народы, лишённые государственности, в XXI веке практически обречены либо на исчезновение, утрату своей индивидуальности, либо на сохранение ценой изоляции и отсталости – как племена, живущие в джунглях Амазонии.

Законной считается власть, избранная народом, либо действующая в его интересах, либо, по крайней мере, прикрывающая свои действия, опять же, интересами народа (так поступали все диктаторы XX века). Что же касается самого понятия «нации» – не будет большой ошибкой сказать, что нация – это этнос, ставший объектом политической лояльности для своих членов (осознавший себя субъектом политики) и поэтому стремящийся к политической самоорганизации, высшей формой которой является национальное государство. В современной теории национализма принято выделять две основные модели национального строительства – этническую и гражданскую. Эталоном гражданской нации в прошлом была Франция, ныне – США, Канада. В качестве примера этнической нации можно привести Японию с ее практически монорасовым и моноэтническим населением. Однако те же авторы признают, что ни одна из реально существующих в мире наций не является на 100% «этнической» или «гражданской» – оба эти начала всегда присутствуют в той или иной пропорции [20] (Национализм и формирование наций. Теории – модели – концепции / Отв. ред. А.И. Миллер. М., 1994. С. I-II. См.: Kohn H. The Idea of Nationalism. N.Y., 1967). Казахстан находится на распутье, выбирая свой вариант национального строительства. Как нам представляется, ситуацию в республике можно поместить приблизительно на середину шкалы, на одной из крайних точек которой находится американская модель, на другой – турецкая. При этом США представляют для нас естественный интерес как крупнейшая мировая супердержава, а Турция – как страна, родственная Казахстану по языку, культуре и религии (Научная

библиотека КиберЛенинка: <http://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennost-yazyk-alfavit-primer-kazahstana#ixzz2yD308QYR> 2014. 08.04).

Следует особо подчеркнуть, что, национальная идея и государственность должны вытекать из всей логики национальной истории и культуры, а также основываться на общечеловеческих ценностях и Конституции страны, где будет излагаться будущее, которое она обещает сформировать.

С. Елубай предложил переименовать республику, поскольку окончание “стан” в названии как бы обезличивает его [15]. У нас слишком много “станов” с южной стороны: Пакистан, Афганистан, Таджикистан, Кыргызстан – и зарубежье, особенно дальнее, путает нас с ними. Он прав, когда подчеркивает, что как-никак, начиная с 20-х годов прошлого века, нашу республику все мировое сообщество называет “Казахстан”, пусть даже порой и путая с иными странами. Но если мы “Казахстан” заменим другим названием, то понадобится не менее полувека, чтобы к нему в мире привыкли. И за годы независимости мы вошли в сознание мирового сообщества именно как Казахстан. Если уж возникнет такая острейшая необходимость, то сделать это надо так, чтобы и для казахов название страны стало легким и запоминающимся и было адекватным тому народу, который в этой стране живет. Есть Япония, Корея, Швеция, Чехия, Турция, Испания, где живут японцы, корейцы, шведы, чехи, турки, испанцы... Тогда уж пусть по аналогии будет нечто общепринятое и универсальное – “Казахия”. Официально – Казахская республика.

Это все русское звучание. Монголы сами также по-русски называют свою страну («Монголия»). Жители европейских стран называют соответственно не Англией, а на английском и других германских языках часто используют – “земля” («ланд») в подобной манере. Название “Англия”, например, означает “землю англов по имени племени англосаксонского, населявшего в раннее средневековье Британские острова. Шотландцы называют свою страну “Alba” в шотландском гэльском, но используется слово “Шотландия” на английском языке. Название Германии на немецком языке звучит как “Deutschland”, опять присоединяется «ланд» и т.д. В Европе – Финляндия, Польша, Исландия, Гренландия, Ирландия и Нидерланды; в Африке – Свазиленд; В Азии – это Таиланд; В Океании – Новая Зеландия. Там, даже в США, штат назван «Мэриленд» (Max Fisher is the Post's foreign affairs blogger. He has a master's degree in security studies from Johns Hopkins University. Sign up for his daily newsletter here. Also, follow him on Twitter or Facebook. www.washingtonpost.com/.../yes-kaza...) [21].

Как видим слишком много “станов” и «ланд». Слова «ланд» и суффикс “стан” в названии как бы не обезличивает эти страны. Какая может быть путаница? Это не причуда Центральной Азии и Европейских стран. Тут нет определенной стигмы, связанной с суффиксом – «стан» и «ланд». Вспомним Туркестанскую автономную республику, созданную в 1917 г. Мустафой Чокаевым и другими туркестанцами и Туркестанскую АССР, а также г. Туркестан, являвшимся столицей Казахского ханства. Он и ныне называется Туркестаном. «Стан» из покон веков стало народным достоянием, внедряясь в кровь и душу людей. По словам Валиди Тогана [22] и Баймырзы Хаит, еще в источниках Сакской эры упоминается термин «Туркистанак» как название страны [23].

Даже Египет во времена мамлюкского правления был назван Туркестаном. Так что «стан» означал и означает землю, страну и даже государство, как и «ланд». Не следует подвергнуть трансформации исторически сложившиеся эпонимы, топонимы, этнонимы и т.д. Это было бы действием насилия над историей. «Казахстан» являет собой как бы продолжением «Туркестана». Преемственность налицо. Это можно показать в историческом разрезе. В дастане «Шахнаме» Фирдауси говорится о поездке Туса в Туркистан. Разумеется, Тус являлся современником Рустама и Афрасиаба (Алп Ер Тонга). Это событие приблизительно относится к VII веку до н.э. Название «Туркистан» встречается с VI века в иранской и армянской литературе, в особенности широко применялось среди Восточных народов.

На Западе в последние годы появилось несколько работ, посвященных специально культуре и миграционным процессам в современном Казахстане. В некоторых из них указывается сложность создания единой казахстанской общности (в стране только 40 процентов говорит на казахском языке) [24]. Однако участники конференции (в Таиланде в 2012 г.) отмечают: Вселяет надежду то, что принята государством программа «Нурлы кош». Она способствует увеличению численности казахоязычной части населения (About the legal regulation of migration processes in the CIS countries. Conference on Management, Humanity and Economics (Icmhe' 2012) [25]. Кроме того, есть работа, посвященная национальной идее в Казахстане, однако здесь не обнаруживается всестороннее обоснование «Mangilik El» (Вечная Страна) как идеи и мечты наших предков (Everlasting Country) [26].

Работа Макса Фишера выделяется критической тональностью относительно переименования нашей республики. Он отмечает, что «отказ от «стан» не способствует формированию гражданской нации и идентификации в Казахстане (Kazakhstan's President Is Tired of His Country's Name ...[21]. К такого рода работам относится также «Russian Nationalism and Vladimir Putin's Russia Astrid Tuminez April 2000...» [27].

Упомянутая выше проблематика взаимоотношений «коренных и русскоязычных», отмечает С.Тажибаева, также является актуальной, но дело в том, что для реального (не на словах, а на деле) объединения «коренных» и «русскоязычных» в политическую общность прежде всего необходимы именно духовное воссоединение и национальное становление самих казахов. Идея, согласно которой «казахоязычные» и «русскоязычные» могут сосуществовать как бы в «параллельных измерениях», полнокровно пользуясь каждый своим языком во всех сферах общественной жизни, «не мешая» друг другу, - к сожалению, просто технически неосуществимая утопия. Историческая необходимость неумолимо диктует, что рано или поздно один язык должен будет уступить место другому [28, 2]. Но здесь следует сказать, что автор тут упускает из виду толерантность и общественное согласие, утверждающееся в стране как основу единства нашего государства.

Есть работы, мнение авторов которых примыкает к этим утверждениям. В них рассматриваются вопросы казахстанской и казахской идентификации [29].

Есть авторы, которые проводили социологические исследования в целях определения процессов этнической самоидентификации и толерантности в казахстанском обществе среди основных социально-экономических групп (бюджетников, наемных работников, самостоятельных работников) и групп по уровню доходов (малообеспеченных, достаточно обеспеченных, высокообеспеченных). По их мнению, такая идентификация во многом определяет процесс формирования гражданской идентификации – казахстанец [30]. Проведен также массовый социологический опрос Казахстанским институтом стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан по теме «Идентификационные модели основных этносов Казахстана в контексте социетальной безопасности» (сентябрь 2014 г.). Привлекает внимание и данные массового социологического опроса по вопросам межэтнической толерантности и общественного согласия

(репрезентативная выборка 3000 человек), проведенного Научно-экспертным советом Ассамблеи народа Казахстана в 2014 г. Следует сказать, что в этих исследованиях не охвачены респонденты, в особенности учащаяся молодежь Северных, Южных и Центральных регионов Республики Казахстан.

Ряд авторов: Политолог Расул Жумалы; председатель ОО «Улт Тағдыры», Дос Кошим; историк Дастан Кадыржанов; профессор КазЭУ им. Т. Рыскулова Гульнар Куатбаева высказывают мнение по поводу идентификационных процессов и механизмов нациестроительства в Казахстане. Авторы склоняются ко мнению, что главный вопрос на сегодня – в достижении понятных и общих для граждан прагматических целей (качество жизни, справедливость, эффективность госуправления, безопасность среды) и определении того, вокруг чего должна происходить консолидация общества, независимо от этнической принадлежности [31].

Среди идентичных работ можно отметить статьи российских и американских исследователей, однако они исходят из другой действительности. Но они пригодятся для уточнения подходов к исследованию формирования казахстанской общности. Согласно В. Путину, «фундаментальной основой единства страны является русский язык, который и формирует общее гражданское, культурное, образовательное пространство»; центральную роль в сохранении общей идентичности должна играть передача гражданам всех национальностей русского культурного кода [32].

Иван Тимофеев пишет: история и современность миграционной политики США – это процесс формирования нации групп, а не нации индивидов [33].

В. Тишков в работе «Российская нация как состоявшийся проект» – 2» ратует за ускоренное формирование российской гражданской нации [34,2]. Наоборот, член Совета Федерации Рамазан Абдулатипов, утверждает, что в настоящее время не существует единая российская гражданская нация и приводит свои доводы на этот счет [35, 5].

Таким образом, для анализа феномена «культура формирования казахстанской идентичности» можно использовать работы отечественных и зарубежных философов, психологов, социологов, культурологов, этнологов. В них затрагиваются проблемы формирования культуры гражданской общности и его роль в становлении и совершенствовании социальных качеств личности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Митченко Ю. *Национальное единство – основа безопасности страны* //«Комсомольская правда». –27 октября 2009 г.; А. Исмаилов. *Манифест мира и гуманизма* //«Казахстанская правда», 11 ноября 2009 г. и др.
2. Семенов Ю. *Производство и общество*// Социальная философия...- Под редакцией И. А. Гобозова. – М.: Издатель Савин С. А. – 2003. – С. 236-266.
3. Бабаков В. Г., Семенов В.М. *Национальное сознание и национальная культура*. - М. -1996.-71 с.; Гумилев Л. Н. *Этногенез и биосфера Земли*. - Л.-1989; Торукало В. П. *Нация и национальные отношения: истоки, теория, современность*: Автореф. дисс. ...д-ра филос. наук.- М.-1997.- 40 с. Цит.по : *Сущность этнического и национального*//revolution allbest. ru/ moscow/00012430-0.html-56Кb.
4. Мичинова Н. *Какой мерой меряете, такой и вам отмерено будет* //«Казахстанская правда», 22 октября 2009 г. и др.
5. *Плетенье чепухи* // Дат.- Выпуск № 418.- С.23.
6. «Жас Алаш», 2016 г., 25 октября. № 85. – С. 5.
7. *Высокий уровень сотворчества и солидарности*// «Казахстанская правда», 19 ноября 2009 г.
8. Алдамжаров Г. *Есть вещи, которые народ никогда не уступит*// Дат.- 15 декабря, 2009 г.- № 11 (36).- С.6.
9. Национальный совет при Президенте Республики Казахстан. *Концепция формирования государственного соответствия Республики Казахстан*. (Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы ұлттық кеңес. Қазақстан Республикасының мемлекеттік сәйкестілігін қалыптастыру тұжырымдамасы). - Алматы: «Қазақстан», – 1996.
10. Смагулов С. *Цвет нации в опасности?* // «Экспресс К, 10 декабря 2009 г.
11. Ильин И.А. *Наши задачи*. М., 1992. - Т. 1.- С.194.
12. *По словам акима г. Алматы А. Есимова*// Алматы акшамы – 2010, 11 февраля.- С.17.
13. Айталы А. *Нужна опора и казаху, оказавшемуся под поддержку другим*//Егемен Қазақстан, 2 декабря 2009 г.(Перевод с казахского языка).
14. Тлеубай М. *Саткын* // Туркистан.- 2005, 8 апреля.- № 14.- С.2.
15. Елубай Е. *Зима тревоги нашей*// «Казак уни». 18 марта, 2014 г.
16. Карымсакулы И. *Как будто весь мир оказался в моем доме* // Ана тили, 2015 г., 26 ноября-2 декабря, № 47.(Перевод с казахского языка).
17. Зелепухин С. *Казахстан как инвестиционный центр Евразии: Миф или реальность?*// Общественная позиция.2016.02.06, № 22. – С.8.
18. *Общественное движение «Государственного языка»* // Жас Алаш, 29 августа 2013 г. (Перевод с казахского языка).
19. Научная Библиотека. Кибер Ленинка: [http:// yberleninka.ru/ article/n/gosudarstvennost-yazyk-alfavit-primer-kazahstana#ixzz2yD308QYR08.04.2014](http://yberleninka.ru/article/n/gosudarstvennost-yazyk-alfavit-primer-kazahstana#ixzz2yD308QYR08.04.2014)
20. *Национализм и формирование наций. Теории – модели – концепции* / Отв. ред. А.И. Миллер. М., 1994. С. I-II. См.: Kohn H. The Idea of Nationalism. N.Y., 1967.

С.Абушарип. Может ли сформироваться социорная нация на одной...

21. Max Fisher is the Post's foreign affairs blogger. He has a master's degree in security studies from Johns Hopkins University. Sign up for his daily newsletter here. www.theatlantic.com/.../kazakhstan...name.../2... Also, follow him on Twitter or Facebook. www.washingtonpost.com/.../yes-kaza... 7 Şub 2014 -
22. Тоған А.З.В. *Название, границы и территория Туркестана*. Стамбул, 1927, - С.3 (перевод с казахского языка).
23. Баймырза Хаит. *О названии «Туркестан»* //Егемен Казахстан, 3 июля 1996 г.; «Тюркский мир», 1991, № 1. - С.26.
24. «Culture of Kazakhstan - Countries and Their Cultures www.everyculture.com» Ja-Ma-40».
25. *About the legal regulation of migration processes in the CIS countries*. Conference on Management, Humanity and Economics (Icmhe' 2012) August 11-12, 2012 Phuket (Thailand) psrcentre.org/images/extraimages/812030.pdf
26. Nysanbayev A. "Mangilik El" (Everlasting Country)-National idea of our common Kazakh house, dream of our ancestors. www.crvp.org/book/Series01/I-39/ch45.htm. 21 January 2014.
27. *Russian Nationalism and Vladimir Putin's Russia* Astrid Tuminez. April 2000 Ponars Policy Memo 151 American International Group, Inc. and Council on Foreign Relations), где подчеркивается, что нация существует как идентификация граждан (Nationalism is a political ideology which holds that: 1) a nation exists with identifiable).
28. Тажибаева С., Козырев Т. *Государственность, язык, алфавит: Пример Казахстана* // Центральная Азия и Кавказ. Выпуск № 4 (52) / 2007.
29. *Существует ли казахстанская идентичность? Что такое казахская идентичность?* Участники дискуссии: Модератор дискуссии: Масанов Нурбулат, доктор исторических наук, профессор, Президент Казахской Ассоциации политических наук. Докладчик: Абдыгалиев Берик; Галым Агелеуов. Казахстанская национальная идентичность. Часть 2 ... zonakz.net/articles/26895 20 Eki 2009 – 2.
30. *Идентификационные процессы в Казахстане и...механизмы нациестроительства...* 2. 10.2015. www.kisi.kz/.../identifikacionnye-processy-v-kazahstane-i-mehanizmy-n...
31. *Нациестроительство и формирование национального государства в Казахстане* https://vlast.kz/.../_naciestroitelstvo_i_formirovanie_nacionalnogo_gosu... 24 июня 2014 года состоялась организованная АГ «Кипр» совместно с представительством Фонда им. Ф.Эберта экспертная дискуссия на тему «Нациестроительство и формирование национального государства в Казахстане».
32. Лаврентьева П. «Укрепления единства нации»: на что пойдут 6,8 млрд и зачем www.odnako.org/.../programma-ukrepleniya-e... 27 Аğu 2013 "Российская газета" - Федеральный выпуск №3284. р. 1-3. http://cyberleninka.ru/viewer_images/14438752/p/1.png <http://www.odnako.org/blogs/programma-ukrepleniya-edinstva-nacii-na-cto-poydut-68-mlrd-i-zachem/>
33. Тимофеев И. *История и современность миграционной политики США – это процесс формирования нации групп, а не нации индивидов*. Историческая рефлексия миграционной политики. *Журнал ...* www.intertrends.ru/sixteenth/005.htm
34. Тишков В. *Российская нация как состоявшийся проект - 2*. Тезисы доклада на семинаре, проведенном подкомиссией "Россия в глобальном миропорядке (геополитические, институциональные и ценностные аспекты)" Комиссии по вопросам глобализма и национальной стратегии развития Общественной Палаты РФ 14 июня 2006 г.).- 1-4 с.
35. Абдулатипов Рамазан. *Создание российской нации*. (<http://www.rg.ru/2003/08/28/Sozdanierossijskojnatsii.html> - comments).

**АРҒЫ ТҮРКТЕКТІ ТҮЗІЛІМ: БОЛМЫСТЫҚ ТАРИХЫ,
ӨМІРЛІК КЕҢІСТІГІ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТІ**

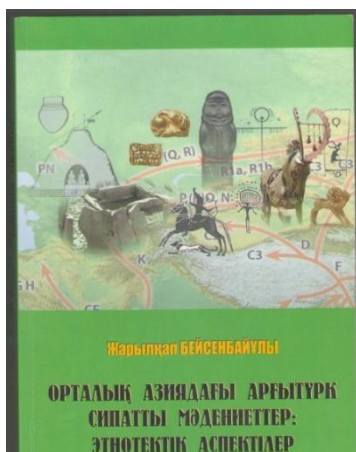
О.НҰСҚАБАЕВ*

Түйіндеме

Мақала авторы Жарылқап Бейсенбайұлының Астана қаласындағы «Ғылым» баспасында 2015 жылы жарық көрген «Орталық Азиядағы арғытүрк сипатты мәдениеттер: этнотектік аспектілер» атты зерттеу еңбегіне сын-пікір білдірген.

Summary

There is a discussion to the Zharylkap Beisenbayuly's work called «Foreturkish featured cultures: ethnic origin aspects» printed in 2015 in Astana.

Кешегі тоталитарлық жүйеде қалыптасқан ресми тарих түбі түрік текті халықтардың жаратылысын қазіргі жыл санауымыздың VI ғасырынан әрі асырмайтын.

Сол кезеңде сірестіріле таспаланып қалған жазбаларға қарағанда түрік текті халықтар қазіргі ж.с. VI ғасырында Алтай таулары аумағында пайда болған.

- Оған дейін олар қайда болды? Қай тектен өсіп-өніп, өрбіді?

Бұл сұрақтарға, сондай-ақ түсініп білуге құштарлықтан туындаған басқалай да сұрақтарға жауап қайтарылмайтын. Қалай нұсқаланса, солай қабылдау талап етілетін. Басқаша ой түйгендер қуғындалатын. Әрі қарай қазбалауға, тереңдете зерделеуге рұқсат етілмейтін.

Содан да болар шегелене бекітілген бұл нұсқаманың саяси астарлаудан туындаған бір жақтылығы, шикілігі, таяздығы тайға таңба басқандай болып ап-айқын білініп тұратын. Көңілге күдік ұялататын. Тереңдете қазбалауға, зерделеуге ұмтылдыратын.

* социология ғылымдарының докторы, профессор, Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан.
Doctor of sociological sciences, Professor, International K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University.
Turkestan-Kazakhstan.

Бүгінде бұрынғы тоталитарлық жүйе құрдымға кетті. Ой еркіндігі туды. Тоталитарлық жүйе аясында болған барлық ұлттар мен ұлыстардың ғалымдары өз халқының арғы түпкі шығу тектерін іздестіріп, ататек тарихын қазбалай бастады. Ататек тарихын зерделеуде олар тек шежірелік мәліметтерді місе тұтпай, соңғы жылдары анықталып, ғылыми айналымға кіріктірілген, соны антропологиялық, археологиялық, лингвистикалық және ДНҚ-генеологиялық сараптау нәтижелеріне арқа сүйеуде.

Осындай өзіндік айтар терең мәнді байыпты тұжырымдаулары бар еңбек – белгілі қаламгер, этнолингвист ғалым, түбі түрік текті жұрттардың шығу тегін, орналасуын, тұрмысы мен мәдениетін көптен бері зерттеп келе жатқан Жарылқап Бейсенбайұлының Астана қаласындағы «Ғылым» баспасынан жарық көрген «Орталық Азиядағы арғытүрк сипатты мәдениеттер: этнотектік аспектілер» атты 468 беттік монографиялық зерттеуі.

Зерттеудің басты жаңалығы – ДНҚ-генеологиялық зерттеулер нәтижелері мен археологиялық, этнографиялық, этимологиялық аспектілерді өзара салыстыра сараптай келіп, түбі түрктенді халықтардың шығу тегі мен түп-төркіні тым тереңде жатқандығын нақты фактілік, ақиқатты шындықты мәліметтерді негізге ала отырып дәйектеп бере білуі.

Кейінгі жылдарда жаңа ғылым саласы ретінде кеңінен таныла бастаған ДНҚ-генеологиялық зерттеулер түрктенді халықтардың түп төркіні тым тереңде жатқандығын ғана анықтап беріп қойған жоқ. Сонымен қатар осы зерттеу тәсілі арқылы жинақталған мәліметтерге қарағанда шығу тегі түрктенді деп есептелетін аталық R1b гаплотобы түзілімдерінің әрі қарайғы үрім-бұтақтануы Қытайдың Ұлы қорғанынан Карпат тауларына дейінгі аумақта ғана емес, сонау есте жоқ ескі замандарда күллі Батыс Еуропаны да түгелге жуық қаусырған зәуаттық түзілім екендігін де ап-айқын етіп анықтап берген.

Айталық, аталмыш еңбектің 104-105-ші беттерінде автор ДНҚ-генеологиялық зерттеу тәсілін негіздеуші ғалымдардың бірі ретінде танылатын тегі орыс, америкалық биохимик А. А. Клесовтың зерттеу нәтижелеріне сілтеме жасай отырып төмендегідей таңдай қақтырарлық мәліметтерді мысалға келтіреді.

R1b гаплотобының бірер толқыны бұдан 4500 жылдай бұрын Қара теңізді төңіректей Балқан аймағына, бүгінгі Германия мен Польша жеріне аяқ іліктірсе, тағы бір тармағы, 6000 жыл бұрын, шамасы көнешұқырлықтардың бірінші үдеріс толқынының соңын ала,

Кавказ арқылы Анадолияға қадам басыпты. Олар (араларында бүгінгі шотландықтар мен ирландықтардың түп бабалары болған R1b1b2 гаплотипті кельт тайпалары да бар) 5500 жыл бұрын Месопотамияда шумер жұрттары тегінің түзілуіне атсалысып (шумер ұрпақтарының 40 пайызы R1b1b2 гаплотипі), 5000 жыл бұрын Африкаға (әйгілі мысыр перғауыны Тутанхамонның гаплотипі R1b1a2) асыпты. Сол жақтан 4800 жыл бұрын Гибралтар арқылы Пиренейге өтіп, Франция жерімен Ла-Манш бұғазына дейін жетіп, Еуропаны батыс жағынан шығысқа қарай қаусыра басыпты. Осы жылжыған бағыттарында олар өздерімен бірге алтайлық тілдерге тән агглютинативті (жалғамалы) тілдерді де алып жүріпті. Мыңжылдықтарды жалғаған сол ұзақ көші-қон үдерістерінен қалған нышандар қатарында агглютинативті шумер, баск тілдері аталады. Еуропаның қазіргі халықтары арасында тілдері үндіеуропалық болып өзгергенімен, осы R1b гаплотобынан тараған ұрпақтар да тым мол. Мәселен, R1b1b2 зәузаты: ДНҚ-генеологиялық сараптан өткен баскілердің – 88, испандардың – 70, бельгиялықтардың – 63, итальяндардың – 62, британдардың – 68 (валлилердің – 89), ирландардың – 81, немістердің – 50, француздардың – 52, португалдықтардың – 62 пайызына тән. R1b ұрпақтары ұғынысқан сол түпкітүрктік агглютинативті тіл Еуропаның кей жерлерінде жыл санаудың 10-шы ғасырларына дейін қолданыста болған. Алайда арилердің Карпаттан ары қарай батысқа беттеген R1a1 гаплотипті қауымдастықтары тілінің біртіндеп бел алуына байланысты, ақыр соңында үстемдікке сол R1a1 жұрттары сөйлеген тіл жетіпті [1, 670-785; 863-903; 2, 1652-1675; 3, 3-58; 4; 5; 6, 1511-1525].

Сараптамалық зерттеулермен анықталған бұл генеологиялық деректер орыс зерттеушісі Ю.Н.Дроздовтың «Еуропа тарихының түрік тілдік кезеңі» атты 2011 жылы шыққан көлемді ғылымтанымдық еңбегінде [7], латыш зерттеушісі Г.Шукенің «Латыштардың түбі түрік пе?» атты кітабында, сондай-ақ батыстық ондаған түрколог ғалымдардың еңбектерінде қуатталған [8,104-105].

Сондай-ақ, аталмыш еңбектің авторы өз зерттеуінде түбі түрікпенгі жұрттарға тән гаплотоптық топтардың бұдан 35-20 мың жылдай бұрын Азиядан Америка құрлығына толқын-толқын болып өткендігін де назардан тыс қалдырмаған.

Ғылыми ортаны дүрліктіріп, адам баласының шығу тегін, әлемнің түкпір-түкпіріне тарап қазіргі таңда жер бетінде өмір сүріп жатқан 6 мыңдай ұлтты, ұлысты жұрттардың кімдерден тарағанын анықтап берген ДНҚ-генеологиялық зерттеу тәсілі қандай тәсіл,

басқалай теориялық-методологиялық әдіс-амалдардан несімен ерекшеленеді, міне осындай, сондай-ақ басқалай да оқырман қауым қызығушылық танытатын ондаған сұрақтардың жауабы да автор еңбегінде жан-жақты анықталып, негізделген.

Автордың түсіндірмелері бойынша, адам баласының шығу тегін, кімнің кімнен бұтақталғандығын анықтауда жаратылыстану және гуманитарлық ғылым мен антропологиялық, археологиялық зерттеу тәсілдерін пайдаланумен қатар, ДНК-генеологиялық дереккөздеріне иек артқан жөн.

Биохимиялық және генетикалық зерттеу тәсілдері ретіндегі ДНК-лық анықтау – тірі клетка ядросында болған дезоксирибонуклеин қышқылы молекуласы құрамындағы тұқымтектілік ақпарат қорын сараптайды.

Себебі нуклеин қышқылы қандай да болмасын, тірі организм ұрпағының түзілімі, дамуы және жекелік өзіндік сипаттамалық белгілері туралы ақпаратты сақтап, оларды жаңадан пайда болған клеткаларға (келесі зәуатқа) бұлжытпай көшіріп беріп отыратын көрінеді. Соның арқасында тұқым қуалаушылық қасиеттер ұрпақтан-ұрпаққа өтіп отырады.

Тұқымдық ақпарат негізінен ДНК сақталатын ядролық құрылым хромосомаларында жинақталады. Ал, оның V-хромосома түрі тек ер жыныстыларда ғана болып, ол әкесінен – ұлына тікелей ауысып отырады. Олай болса, әкеден тура тарайтын тұқымның бәрінде V-хромосоманың бірдей элементтері, белгілері сақталып қалып отырады.

Әйел жыныстылардың тектік жүйесін құрайтын «митохондриялық ДНК» (мтДНК) гаплотоптары да осындай күрделі түзілімдерден тұрады. Ол бойынша адамзаттың ілкі африкалық дәуірлерінде L таңбасымен белгіленген әлденеше бас гаплотоптар болыпты. Соның L3 гаплотобы ғана Африкадан Азияға өтіп, 80-70 мың жылдай уақыт бұрын, одан M және N макротоптары таралыпты.

Африка құрлығынан тыс гаплотоптардың бәрі осы екі тармақтың ұрпақтары болатын көрінеді.

ДНК-генеологиялық зерттеулерде нақты бір адамның хромосомасындағы оның жеке басына тән тектік ДНК-а түзілімдерінің жиынтығын – гаплотип (гаплоидты генотип) деп атау орныққан. Бұл гаплотиптік түзілімдердің әрқайсысының қайталанып көшіріліп отырылуы белгілі бір маркерлерден құрылымдалады. Сол қайталанған зәуаттық ерекшеліктер жиынтығы әр адамның жекелей өзіндік

нышандық белгісін көрсетеді. Яғни, оның жеке басының «ДНҚ-алық» төлқұжаты болып саналады.

Типтік гаплотиптер 6, 12, 17, 25, 37, 67 маркерлі болып келеді. Гаплотиптік маркер көп болған сайын сол адамның өз тегіне /туыс ДНҚ-алық зәуаттық бұтаққа/ қатыстылығы туралы мәліметтерді табу дәлдігі молая түседі.

Ұқсас гаплотиптер тобын – гаплотоп (гаплогруппа) деп атайды. Ер адамдардың V-хромосома гаплотобын, әдетте, әліпбилік тәртіпбойынша А әрпінен Т әрпіне дейін белгілеп жіктеу жүйеленген.

Генетиктер Африкадағы алғашқы есті адам /хомо сапиенс/ жұрағаттарына А гаплотобы тән деп, ал оған кіндіктес өрбіген аталық ВТ гаплотобы Африканың солтүстік-шығыс жағында құрылымдалған деп есептейді. Азия құрлығына қарай өткен адамдар соның алғашқы сыңары В гаплотобынан тараған С, F зәуаттарымен таңбалаыады.

Кейіндеу F гаплотобынан G, IJK, H гаплотоптары бұтақтанады.

Осыдан 55-45 мың жылдай бұрын Алдыңғы Азияда түзілген IJK құрама тобынан алдымен I және J гаплотоптары, кейіндеу келіп K гаплотобы бөлінеді. Осы K гаплотобынан бұдан 40-35 мың жылдай уақыт бұрын тараған NOP құрама гаплотобына жататын қауымдар Арал теңізінен шығысқа қарай жатқан аймақтарды қоныс етеді.

Осы құрама зәуаттың әрі қарайғы бөлінуі барысында N гаплотобы (түпкі оралдықтар) дараланып, біртіндеп шығысқа қарай жылжи бастайды. О гаплотобы қайтадан күнгейге қарай беттеп, Үндістан арқылы оңтүстік-шығыс Азияға ойысады. Сол жақтан кейіннен моңғолоид пішінді қытай, филиппин, малай текті халықтардың әуелгі зәуатын құрайды. Р гаплотобының біраз бөлігі шығысқа, теріскей-шығысқа, Алтай бетке қарай қоныстанып, осы аймақтарда ағайындас Q және R гаплотоптарына тармақталады. Q гаплотобы әсіресе американдық үндістер арасында мол. Оның туыс серігі R гаплотобы бұдан 20 мың жылдай шамасы бұрын R1a, R1b бұтақтарына ажырайды. АҚШ-тың биохимия профессоры А.А.Клесов осы R1a гаплотобын кейіннен түпкіари тілінде, R1b гаплотобын түпкітүрік тілінде сөйлеген қауымдардың ілкі бабалары еді деп есептейді [1, 202-225, 516-785].

Ал бұдан 50-60 мың жыл бұрынғы шамада жоғарыда аталған ежелгі F зәуатының сыңары, әуелгі түптегі Араб түбегінің күнгейінде түзілген С-гаплотобы қауымдарына тән кейінгі көші-қон сілемдерінің бір бағыты Кәшмір арқылы Қашғар жазығына шығып, Тәңіртауды айналып, Ұлы Дала кеңістігіне беттейді. Екінші бағыт Қытайдың ұлы

өзендерінің алабына бұрылады. Үшінші бағыт оңтүстік теңіздерді жағалай барып, Австралия құрлығына өтеді [9, 319-337]. Осындағы бірінші бағытпен жылжыған С гаплотобына бөлінген С3 тармағы кейіннен моңғол пішінді түрк, моңғол, тұңғыс-мәнжу, жапон, корей сияқты халықтарға тән негізгі зәузаттық белгілердің біріне айналады [8, 14-16].

Мұның бәрін тәптіштеп қағаз бетіне түсірген себебіміз, тек ДНҚ-генеологиялық зерттеу тәсілінің мән-мағынасын түсіндіруге ғана жасалған талпыныстан емес, сонымен бірге Ж.Бейсенбайұлы түбі түрктекті халықтардың пайда болу, өсіп-өніп көбеюу, адам баласын осы уақыттарға дейін таңдандыра тамсатып келе жатқан мәдениет ескерткіштерін түзу, әлемдік деңгейдегі ондаған алып державаларды орнықтыру сияқты керемет жетістіктерге қол жеткізуін қалай негіздеген, міне, осыларды да білуге талаптылықтан туындаған қызығушылық болатын.

Осы тұрғыдан алып қарастырғанда, Ж.Бейсенбайұлының өз еңбегінде түбі түріктекті халықтар жоғарыда аталған гаплотоптардан бұтақтанған арғытүрктік R1b, автохтан «шығыстық» R1a, оңтүстіксібірлік Q, арғытүрктік-арғыугорлық N, жалпы алтайлық С3, орталық һәм оңтүстік-шығыс азиялық О зәузатты жұрттардың ұрпақтары болып есептеледі, деп дәлелдеуі көңілге қонымды. Автор бұл тұжырымының растамалығын дәлелдеу үшін тек соңғы 20-жылдай уақыт ішінде жарияланып, әлемдік деңгейде танылған 589 тарихи, антропологиялық, ДНҚ-генеологиялық, археологиялық, этнографиялық, этнологиялық, лингвистикалық, т.с.с. еңбектерге сілтеме жасаған. Нәтижелігі де керемет! Оқыған сайын қызықтыра, еліктіре түсетін, сезімді қозғайтын өте тұшымды еңбек туындаған.

Автор осылайша Орталық Азияны алды 50 мың, арты 35 мың жылдан бері ата қонысы, құтты мекені санап келе жатқан түбі түрктекті халықтардың шығу тегін анықтап алғаннан кейін, олардың өсіп-өну, бір текті халық болып қалыптасу қалыптарын, мың өліп мың тірілген тар жол тайғақ кешулерге толы өмір жолын, тұрмысы мен тыныс-тіршілігін, жаугершілік жорықтарын, мемлекеттік құрылымдарын, тарихтың әртүрлі кезеңдерінде әртүрлі аталғандарына (мысалы, хұн, сақ, түрк, ұйғыр, үйежы, теле, т.т.) қарамастан түпкі түрктектік болмысын сақтап бүгінгі күнге жеткенге дейінгі тарихын көне шумерлік, ассириялық, урарттық, парсылық, қытайлық жазбалық деректерді, соңғы жылдары антропология, археология, лингвистика,

тағы да басқа бірнеше жаратылыстану және гуманитарлық ғылым салаларында негізделген түйіндеулермен байланыстырып, сабақтайды. Ой толғата келіп, түрктенгі жұрттардың тас дәуіріндегі климаттық жағдаяттарға байланысты әр тарапқа таралулары мен олардың кейінгі ұрпақтарының энеолит заманындағы көне шұңқыр, ботай секілді түздік мәдениеттер аясында кешкен тіршілік сапырылыстарындағы көптеген этнотектік нышандарының өзара сабақтас әрі таза көшпелі түрктенгі жұрттарға тән құбылыс екендігін негіздеп береді. Ал, бұл түйіндеме бұрындары көкейде тұрғанымен, дауыстап айтуға мүмкіндік берілмейтін ақтандақтардың бірі ғана емес, бірегейі саналатын.

Шынында да көнешұңқыр мәдениет ошағының да, сондай-ақ осы сияқты басқа ондаған арғы мәдениет ескерткіштер орындарының да арғы түрктенгі жұрттардың түз өңірлеріне бейім тіршілік салттарына бейімделуінде айтарлықтай орны болған. Әрі бұл мәдениет ошақтары, Ж.Бейсенбайұлы айтса айтқандай, кейінгі замандарда өркен жайған орталықазиялық мәдениеттердің қордалануына тигізген өзіндік әсер-ықпалы мол болған маңызды мәйектер бола білген. Тек өкініштісі Қазақстан тарихшылары арғытүрктік қатпарлары мол Көнешұңқыр мәдениеті сияқты қадым замандардан қалған мәдениет ескерткіштеріне әлі бір де бір рет пайымды сараптаулар жасай қоймаған. Сол кешегі тоталитарлық жүйеден мирас болып қалған шовинистік пиғылдағы теориялық-методологиялық әдістеме аясында ой қорытып, түбі түрктенгі халықтардың арғы тарихына қатысты кеңестік тарихшылар негіздеген ескі догматтық пайымдарды қайталаумен келеді.

Көнешұңқыр және сол сияқты қазіргі Қазақстан территориясында бағзы замандарда ондаған мәдениет ошақтарын түзген түздік жұрттар уақ мал – қой мен ешкі бағумен айналысқан. Көдесі мен қауы, бозы мен бетегесі желкілдеген бұл аймақ, мыңғыртып уақ мал өсіруге нағыз қолайлы өріс болды. Келе-келе мал басының артуы жаңа жайылымдар іздеуге итермеледі. Сөйтіп, мал тұяғына ілесе өріс қуалай, қанатын кере жайған көшпелі жұрт көп ұзамай, Ұлы Даланың шығысында – Алтай-Саянға, батысында – Дунай алабына дейін өріс кеңейтті. Олардың бұл көш-қон бағыттарының іздері дала төсіндегі маң төбе-обаларда, ондағы таза түркілік жерлеу ғұрыптарынан да, олардан қалған кейіннен қазып алынған тұрмыстық заттар /ыдыс-аяқ, түбі жұмыр қыш құмыра, әшекейлі сәнді бұйымдар, инелер, түйреуіштер, біздер, қармақтар, көгендер, т.т./, еңбек

құралдары мен қару-жарақ түрлерінің ұқсастықтарынан да білінеді. Осы түп бастауынан бері қарайғы дамуында сабақтаса көрініс беретін түпкі түрктік этноәлеуметтік, мәдени, тұрмыстық сипаттар қола ғасырларда жалпы ортаазиялық Беғазы-Дәндібай мәдениетіне, одан бері түркілік мәдениеттерге ұласқандығы нақтылы өмірлік көріністік әрі айғақтық фактілер арқылы Ж.Бейсенбайұлының зерттеуінде жан-жақты пайымдалған.

Ал, Беғазы-Дәндібай мәдениетінің өзі, автордың қазақтың ұлы ғұламасы, академик Ә.Марғұланның еңбектерін негізге ала отырып дәлелдеуіне қарағанда, өзінен кейінгі бүкіл далалық тұрмыстың, дүниеге көзқарастың, тәңірге сенушіліктің, ұлт болып қауымдасудың, небір таза түріктік мәдениет ошақтарының, өнердің, қол өнерінің, металл өндіру мен оны өңдеу, оны тұрмыста, әскери істерде пайдаланудың, мемлекеттік құрылымдар құрудың, далалық өмірге тән құқықтық реттеулерді негіздеудің, т.с.с. өзегін құрағандығы нақты фактілік мәліметтермен айшықтала негізделіп, жан-жақты пономаралық көріністе көрсетілуі еңбектің құндылығын одан әрі асыра түскен десек, артық айтқандық бола қоймас. Себебі, мұндай бұрындары айтылмаған тың түйіндеулер тарихта түрктік дүниеге қатысты бұрындарғы бірқатар ұстанымдарды қайта пайымдауды талап етеді.

Ал, Қытайдың Шаң (ж.с.д. XVII-XII ғ.), одан кейінгі Жыу (ж.с.д. XII-III ғ.) дәуірлеріне тән жазба ескерткіштерде түрктенді жұрттарға тән өндірістік өндіру құралдары мен жасалған зат түрлерінің аталуы, сондай-ақ Хуанхэ (Сарыөзен) алабы, Ордос, Шығыс Түркістан өңірлерінен қазіргі уақытта археологиялық қазба жұмыстары арқылы аршып алынған заттық айғақтардың сол замандарда осы аймақта өмір сүрген түздік жұрттардың тұрмыстарында пайдаланғандығының дәлелденуі арғы түрктік Беғазы-Дәндібай мәдениетінің Орталық Азияның күллі өңірлеріне таралғандығының дәлелі болып табылады.

Сондай-ақ Ж.Бейсенбайұлының зерттеуінде осы сабақтастық жібінің үзілмей бірсыпыра белгілерінің ерте темір дәуірінде Қара теңіздің теріскейі мен Алдыңғы Азияға дейін ат тұяғын дүбірлеткен қамар (киммер) және іш ғұз (сақ-скиф) жорықтары арқылы сол аймақтарға жеткендігі де назардан тыс қалмаған.

Сақ мәдениеті, Ж.Бейсенбайұлының дәлелдеуіне қарағанда, Орталық Азияның түздік дәстүрлердің бірін-бірі өзара құнарландыруынан пайда болған жарқын құндылық. Оның кіндігі-

батысы Каспий мен Жайық, теріскейі Алтай-Саян таулары, оңтүстік-шығысы Ордос жонын қамтып жатқан құтты орталықазиялық кеңістікте кесілген. Оған тән үрдістердің өркен жаюына осы өңірлерді мекен ететін беғазы-дәндібайлық аядағы тайпалар қытай деректеріне «тиек», авеста уағыздарына «тұр» нұсқаларында түскен, түп-тектері таза түрктенгі жұрттар. Бұл жұрттың әртүрлі тарихи кезеңдегі әртүрлі аталымдары ежелгі Қытайдың топырағында бірінші құрылған қытайлық мемлекет Шиа (Ся) патшалығы (ж.с.д.ХХІ-ХVІІ ғ.) заманынан бері қарайғы хаттамалық жылнамаларда куэй, гуэй, құяңыр, (қоңыр), тиек, жұң, жұңди, ху, хұн, т.с.с. этнонимдік атаулармен атмаланып келген.

Жалпы Ж.Бейсенбайұлының бұл зерттеуінің тағы бір артықшылығы - еңбекте көне қытайлық түпнұсқалық деректерді кеңінен пайдалануы болып қалмақ. Сонымен қатар, Ж.Бейсенбайұлы зерттеулерін оқығаннан кейін, осы уақыттарға дейін сақ мәдениеті тек ирантілді халықтарға ғана тән делініп келген еуро өктемшіл уәждің де күмәнді екендігіне көз жеткізе түсесіз. Өйткені, кейінгі жылдардағы зерттеу нәтижелері негізінде қазіргі ғылыми таным, авесталық жыр-дастандарда «Жүрдік атты /мініс көлікті/ тұрлар», көне парсылық деректерде «сақтар», немесе «ерендер» «арилер», бұлардан беріректегі грек жазбаларында «скуз», ағылшынша «zcyth» (скиз), орысша «скиф», көне ассириялық-бабылдық сына жазуларында «iskuz» («іш ғұз») деп аталған жұрттың түрктенгілігін айқындап беріпті. Айталық, «түрк» этнонимінің шығу төркініне барлау жасаған чуваш ғалымы Н. И. Егоров әйгілі француз шығыстанушысы Э. Блошенің Авестадағы «тига» этнонимін «бүгінгі түрктенгі халықтардың арғы бабалары деп, танитындығын мысалға келтіреді. Неміс ғалымы Т. Нельдеке орыс тарихшыларының тұрларды ирандық тектен тарқататындықтарына сенімсіздік білдіріпті. Неміс үнді-ирантанушысы В. Гейгер тұрларды Каспий теңізінің оңтүстік-шығыс жағалауларынан Әмудария мен Сырдария өзендерінің екі бетін ала Жайық және Еділ өзендерінің төменгі ағыстарына дейінгі аралықта жайлаған түпкі түрктенгі жұрттар деп анықтапты. И. Маркварт болса авесталық тұрларды маң-масса-геттердің нақ өзі деп бағымдаған көрінеді. Осылар сияқты басқада ондаған пікірлерді салыстыра талдаған Н. И. Егоров тұрларды сақ тайпаларының көне атауы деп анықтайды. Тұрлар сөйлеген тіл кейбір зерттеушілер жорамалдап жүргендей, иран тілі емес, керісінше көнетүрк тілі болғандығын негіздейді. Тұрлар кейіндеу келіп тұрандықтар атанған, – дейді [8, 294-295].

«Түрк» этнонимінің қалыптасу тарихына қатысты шынайлық пен ақиқаттылыққа толы жаңа пайымдаулар жасалған келесі бір тұшымды еңбек, Ж.Бейсенбайұлының айтуы бойынша, өзбекстандық ғалым Аблат Ходжаевтың зерттеуі. Өзінің осы еңбегінде А.Ходжаев қытайдың тарихына қатысты дереккөздерді қайта сараптаудан өткізген жаңа анықтамалық энциклопедиялар мен зерттеулерді молынан пайдалана отырып, арғытүрктік этнонимдерді соны қырынантыңғылықты түрде талдаған. Автор Қытайдың билеуші әулеттерінің ежелден бергі жинақталған 24 томнан тұратын «Эршисы ши» (24 тарих) басылымынан басқа да кейінгі отыз жыл шамасында ҚХР мен Тайванда жарық көрген іргелі зерттеулерді, 1986-1991 жылдары басылған 8 томдық «Ханьюй дацзыдаянь» (Үлкен иероглифті сөздікті), 1986 жылғы «Ханьцзы гуинь шоуцэ» (Қытай иероглифтерінің көне айтылым анықтамалығы) секілді құнды дереккөздерді, Сы ма Чианның (Сыма Цян) әйгілі «Тарихи жазбаларына» (Ши-зи) еңбеген мәліметтерді кеңінен пайдаланып, оларды түпнұсқалардан оқи алуының арқасында оқырманды көп жайға қанықтырады. Айталық, А.Ходжаев көне қытайлық дереккөздеріне сілтеме жасай отырып, байырғы түрkteкті халықтар мен ежелгі ханзулардың өзара араласып, ауыс-түйістік қатынас жасай бастағандықтарына 5 мың жылдай уақыт өткен, дейді. Оның дәліне ол «Ханьюй дацзыдаяньнан» (Қытай тілінің үлкен иероглифтік сөздігінен) мынадай сілтемені мысалға келтіреді. «Тиектер (түрkteер) Жуңгомен, яғни Орталық мемлекетпен Ши (Ся) патшалығы тұсында ауыс-түйісті қатынас жасай бастаған» [10, 26].

Ежелгі қытайлар өз мемлекеттерінің айналасын жартылай болса да қоршай орналасқан түздіктерді төрт құбылаға бөліп: «И» - шығыс жабайылары, «Жұң» - батыс жабайылары, «Мән» - оңтүстік жабайылары, «Ди» - солтүстік жабайылары деп атаған көрінеді. Дегенменде хуасялықтар өздерімен көрші отырып, батысы мен теріскейін жайлаған түздіктерді олардың өздерінің атауларына ұқсас етіп көбіне көп «тиек» деп атаған сыңайлы. Ал, олардың «тиек» деп атаулары, түздіктердің өздері өздерін атайтын «түрк» этнониміне сәйкес келеді. Себебі, ежелгі де, қазіргі де қытайлар «Р» дыбысын дұрыс үндестіре алмайды, бұзып дыбыстайды.

Осыған қарағанда, – дейді ойын одан әрі сабақтаған Ж.Бейсенбайұлы өз зерттеуінде, – арғы түрkteкті, кейіндеу келіп бірде хұн, бірде сақ, бертін келе тіпті әртүрлі этнонимдік аталымдарды иеленген түрkteкті жұрттар ДНК-генеалогиялық төркіндері бір түрkteкті

нышанды R1b мен «шығыстық, автохтондық» R1a, оңтүстіксібірлік, жалпыалтайлық, орталықазиялық Q, C3, O, N аталықтарынан бұтақтанған түздіктер сыңайлы. Сақ мәдениеті де сол батыстық және шығыстық түбі түрктенгі халықтардың өзара ықпалдасуы, тұрандық және ордостық үрдістердің бірін-бірі толықтырып құнарлануы аясында қалыптасқан. Ал, Ж.Бейсенбайұлының көне қытайлық түпнұсқалық дереккөздеріне сілтеме жасай келіп, «ежелгі Қытайдың Шаң және Жыу (Чжоу) патшалары далалықтардан болған көрінеді» деген түсіндірмесі кімді болса да таңырқатары анық. Түсіндірменің дәлелдемесіне автордың еңбегіндегі 167-168-беттерден үзінді келтірелік.

«Шаң» дәуірінде өркен жайған Аньян мәдениетіне (ж.с.д. XIII-XI ғ.) тән орасан зор патша қабірлері, әскери арбалар, қолдан жасалған тамаша ыдыстар мен бұйымдар, қару-жарақтар оларды аршып алған археологтарды қатты таңырқатқан. Өйткені осы өркениет алдындағы эрлитоу-эрлиган мәдениеті кезеңінде (ж.с.д. XVI-XIV ғ.) мұндай сән-салтанатты патша обаларын тұрғызу, дөңгелегі жеңіл әрі сапалы әскери арбаларды жылқылармен бірге көму дәстүрі болмапты. Ал, Шаң дәуіріне қатысты зерттеулер барысында жүйеленген дәйектер бойынша, ж.с.д. XIII ғасыр шамасында сол Сарыөзен алабына батыс жақтағы далалық кеңістіктен салт атты, «жүрдек арбалы» еуразиялық нәсіл нышандары басымдау жұрттар басып кірген көрінеді. Арбалармен соғысу тәсілін жетік меңгерген олар, тез арада-ақ жер емген тұрғылықты халықты тізе бүктіріп, күллі билікті өз қолдарына жинап алыпты.

Ғылыми зерттеулерде Шаң патшаларының шыққан тегі сол «Ордостық шептен» келген әулеттерден болуы мүмкін деген болжам айтылады. Өйткені, ол «жүрдек арбалылар» қалың қытайға көп ұзамай-ақ сіңісіп, солардың тіліне жаппай ауып кетсе де, өздерінің бағзыдан ұстанған, патшалары көз жұмғанда, о дүниеге ерекше салтанатпен аттандыратын дәстүрлерін ұмыта қоймапты. Бұл өңірде бұрын ұшыраспаған жерлеу жораларын енгізіп, жойқын патша обаларын тұрғызу, көсемдері өлгенде олармен бірге жылқылар мен арбаларды қоса көму секілді ғұрыптарды орнықтырыпты. Аз уақыт аралығында жүрдек арбалы жасақтарымен Сарыөзен аймағындағы отырықшы тайпаларды бірінен соң бірін бағындырып, қуатты елге айналып үлгерген Шаң билеушілері, басып алған жерлерінде қала-бекіністер салдырып, сол қорғандардан маңайдағы жұрттарға жылма-жыл жорық

жасап мал-мүліктерін сыпыра тонап, мыңдаған тұтқынды айдап әкеліп, құлдыққа салатын, айдарынан жел ескен әлеуетті мемлекет ретінде танылыпты. Жеңімпаз шандықтар көсемдерін - «уан», өздерінен тарағандарды - «байсын», ал бағынышты жұртты – «шумың» (қара бұқара) деп атайды екен. Қытайдағы темір еріту, ұңғылы айбалталар жасау дәстүрі де осы аньян мәдениетінің бастапқы кезеңі – ж.с. д. XIII ғасырдан басталған, – делінеді.

Осындай дәйектерге орай, бүгінгі ғылымда: «қытайлық өркениеттің шарықтап дамуы, Шаң дәуірінде батыстан жеткен үш маңызды инновациялық жаңалық – жүрдек арбалы көлік, жылқы және металлургияның арқасында жүзеге асты» деген тұжырымға көбірек мән беріледі [8, 167-168].

Бұрындары ғылыми айналымға енбеген түбі түрктенді халық туралы мұндай соны мәліметтер Ж.Бейсенбайұлының зерттеуінде ондап саналады. Ал, автордың Арқайымдық түздік мәдениет кешені, Тұран мен Ордос аралығындағы түздік жұрттардың этноетегіне қатысты пайымдары, Тарым сембелерінің түрктенді жұрттардан қалған қаңқалар екендігін дәлелдеулері, ішғұз (сақ-скиф), һу (ғұз), «хұн» атауларының этимологиялық мазмұндарына жасаған талдаулары, үйежи (юечжи) жұртының, тохар, дай, теле мен қыпшақтық түзілімдер туралы ой-толғамдары жаңаша мазмұндау мен түйіндемелік жаңа тұжырымдарға толы.

Хуннулар (қазіргі оқылымында сиуннулар деп оқылады) өсіп-өніп, өрбіген делінетін сюньюйлерді Ежелгі Қытайдың Шаң дәуірі (ж.с.д. XVII-XI ғ.) қаламгерлері, – дейді көне жазбалардың мән-мағыналарын түсіндірудің майталманы атанған қытай оқымыстысы Ван Говей, - тасбақа қабыршықтары мен мал жауырындарына түсірген мәліметтерінде «құяңыр», яғни қоңыр өңділер деп, ал елін «дүлейлер елі» деп атапты. Жыу (Чжоу) әулеті билікте болған замандарда (ж.с.д. XI-III ғ.) олар «жұңди» деген атты иеленіпті, – дейді (Ван Говей, Чуань Тан Цзилинь /Гаң Тан мәліметтерінің жинағы/ - Нанкин, 1923. Қосымшалар 2. Цзюань 13, 126 б.) [10,133].

Осыған қарамастан Ж.Бейсенбайұлы осы этнонимдік аталымды «қаңлы» атауымен шендестірген [8, 334]. Автордың бұл пікірімен келісе алмаймыз. Себебі, татар ғалымы М. Закиевтің дәлелдемелеріне қарағанда, қаңлылар мен хунгурлардың түбі, шығу тегі бір, бірақ олар сонау есте жоқ замандарда-ақ екі этнонимге бөлінген. Бірі қаңлы, екіншісі хунгур атанған. Ж.с.д. VII-VI мыңжылдықтарда хунгурлар өсіп-өнген Хорезм өлкесі мал-жанға тарлық ете бастағаннан соң,

олардың біршама жұрттары жан-жаққа өріс ұзартқан. Олардың біршамасы Алдыңғы Азияға, біршамасы Жайық пен Еділ өзендерінен әрі асып Қара теңіздің теріскей беттеріне, ал келесі бір легі шығысқа қарай көш-қон түзген. Мұның дәлеліне М.Закиев Қытайдың Ұлы Қорғанынан Дунай өзені алаптарына дейінгі аралықта Хунгур аталымынан туындаған жүздеген жер, су, тау-тас, қоныс, кент, қала, қала берді, ондаған халық атаулары аталатындығын мысалға келтіреді.

Ал, қаңлылар мен хунгурлардың негізгі бөлігі Хиндикуш, Копетдағ таулары мен Каспий теңізінің оңтүстік-шығысынан Арал маңына дейін қоныстанып қалғандығын нақтылы фактілік айғақтармен дәйектейді. Қаңлы атауы олар мемлекеттікке қол жеткізген кейінгі мыңжылдықтарда ғана тарих сахнасынан көріне бастағандығын айтады. Сондықтан ежелгі түрктенгі жұрттардың тарихына қатысты кешегі өткен кеңестік кезеңде жазылған еңбектерге сілтеме жасағанда сыни көзбен бағалаудың қажеттілігін ескертеді [11; 12].

Жалпы қаңлы жұрты өз көші-қонында Тарбағатай таулы аймағы мен Жетісу, Шығыс Түркістан өңірлерінен әрі шығысқа қарай аспаған. Қаңлы мемлекеті тарих сахнасында Хун мемлекетімен тұспа-тұс уақытта бой көрсеткен. Бан-гудің (ж.с. 32-92 ж.). Ханнамасындағы «Батыс өңірі баянында» хун қаһарынан ығысқан үйежылар ж.с.д. 176 жылы Шығыс Түркістаннан әрі қарай қоныс аударып Орта Азияны мекендеп отырған сақтарды Ауғанстан мен Индияға қарай қуып, олардың жерін иеленіп алды. Сөйтіп, олар солтүстік-батысында Қаңлы (Қанцзюй) мемлекетімен шектесті деген мәлімет мысалға келтірілген [10,149].

Ал, бұдан көп бұрын, ата қоныстары - Хорезм өлкесінен Хунгурлардың біршама жұрты жан-жаққа өріс ұзартқанда, солардың арасынан шығысқа қарай жылжығандарының алдыңғы легі ж.с.д. VI мыңжылдықтың бірінші ширегінде-ақ Ордос үстіртіне жетіп қоныстанған. Ата жұртына, құтты мекеніне айналдырған. Ордос үстірті Хуанхэнің (Сары өзеннің) ағып келе жатып бірден тік жоғары көтеріліп, одан 600 км. жер көлденеңдей ағып барып, қайтадан тік төмендеген аралығындағы түбек. Осы «П» әріпі тәрізді түбекті ата қонысына, құтты мекеніне айналдырған хунгурлар түбектің «П» әріпі тәріздес доға болып иілуін өздерінің ел таңбасы етіп бекіттіріп, заңдастырып алған. Әрі былайғы жұртқа біздің қонысты мекеніміз күн шығар есікте орналасқан. Яғни Босаға. Күннің бар қуаты, нұры алдымен біздерге түседі. Сонан кейін былайғы жұртқа асады. Түбі түрктенгі жұрттар көтерген шаңырақтың босағасының беріктігі, күш-

куатының мықтылығы біздердің іс-әрекетімізге тәуелді. Соны ұғып-түсініп, әрдайым естерінде сақтап жүріңдер, дегендей астарлы сөз айтып, салмақтанған.

Дей тұрғанмен ақиқаттылығын айтқан жөн. Ж.Бейсенбайұлының бұл еңбегі өте өзекті, бұрындары айтылмаған түбі түрктенді жұрттарға қатысты. Әрі тың, әрі қызықты мәселелерді көтеруімен ғана емес, мазмұнының нәрлігімен, тандай қақтырар сонылығымен де, бұрыннан қалыптасқан догматтық қағидалар аясынан шығып, автордың өзіндік жаңа пайымды пікірлер айтуымен де ерекшеленеді. Жалпы орталық азиялық мәдениеттің қалыптасуына мұрындық болған Беғазы-Дәндібай мәдениетінен құнарланып, далалық кеңістіктің барлық өңірлерінде бой көтерген түбі таза түрктік өркениет көріністері өз оқырманын баурап алып, оқыған сайын жаңаша ой түйсіктерге жетелейді, түрктенділікке мақтаныш сезімін тудырады. Түбі түрктенді халықтардың ұлан-ғайыр тарихы бағзы, қадым, ежелгі, орта ғасыр, жаңа заман, қазіргі кезең дегендей сабақтастығын үздірмей небір тылсым дүниеге шомылдырып, жалғасып кете береді, кете береді...

О, жаратушы құдірет! Ылайым түбі түрктенді халықтардың этнотектік түзілімін, тіні мен тілін өшіре көрме!

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Клесов А.А., Тюняев А.А. *Происхождение человека* (по данным археологии, антропологии и ДНК-генеалогии)-М: Белые Альвы, 2010-1024с.
2. Клесов А.А. *Миграционный путь гаплогруппы R1b1b2 в Европу и расселение в Европе (критический обзор)*.// Вестник Российской Академии ДНК-генеалогии. 2010, т.3, №10. С. 1652-1675.
3. Клесов А.А. *Основная загадка во взаимоотношение индоевропейской и тюркской языковых семей и попытка ее решение с помощью ДНК-генеалогии*.// Вестник Российской Академии ДНК-генеалогии, 2010, Т. 3, №1, с. 3-58.
4. Сулейменов О. *Язык письма*. – Алматы –Рим: San Paolo, 1998-502с.
5. Клесов А.А. *Древнейшие восточно-азиатские ветви гаплогруппы R1a*//Вестник Российской Академии ДНК-генеалогии.2009:т. 2, №5. С. 879-888.
6. Клесов А.А. *Гаплотипы R1a на Алтае: «автохтонны» и «индоевропейцы»*. // Вестник Российской Академии ДНК-генеалогии. 2012, т.5, №12. С.1511-1525.
7. Дроздов Ю.А. *Тюркскоязычный период европейской истории*.- М.-Ярославль: Литер, 2011-600с.
8. Бейсенбайұлы Ж. *Орталық Азиядағы арғытүрк сипатты мәдениеттер: этнотектік аспектілер*. - Астана: Ғалым, 2015-468б.
9. Оппенгеймер С. *Изгнание из Эдема* .-М: Эксмо, 2004.-640с.
10. Ходжаев А. *Извлечение из китайских источников //Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии*. Сборник.-Ташкент, 2003. С-. 5-35.
11. Закиев М. *История татарского народа /Этнические корни, формирование и развитие* .-М:Инсан,2008.
12. Закиев М. *Глубокие этнические корни тюркских народов*. -Астана: Кантана Пресс, 2011-400 с.

МАЗМҰНЫ, CONTENTS

ҒАЛЫМ ЖОЛЫ		
Sorokina S. L. (İstanbul)	H. Açıkgöz: "Ne Öğrendiysem Şüphe Adlı Öğretmenden Öğrendim"	3-29
ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ		
Açıkgöz H. (İstanbul)	"Udmurt Элькун" Sözündeki "Элькун" hakkında Meaning of word «Elkun» in Combination of words «Udmurt Elkun»	30-48
Бекжан О. (Түркістан) Bekzhan O. (Turkestan)	Түркі халық-тілдерінің шығу тегіне этносаралық қарымның қатысы Role of Influences of Hybridization of Turkic Tribes with Different Ethnoss in the Origin of Turkic People and Languages	49-58
Масимова Х. В. (Алматы) Masimova H.V (Almaty)	Жазба ескерткіштердегі есім сөздердің грамматикалық категорияларының кейбір ерекшеліктері («Чингиз-наме» және «Тәварих-и мусикиун» ескерткіштері негізінде) Some Features of Grammatical Category names in the Written Monuments (Based on Monuments "Chingiz-name" and "Tawarih-i Musiqiun)	59-68
Құдасов С.Ж. Төребекова С. (Түркістан) Kudasov S. Torebekova S. (Turkestan)	Армян жазулы қыпшақ ескерткіштері және қазақ тілінің тарихы мәселесі Armenian-Kypchak Monuments and Problems of the Kazakh Language History	69-79
Сембиев Қ. (Қарағанды) Sembiev K. (Karaganda)	Әз-Замахшаридің «Мукаддимат ал-адабы» туралы About "Mukaddimat al-adab" of Az-Zamakhshari	80-90
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР		
Сарбашева А.М. (Нальчик) Sarbasheva A.M. (Nalchik)	Особенности историзма художественного мышления в балкарской прозе Features of Artistic Thinking Historicism in Balkarian Prose	91-97
Узденова Ф.Т. (Нальчик) Uzdenova F.T. (Nalchik)	Осмысление депортации в поэзии карачаевцев и балкарцев Understanding of Deportation in the Karachay-Balkar Poetry	98-105

Илларионова Т. В. (Якутск)	Сказительская традиция народов якутии	106-114
Illarionova T. V. (Yakutsk)	Oral Tradition of the Peoples of Yakutia	

ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ

Қыздарбеков Б. (Қарағанды)	Қазақ халқының ата-мекені және шығу тегі мәселесі төңірегінде	115-124
Kyzdarbekov B. (Karaganda)	On the Problems of Genetics and the Homeland of the Kazakh People	

ЭТНОМӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ

Мырзахметұлы М. (Шымкент)	Ономастика және ұлттық дәстүр	125-133
Myrzakhmetulu M. (Shymkent)	Onomastics and National Tradition	
Абушарип С. (Түркестан)	Может ли сформироваться социорная нация на одной из частей евразийского пространства?	134-156
Abusharip S. (Turkestan)	By what Means to be Formed Civil (Social) Nation at the Parts of the Eurasian Space?	

СЫН-ШҚІР

Нұсқабаев О. (Түркістан)	Арғы түрктенгі түзілім: болмыстық тарихы, өмірлік кеңістігі және мәдениеті	157-170
Nuskabayev O. (Turkestan)	The Structure of the Ancestors of Turkic Origin: History of Life, Living Space and Culture	

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты

Түркістан/ҚАЗАҚСТАН

e-mail: turkologi@mail.ru

Басылым: Ахмет Ясауи университетінің «Тұран» баспаханасы

Редакцияның мекен-жайы:

161200, Қазақстан Республикасы, Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан қаласы

Бекзат Саттарханов даңғылы № 29

Телефон. 8 (72533) 3-35-36

Журналдың электрондық нұсқасын www.ayu.edu.kz сайтынан оқуға болады.

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж. Танауова

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік. Шартты баспа табағы 11,5.

Таралымы 500 дана. Тапсырыс 630.